

Зламаний цвіт

Оксана Хращевська

Присвячую цю книгу батькові Миколі Хращевському, який загинув у сталінських таборах 1955 року, та братові Віктору, захиснику Брестської фортеці, який загинув у німецько-фашистському концтаборі 1942 року.

Пролог

Березень 1946 року. Перша весна після війни. Здається, ще ніколи не було такої весни, такого сонця, такої краси! Здійснилися мої бажання – закінчилась Друга світова, я навчаюсь у Київському медичному інституті, через два роки стану лікарем. Усі свої сили, все вміння віддам людям, яким так багато довелося вистраждати у ці страшні роки війни і окупації. Та вже все погане позаду: яскраво світить сонце у безхмарному небі і все життя ще у мене попереду...

Раптом опекла думка – як можна так радіти, коли навкруги стільки горя, стільки чогось такого незрозумілого, жорстокого, злого?!

Так, ми здобули перемогу. Але мої брати – старший Віктор і двоюрідний Всеволод –

не повернулися з фронту, інший двоюрідний – Ігор – повернувся калікою. Віктор Т. – моє перше кохання – загинув під Ніжином, а його батько – під Сталінградом. Та чи перелічиш усіх? Адже лише тих, що полягли на полі бою, двадцять мільйонів!

А скільки калік без ніг і без рук ковзають тротуарами на власних задах або шкандибають, спираючись на милиці чи костури! Засунуті в кишені порожні рукави вицвілих гімнастйорок, порожні холоші штанів... Плутаються під ногами перехожих зайві, вже нікому не потрібні визволителі. Вони так псують картину щасливого життя в радянській країні.

А я, здається, лише їх і бачу. Хочу не дивитись, але якась надлюдська сила змушує зазирати їм у вічі, ловити їх погляди. Важкі, холодні й злі погляди, які проникають у саме серце, залишаючи тупий біль і відчуття провини. Провини за те, що ти залишився живий та здоровий, провини перед загиблими на фронті, провини перед цими фізичними й душевними каліками.

У госпіталі, де ми, студенти-медики, проходимо практику, намагаюсь спокутувати свою вину. Обережними, лагідними рухами перев'язую рани, співчутливим голосом вмовляю не падати духом, вірити в одужання... Та хіба можуть одужати каліки?! Іноді, щоб не розридатись у голос, вискакую в коридор, кусаю губи, ковтаю підступний клубок у горлі й сама собі шепочу: "Не плач, цим їм не допоможеш".

І знову в перев'язочну, знову під моїми руками рани... Рани, з яких тече гній; рани, в яких під гіпсом заводяться воші; рани, які вигнивають до кісток. А з перекошених від болю ротів вириваються нелюдські стогони й відбірна лайка. Болять ампутовані руки, болять ампутовані ноги... У перев'язочній душно, пахне ліками і карболкою, та ніщо не може перебити запаху тіла, що гние і відмирає, запаху тліну...

Страшенно гуде в голові, швидко-швидко і дуже голосно стукає серце. Безсило опускаюся на стілець, заплющую на мить очі. І знову переді мною молодий хлопчина, так схожий на мого брата, якому вчора прямим переливанням віддала 400 грамів крові, щоб вижив, щоб жив. А сьогодні його нерухоме тіло, накрите білим простирадлом з казенною печаткою, винесли в морг.

Вже скоро рік як закінчилась війна, але страждання, муки, стогін, смерть не закінчились. Це тільки в коридорі з гучномовця лине бадьора пісня: "Эх, хорошо в стране советской жить! Эх, хорошо в стране любимыми быть!", а насправді...

Та що це я! Страшна війна та два з половиною роки окупації вже позаду. Не можна ж весь час думати тільки про загиблих, поранених і калік. На війні так завжди буває. Треба про щось радісне. От закінчилась окупація, вже немає німецьких солдат на вулицях рідного Києва, не чути гавкаючої мови ворогів, повернулись такі довгоочікувані свої. Свої...

Повернулись свої, які так швидко і легко залишили нас, відступаючи, напризволяще.

Повернулись свої і навіть не запитали, як ми пережили навалу такого страшного ворога, як нам було у ці чорні роки окупації, як ми вижили.

Повернулись свої і відразу почали підозрювати всіх у зраді Батьківщини, у

співпраці з німцями.

Повернулися свої і понавішували всюди скриньок, куди можна було вкинути доноси на рідних, сусідів або знайомих і цим завоювати довіру радянської влади, довести любов до існуючого устрою.

Повернулися свої і всім, хто був в окупації, замість паспортів видали тимчасові посвідчення.

Повернулися свої, і в усіх анкетах з'явилось запитання: "Чи проживав на окупованій території?"

Повернулися свої і батькові не дозволили викладати, доки не перевірять чи не працював на німців.

Повернулися свої, і окупація стала не нашою бідой, а нашою виною.

Та, дякувати Богові, студентам зарахували навчання в інституті під час окупації. Заняття відновились уже в січні 1944 року. І жити, і вчитись було нелегко – холодно, голодно і морально важко. Опалення не працювало, тому на кафедрі анатомії поставили залізну грубку-буржуйку. Перед заняттями студенти на саночках привозили дрова та вугілля з госпдвору при деканаті, що знаходився на бульварі Шевченка, розпалювали грубку і починали навчання. Підручників було мало – вже добре, якщо один на групу; зошитів та нормального паперу знайти було неможливо, доводилося писати на темних обгорткових аркушах. В лекційних аудиторіях ми сиділи в пальті й рукавичках, кожні 15 хвилин робили перерви – рухалися, топали ногами, розтирали замерзлі руки. Та ніхто не нарікав – учитись хотілось, і вчилися із задоволенням.

Крім навчання, студенти як могли допомагали країні швидше піднятися з руїн. Влітку наш курс заготовляв дрова у лісах біля Пущі-Водиці. Коли ж почався учбовий рік, ми після лекцій ходили на Хрещатик розбирати завали підірваних будинків. Там не вціліло жодної споруди, прилеглі вулиці теж лежали в руїнах. За офіційною версією, їх розбомбили фашисти. Та всі, хто жив тоді в Києві, знали, що Хрещатик злетів у повітря десь через тиждень після того, як німці зайняли місто і розмістили на головній вулиці свої установи. А скільки було розстріляно і повішено киян після цього!

Ми тягали на ношах брили цементу і биту цеглу до машин. Разом з нами, студентами і звичайними киянами, працювали й полонені німці. Одного такого дня помітила, що мої друзі стовпилися навколо немолодого німця в окулярах з товстими скельцями. Підійшла. Він якраз тримав руку моєї подруги і пояснював, що означають лінії на її долоні. Його слова перекладали всі хором – і в школі, і в інституті ми вчили німецьку мову, та й полонений трохи вже знав російську. Всім було весело, всі реготали – ми чули про хіромантію, та у нас вона за науку не вважалася, тому пророцтва не сприймали серйозно.

Надійшла і моя черга, простягла руку. Німець уважно розглядав мою долоню, все більше і більше хмурячи брови, потім склав мої пальці в кулак і легенько відштовхнув. Ми здивувалися:

– Чому? Warum?

- Nein, nein, - заперечливо похитав головою. - Sehr schlecht, дуже погано, - сказав і з великим жалем подивився на мене.

Та який там "шлехт"?! Закінчилась війна, відбудовується Київ, а з ним і вся країна; ми стали студентами, вчимося, що ж може бути поганого? Це для нього, переможеного, погано. Після довгих вмовлянь таки погодився розказати. Ще раз уважно роздивився мою ліву долоню, деякий час мовчав, засмучений, нарешті вимовив:

- Скоро тюрма!

Всі остовпіли, та за мить вибухнув регіт і всілякі жарти. Німець дочекався, поки ми затихли, і суворо продовжив:

- Це ще не все, і це зовсім не смішно! - дорікнув нам. - Невдовзі розлучишся з рідними. Батька більше ніколи не побачиш, а з мамою ще поживеш, сама її поховаєш.

Далі він розказав про заміжжя - коротке, нещасливе; про дитину - буде тільки одна. Та над усе вразило німця інше:

- Arbeiten, arbeiten, arbeiten zum Tod! Будеш працювати, працювати і працювати до самої смерті! - сказав, дивлячись на мене зляканими очима.

Після мене вже нікому не віщував, закурив - тремтіли руки. Ми почали його вмовляти не журитись, казали, що вже скоро полонених відпустять додому і він побачить свою Німеччину, дружину, дітей.

Пророцтву німця ніхто не повірив. Ніхто не побачив смутку й тривоги у моїх очах, а якщо й побачив, то не звернув уваги. Я й сама скоро забула, але ж від долі не втечеш...

ЧАСТИНА ПЕРША

-1-

А все почалося навіть раніше від пророцтва.

Був похмурий, пронизливо-холодний лютневий день 1946 року. Сердитий вітер гнав темні низькі хмари, з яких сіялася чи то крупа, чи дощ. Під ногами лежали клапті затоптаного, брудного снігу. Ці вітер і мряка проймали до кісток, холодили не лише тіло, а й душу.

Вже хвилин з двадцять стояла на вулиці Рози Люксембург напроти величезної чорної гори будинку Державної безпеки. В кишені блаженного пальта у посинілій від холоду руці стискаю повістку. Та це ж вона мене так холодила! Це ж від неї були сковані мої руки, цокотіли зуби, заляклі ноги не могли відірватися від тротуару й подолати кілька кроків до величезних і, мабуть, дуже важких дверей.

Стояла, шморгаючи носом і ловлячи підозрілі погляди двох міліціонерів, що стерегли ці "райські ворота".

Нарешті наважилась, ступила кілька кроків уперед, мов у прірву, і відразу потрапила до рук надто послужливих охоронців. Важкі двері самі розчинилися переді мною – тільки заходь! Ввійшла у величезний порожній вестибюль. У вухах дзвеніло від страху, наче крізь вату почула голос чергового:

– Пропуск у кімнату №62 до майора Чиркіна!

У супроводі людини в сірому піднялась ліфтом, пройшла довгим коридором і опинилася в кабінеті. Заспокоїлася, навіть трохи зігрілась і, примруживши короткозорі очі, почала розглядати майора Чиркіна, який був дуже зайнятий – щось писав. Огрядна постать, велике кругле обличчя, маленькі очі... Нарешті відклав перо, поглянув на мене. На обличчі з'явилася ніби якась доброзичливість.

Почалась розмова. Спочатку запитав анкетні дані.

– Так, студентка – це добре. Знаю, як поводи́ла себе при німцях. Нічим не заплямувала своє ім'я, зберегла комсомольський квиток. Ось тому ми тебе і викликали. Нам потрібні свої, надійні люди. Тепер тобі треба на ділі довести любов і відданість радянській владі. Будеш у нас працювати.

– Як? – не зрозуміла я. – Я ж ще не закінчила інститут, мені ще треба два роки вчитися, щоб стати лікарем.

– Та ні, нам не лікар потрібен. Я тобі іншу роботу пропоную, значно відповідальнішу. Ну от, ти молоденька, гарна, грамотна познайомишся з потрібними нам людьми, все у них обережненько порозпитуєш і нам передаси. Допоможемо, одягнешся гарно. Он які у тебе черевики старі, панчохи заштопані, пальто блаґеньке.

– У нас майже всі студенти так ходять, була ж війна, – відповіла я і сховала ноги подалі під стілець.

– А тобі дуже личитиме красивий одяг. Та й сім'ї допоможеш. Голодуєте?

– Але ж я не вмію цього робити, це не в моїй натурі, – відмовлялась я.

– Що ж там уміти, я ж не вбивати тебе посилаю. Порозмовляєш, про що треба, та й годі.

– Ні, я цього не можу! Це не чесно так робити, – випалила я.

– Он як! То значить, ми – нечесні люди?!

– Я цього не казала. Я вас зовсім не знаю.

– Ні, ти думаєш, що всі ми, весь наш апарат – погані, нечесні люди. А ти хочеш жити, служити радянській владі і рук не забруднити? Хочеш бути чистою, чесною? Ач, яка розумна! Ти ж насправді ненавидиш радянську владу. І доки на ділі не доведеш, що це не так, доти не вийдеш звідси!

Обличчя Чиркіна налилося люттю, зробившись схожим на голову справжнісінького бульдога. На мить здалося, що зараз кинеться на мене і розірве на шматки. Хотілося кудись сховатися, стати зовсім маленькою, зникнути з цієї кімнати. Жарко. Душно. Палали щоки, горіли ще недавно заляклі руки і ноги, пересохло в роті, і лиш щось холодило під серцем. Швидше б усе скінчилось.

– Ні, ні й ні!

Так тривало близько двох годин. Гнівні слова Чиркіна вже не досягали моєї

свідомості. Намагалась думати про щось інше. Цікаво, яка зараз лекція? Мабуть, патологічна анатомія. Професора Чайку, який читав її, я дуже любила і поважала.

- Ти що, оглухла? Немає в мене більше часу тут з тобою панькатись. Іди і добре подумай! Скоро я тебе знову викличу.

Я вже було зірвалась зі стільця, коли почула злий оклик:

- Куди?! Стій! Запам'ятай, зарубай на носі, що жодна людина не повинна знати про те, де ти була, і про нашу розмову. Зрозуміла?!

І чому я була тоді такою наївною, чому нічого не розповіла батькові, мамі? Може ще був час кудись виїхати з Києва, сховатися від всевидючого ока влади, врятуватись? Але ж інститут, який любила до нестями... Паспорт, якого тим, хто був в окупації, ще не видали... Гроші, яких у нас не було...

-2-

Ні слова, нікому... З цього дня ніби весь світ погас у моїх очах. Вже не так яскраво світило весняне сонце, не так радісно цвірінькали горобці, не з такою охотою я бігла на заняття. Намагалася не думати, не згадувати. Та чим більше намагалася, тим важчі думки полонили мою бідолашну голову.

Проте минали дні, тижні. Я потроху стала забувати, думала, що й там забули. Та ба - не забули! В середині березня просто на лекцію зайшла секретар і передала мені конверт.

- Хто це з тобою листується з деканату? - запитав мій одногрупник Юрко.

Крадькома, закриваючись зошитом, я прочитала: "...сьогодні о третій..."

Саме сьогодні Юрко запросив мене до Опери.

- Знаєш, до театру підеш сам і чекатимеш мене біля входу, я прийду. А зараз мені треба... до деканату, - запнулась я і почервоніла.

І ось я знову у майора Чиркіна.

- Ну як, подумала? Сподіваюсь, вистачило часу й розуму?

- Ні!

- Що "ні"? Не думала?

- Не буду. Нізащо не буду. Я не можу цього робити. Я буду лікарем, буду дуже добре працювати, все-все робитиму, але це - ніколи.

- А, так ти проти радянської влади? Ти - контра! Подумаєш, г...но! Двадцять років тільки, а воно вже має якісь свої принципи! Я ось тобі покажу, ще пожалкуєш, та буде пізно!

З люттю вдарив кулаком об стіл, на підлогу впали якісь папери. Задзеленчав дзвінок, і за мить у дверях з'явився вартовий.

- Посадіть до камери це щеня! - пролунав наказ.

Я не злякалась, і коли зі скреготом повернувся ключ у дверях камери, стала з цікавістю оглядатися. Вузьку продовговату кімнату освітлювала велика електрична лампа над входом. Із "меблів" – залізне ліжко, маленький столик і табурет. Мабуть, ця камера знаходилася глибоко під землею, у підвалі, бо мене досить довго опускали ліфтом і вікна тут не було. Жалкувала, що не побачу й клептика неба, не знатиму, коли день змінить ніч. Згадались пушкінські рядки: "Сижу за решеткой в темнице сырой..."

Мене не обшукали, не забрали заборонених у камері речей, та я ще не мала тоді "тюремного" досвіду, щоб зрозуміти, що посадили мене не по-справжньому, а лише аби налякати. Гадала собі: мене не має за що заарештувати, я ж нічого поганого не вчинила – не вбила, не вкрала, не сказала неправди... Совість моя була чистою. Мабуть, тому й не боялася. А все, що зі мною сталося, хоч було і неприємне, але водночас цікаве, навіть трішки романтичне. Я думала про справжніх героїв, які мучились у в'язницях за правду. Вирішила, що теж буду чесною і ніколи не погоджусь стати донощицею. За це ж не заарештовують!

Час тягся поволі. Мертве електричне світло заливало камеру, годинника у мене не було. Прислухалася до кроків у коридорі. Цікаво, чи вже сьома година? Чи пішов Юрко до театру сам, чи може досі чекає на мене? Згодом захотілось їсти. Зазирнула до портфеля – конспекти, медичний халат із шапочкою, ручка, олівці, коробок сірників і нічого їстівного. Звідки йому взятися? Обідала я зазвичай у студентській їдальні пшоняною юшкою та 150 грамами хліба. Вдома ж з харчами було ще скрутніше. Продуктові картки ми не отримували, бо ніхто з нас не працював. Батькові довгий час не дозволяли викладати через те, що він був в окупації: "Чому ви можете навчити радянських дітей?! Ми вам не довіряємо, ми вас перевіряємо". Мама потроху виносила деякі речі на Євбаз – цей базар на той час був головним годувальником киян. Там все можна було купити, продати або виміняти. Але ні мама, ні батько робити цього не вміли, чим і користалися шахраї, яких на Євбазі було повно. Доволі часто мама поверталася і без речей, і без грошей – вкрали, обманули, вирвали з рук. Проте іноді їй вдавалося принести гороху, пшона або висівки. За прожиті роки ми вже звикли дуже мало їсти.

Нарешті у грудні 1945 року батькові дозволили вчителювати, та не у Києві, а в селі у передмісті. На зимових канікулах була у батьків. До цього часу ніколи не бачила села взимку – дуже гарно, але жити вкрай важко. А мама вже не молода, вона так змарніла!

За цими невеселими думками не вчулась, як відчинилися двері камери. І знову я опинилась у кабінеті Чиркіна. Горіло світло, отже був вечір або ніч.

– Ну як?

– Ні, не буду цього робити. Не буду – не так вихована...

– Не так вихована? То ми займемось і тими, хто тебе так виховав.

І знову погрози, лайка... Не знаю, які сили мене тримали. Майнула думка: треба було ще там, у камері, з'їсти всі сірчані голівки – може тоді все скінчилося б.

Розвиднилось. Погасили світло. Чиркін випив кави з пахучим бутербродом і затагнувся цигаркою. Я ковтала слину, боячись втратити свідомість від голоду.

Нарешті мене випустили, а на столі у Чиркіна залишився мій підпис під папірцем – мені загрожував строк, якщо я розповім про що зі мною говорили і до чого примушували.

З важким серцем йшла навмання вулицею, все думала, все шукала вихід. Знала, відчувала, що добром це не скінчиться. З ким порадитись, кому розповісти? Ні, ні, нікому! Батьків лише розтривожу. Треба впоратися самотужки.

Вийшла на набережну біля Річкового вокзалу, задивилася на Дніпро. Лід потемнів, узявся тріщинами, місцями було видно чорні прогалини. Майнула думка кинутись у воду – і всьому кінець. Очі вже шукали місця, з якого краще скочити, щоб відразу було глибоко, щоб під кригу, щоб ніхто не врятував, не знайшов.

А Чиркін? Він, мабуть, зрадіє. Навіщо ж тоді я буду топитись?! Він же не переміг мене, не здолав! Наближається весна, я ще така молода. Я хочу жити. Я буду жити! Як моя улюблена письменниця Леся Українка: "Буду жити! Геть думи сумні"!

-3-

Київ... Дуже любила своє місто, кращого в світі не було, хоч і великі рани нанесла йому війна. Весь Хрещатик лежав у руїнах, усі будинки стояли похнюплені, обшарпані, обгорілі, сірі. Та сьогодні я цього не помічала. До Києва прийшла весна. Тут всі пори року чудові, та понад усе я любила київську весну, квітучі каштани, розлив Дніпра. Весна паморочила голову, п'янила. Хотілося чогось такого нездійсненого, небувалого, неможливого. От злетіти б пташкою в небо! Вітер роздував поли розщібнутого пальта, наче крила, волосся стелилося по спині. Махнула портфелем, підстрибнула на одній нозі, відірвалась від землі – полетіла!..

Та раптом відчула на своєму плечі чийось важку руку.

– Дозвольте з вами познайомитись? – насмішкуватий чоловічий голос різонував по серцю, розвіяв чари весни.

– Я на вулиці не знайомлюсь! — сердито струсила з плеча чужу руку і "опустилась на землю".

– А зі мною познайомишся! Ти Оксана? – підсунув мені під ніс якусь червону книжечку.

Від злості й образи я нічого не бачила, не читала, однак все зрозуміла. Біля нас м'яко зупинилося авто, з нього вийшов, розмахуючи ключами, ще один молодик, відчинив дверцята машини, лагідно запросив:

– Сідай, тобі нічого не загрожує. Ми лише заїдемо у відділення, перевіримо твої документи.

Це сталося близько третьої дня 16 квітня 1946 року на вулиці Леніна. Хвилин десять тому я розпрощалася зі своєю подругою Валею. Вона звернула на вулицю Гоголівську, а я попрямувала на Володарського. За годину ми мали зустрітись, щоб разом конспектувати історію КПРС. Та зустріч наша "трохи" затрималась – на десять

років! Ці десять років я вивчала історію КПРС не з книжки, а з власного життя.

Машина котила вулицями міста, а я сиділа позаду, затиснута двома молодиками, і розглядала своє рідне, таке чудове місто. Про те, що бачу його востаннє, я зовсім не здогадувалась, тому була напрочуд спокійна. Мені ж щойно хотілося чогось особливого, небувалого – от і почалася пригода...

Згодом машина заїхала через величезну залізну браму у двір сумнозвісного будинку НКВС на вул. Короленка, 33. Мене завели на другий поверх до полковника Пряхіна. В його кабінеті було затишно: диван оббитий чорним дерматином, таке ж крісло, великий письмовий стіл, за яким сидів сам полковник. Зовнішність його здалася приємною, посивілі скроні та вуса над верхньою губою нагадали батька. Кивнув мені головою на стілець, закінчуючи розмову по телефону. Я зрозуміла, що його кудись викликають.

– Ось, Оксано (вже знав, як мене звати!), я не маю часу, думаю, що ти і так все розумієш, не маленька. Нам від тебе потрібна інформація. Не будемо повторюватися про співпрацю, я зрозумів, ти цього не хочеш. Так от тобі чистий аркуш паперу і ручка. Поки я повернусь, напиши прізвища всіх людей, які заходили до твого батька. Більш нічого. Ясно? Поки я прийду, щоб все було готове.

Вийшов, і я в кабінеті залишилася сама. На столі заклично білів аркуш, та мені навіть на думку не спало назвати будь-кого з батькових знайомих. Хоч була я на той час не дуже серйозна, а у багатьох речах зовсім наївна, та добре розуміла, що варто мені написати принаймні одне прізвище, і цієї людини не стане – заберуть, заарештують, посадять, зашлють її і, можливо, всю її сім'ю.

Сиділа тихо, роздивлялася навколо. Коли змудилася, вийняла з портфеля конспекти і почала вчити фармакологію – скоро мав бути екзамен.

Години за півтори повернувся полковник. Побачивши чистий аркуш, розсердився. Та затамував злість і почав умовляти. Говорив те ж саме, що і Чиркін, тільки лагідніше. Я мовчала. Думала: говори собі, говори, це твоя робота. Дзвонив телефон, заходили різні люди, полковник віддавав накази, щось підписував – словом, працював.

Я сиділа. Хотілось їсти і до вбиральні. Та сказати про це я соромилась.

Увечері полковник Пряхін наказав принести мені склянку чаю.

– Будеш тут ночувати. Я ще не хочу тебе заарештовувати. До ранку напишеш, що я наказав: прізвища вчителів, викладачів інституту, будь-кого – у тебе ж багато знайомих. Чим більший список буде, тим менше років отримаєш, а то й зовсім відпущу. Зрозуміла? З цього часу твоя доля у твоїх руках, – і вийшов.

Не знаю, чи стеріг мене хто. Я не підходила ні до вікна, ні до дверей. Посиділа на дивані, потім звернулася клубочком, вкрилася своїм пальтом, обняла портфель і міцно заснула. І нічого мені чомусь не снилося.

Вранці, не побачивши жодного прізвища на аркуші, полковник крякнув, дуже пильно подивився на мене і похитав головою:

– Ну що ж, сама собі підписала вирок, підеш до в'язниці. А там тобі слідчий скоро розв'яже язика.

Підписав наказ на арешт, подзвонив. Прийшов вартовий і повів мене вглиб двору, де знаходилась будівля внутрішньої тюрми з ґратами на маленьких вікнах.

Спершу зайшли до великої кімнати, де за оббитим залізом столом сидів чоловік середнього віку. Наказав мені віддати пальто і портфель. Все з портфеля витрусив на стіл – конспекти, залікову, студентський та комсомольський квитки, медичний халат та інше, почав роздивлятися і записувати. У пальті підпоров підкладку, помацав усі шви не лише пальцями, а навіть зубами. Розпоров і портфель, зіпсувавши його зовсім. Я, мов зачарована, стежила за всім.

– Роздягайся!

Я здивовано подивилася на нього: я ж була вже без пальта.

– Давай туфлі!

Взяв у руки мою маленьку туфельку (тиждень тому мама зі своєю приятелькою Оленою Іванівною продали батькову картину і купили мені це взуття на Євбазі аж за 300 карбованців).

– Ач, яка туфелька гарненька, – сказав наглядач, вириваючи пряжку зі шкірою. А коли в дверях з'явився вартовий, зовсім іншим, грубим і злим голосом додав: – Таке гарне, худеньке, а вже ворог народу!

Потім наказав витягти з волосся усі шпильки – воно відразу розсипалося по плечах.

– Далі, далі роздягайся, та швидше!

– Як, при вас?! – здивувалась і знітилась я.

Відчуваючи сором і огиду, тремтячими руками скинула з себе весь одяг, безпорадно намагалась закрити руками дівочі груди, на очах з'явилися сльози. Та ні, не буду, нізачо не буду плакати! Ніколи вони не побачать моїх сліз!

Той, що прийшов пізніше, мовчав, лише жадібно поїдав мене очима.

– Давай! – скомандував старший. Молодший підштовхнув мене, намагаючись торкнутися грудей, до якихось вузеньких дверей. Буквально втиснулась туди, і коли двері зачинилися за мною, побачила, що вміщуюсь тут тільки стоячи, як у вузький шафі.

Що це? Насторожилась, чекала ще чогось, та все було тихо. Згодом почала тремтіти чи то від холоду, чи то від нервування.

Минуло години зо дві, а може і більше. Нарешті двері відчинилися, і я майже випала назовні. Мій одяг лежав на столі, і я похапцем кинулась одягатись. Але – о жах! – жодного ґудзика чи гапличка на ньому не залишилося, все спадало. Однією рукою я тримала розхристане на грудях плаття, а другою – панчохи, але панчіх дві, а вільна рука лише одна.

Та марно я хвилювалася.

– Руки назад! Крокуй вперед! – пролунала команда.

І я пішла... Розтріпане волосся, розхристане плаття, спущені панчохи тягнулися по підлозі, спадали без пряжок розірвані туфлі. Невже це я, завжди така охайна сором'язлива двадцятирічна дівчина?! Не витримала – вихопила з-за спини руки, намагаючись підняти панчохи.

- Куди руки, стерво?! - крикнув охоронець і вдарив прикладом у спину.

Мене обпекла хвиля сорому й злості. Ворог народу! Не назвала я ні в чому не винних наших знайомих і друзів, не накликала на їхні голови біди. І за це - ворог народу!

По дорозі вартовий весь час клацав пальцями. В тюремній тиші цей звук було чути добре. Для чого - перший раз, як вели до камери, так і не зрозуміла.

Опинившись в камері навіть полегшено зітхнула. В цій вже вікно було, але забране залізом так, що й клаптика неба не видно. Ліжко, тумбочка і табурет. У кутку стояла велика зелена каструля, невідомо для чого. З цього дня ще не раз мені доводилося дивуватись, вивчаючи на власному досвіді принизливі й жорстокі правила тюремного життя.

-4-

Тривожні думки роїлися у моїй голові, билось, мов спіймана пташка, серце. Заарештована, у в'язниці! Що тепер буде?! Який жах!

Зі шкільних років обплітала нас, мов павутиння, брехня. Партійні гасла, голослівні промови, нарочито бадьорі пісні. Як усе це остогиділо! Чому я не могла робити те, що хотіла, говорити те, що думала?!

Та ні, треба було заспокоїтись, нічого страшного. Я вчинила так, як казала моя совість, як вчили мене батьки і шкільні вчителі. Не злякалась ні погроз, ні арешту. Я не стала б продавати людей, цього не сприймала моя душа. Якщо це підсудно, нехай судять, нехай. У кабінеті полковника я прийняла остаточне рішення, вибрала свою долю. Інакше і не могло бути. Мене огорнув душевний спокій. Відчула себе гордою й сильною.

Трохи заспокоївшись помітила, що безупинно ходжу по камері, наче звір по клітці: п'ять кроків уздовж, три поперек, стіна - двері, двері - стіна... Запаморочилось у голові. Вирішила сісти, та на табуреті довго не всидиш, хочеться до чогось притулитися спиною. Присунула табурет ближче до ліжка і сперлась на його бильця - стало значно легше. Раптом відчинились двері, до камери влетів вартовий і з усього розмаху вдарив мене по обличчю:

- Не смій нікуди притулятися спиною! Сиди рівно! - прошипів він люто.

Те ж саме повторилося, коли я лягла на ліжко. Від образи навіть болю не відчула. Перехопило подих, пекучий сором і гнів душили мене. Кусала губи, щоб не розревітись, адже в цих умовах я не могла відстояти свою гідність.

Невдовзі почула якийсь рух у коридорі та брязкіт відер. Ось відчинилося прорізане в дверях камери невеличке віконце і мені простягли алюмінієву миску, ложку і пайку хліба. Обід. Але їсти зовсім не хотілося - руки немиті, миска погнута й брудна (з таких, мабуть, годують собак), неприємного запаху юшка, хліба немає чим відрізати... Невже ламати брудними руками або кусати з цілого шматка?! Ні, не могла так їсти, не могла

навіть дивитись на цю їжу.

Знову відчинилося віконце (я потім дізналася, що його дуже вдало називали "кормушкою"). Не встигла я повернути миску, як кормушку швидко зачинили і хліб залишився у мене. Подивилась, подумала і поклала його до тумбочки – для чогось же її тут поставили.

Знову стала ходити, міряти кроками камеру. Вже добре запам'ятала, що не можна лягати вдень на ліжко, не можна, сидючи на табуреті, ні на що спиратися спиною. Та на цьому ще не закінчилось моє знайомство з тюремними правилами. Відчинилися двері, і вартовий прошипів:

– На оправку!

Я зрозуміла цю команду і швидко зробила крок за поріг камери, коли знову відчула удар у спину.

– Парашу бери! Чи парашу за тобою слуги будуть виносити, телегентка?!

Ага, значить, зелена каструля, що стоїть в кутку, і є "параша". Схопила її поперед себе і в супроводі чергового коридором почимчикувала до туалету.

Тут виявилось, що жодних дверей в туалеті немає, а черговий дивиться, навіть не думає відвертатися. Я стояла, розгубившись, почервонівши.

– Ну, давай швидше! – підганяв вартовий.

– Я не хочу зараз...

Але коли опинилась у камері, відчула, як сильно насправді хотілося до туалету. Та вже випускали на оправку інших ув'язнених, до того ж нічого не вийшло б у мене на очах у вартового. Хотіла було сходити до параші, але тільки-но я тихесенько піднімала кришку, як відхилилося вічко, і в ньому з'являлось "всевидяче" око. Я знову з нічим відходила від злосчасної параші. Через деякий час починалося все спочатку – брязкіт кришки або мої кроки і тут же в дверях око вартового.

Враз до камери ввійшли двоє у військовій формі. Чоловік почав ретельно роздивлятися, обмацувати і обстукувати стіни, точнісінько так, як нас в інституті вчили вистукувати хворого. Не встигла я про це подумати, як жінка схопила мене за волосся і почала його боляче розгрібати на всі боки; це мене дуже перелякало. Відштовхнувши мою голову скомандувала:

– Роздягайся.

Вона брала в руки мій одяг і швидкими рухами промацувала всі шви, лиштву, комір. Зовсім остовпівши, я здивованими очима спостерігала за цією процедурою. Після добрячого штурхана я скинула і труси, а бюстгальтер вона зірвала з мене, подряпавши моє плече. Потім примусила зігнутись, і брудною рукою з чорними обкусаними нігтями обмацала мої фізіологічні отвори, а руки обтерла об моє волосся. Не забула заглянути і до рота, обмацавши брудним пальцем за щоками і під язиком. Мене знудило...

Та не встигла я отямитись, як сталося щось зовсім дивне. Той, що обстукував стіни, підлогу і плінтуси, відкрив тумбочку, захопив пайку хліба і почав бити мене нею по обличчю. Зачерствілий хліб подряпав мені лице – на губі й щоці саднило, а в роті з'явився солонуватий присмак крові. Я нічого не розуміла.

- Ах ти падло! - вигукнула розлючена жінка. - Голодування оголосила?! Та я ж тебе... - і дала мені такого ляпасу, що я вдарилась головою об стіну, а чоловік пнув мене ногою.

Лише за деякий час я дізналася, що такий обшук в'язня і його камери називається "шмоном". Мені не раз доводилося зазнавати цього приниження. Обшукували всіх і все. Шукали, чи не передали тобі німецькі, англійські чи японські шпигуни якої-небудь записки, шифру чи бомби, за допомогою яких ти зможеш підірвати свою батьківщину або організувати змову і вбити когось з членів уряду, а то й самого товариша Сталіна.

- Від вас же, політичних, можна всього чекати, ви - зрадники батьківщини! - згодом пояснить мені одна блатнячка у Лук'янівській в'язниці, пересипаючи майже кожне слово нецензурною лайкою. - А що хліб у тебе залишився, то вони вирішили, що ти оголосила голодування. Політичні іноді таке роблять. А за хліб я б тобі теж дала. Ми, зеки, тут голодуємо, а вона хліба не схотіла їсти!

Та шмоном не закінчився цей день. Ще я відвідала кімнату, де мене сфотографували в анфас і профіль, дуже "ласкаво" повертаючи моє обличчя, бо я не могла зрозуміти, чого від мене хочуть. Коли так само "ласкаво" цупкі пальці вхопили мою руку і потягли до оббитого залізом столу, мені здалося, що зараз її обрубують або затиснуть у залізні лещата і розстрощать - так допитували найстрашніших злочинців у середньовіччі. Я вся напружилась і заніміла. Та мої пальці замастили чимось чорним і притиснули до паперу одну руку, потім другу - зняли відбитки.

У камері розглядала свої замащені пальці і намагалася обернути все на жарт. Це ж врешті-решт цікаво: справжня тюрма, ґрати на вікнах, відбитки пальців, вартіві... І я страждаю за... А справді, за що я тут? Що вчинила, в чому завинила? Невже за те, що не стала доносити на наших друзів, знайомих, товаришів...

Та ось знову відчинились двері камери, вартівий подав мені залізне кільце:

- Нанизай на це весь свій одяг!

Потім забрав кільце з одягом, і я залишилась у камері гола-голісінька. Минав час, я змерзла, знітилась, намагалась прикритися руками, особливо коли у вічку з'являлось око вартівого. Нарешті двері відчинились, і охоронець, показуючи в кінець довжелезного коридору, скомандував:

- Іди он там візьми свою шайку!

Паленіючи від сорому під хтивими поглядами всіх охоронців, я йшла коридором туди, а потім назад з шайкою. На порозі камери вартівий вивернув мені в руку ложку рідкого чорно-зеленого смердючого мила і наказав митися.

Вода була ледь тепла, та й як можна вимити волосся, не міняючи мильної води. Вільною рукою обмила трохи шию, обличчя - дуже боліли подряпини, спух ніс, заплигло підбите праве око. Потім я сполоснула ноги і змила мило. Витертись було нічим.

Стояла серед камери, обсихала, тремтіла від холоду і сорому. А вартівий постійно заглядав, перевіряв. І не існувало в той час для мене нічого дорожчого в світі за одяг, яким можна було б прикрити своє тіло й зігрітись.

Знову відчинились двері й пролунала команда:

- Віднеси шайку на місце!

Знову та ж нестерпна подорож у кінець коридору і назад. Знову сиділа у камері, а одягу все не було. Вже не відчувала ні холоду, ні болю – лише пекучу ненависть і злість від безпорадності.

Нарешті:

- Лови! – і рука в робочій рукавиці вкинула у розчинені двері камери кільце з одягом. Я з радістю схопила кільце і, скрикнувши від болю, впустила його. Камеру одразу заповнив запах просмаженого одягу і паленого тіла. Вдягнувшись стала крокувати по камері, тримаючи перед собою обпечену руку, розмахувала нею у повітрі, та біль не вгавав...

- Нічого, нічого, потерпи, – заспокоювала себе. – Сама винна. Ось швидко ніч, заспокоюсь, засну, все й пройде.

Нарешті настав вечір. Тричі мигнуло світло величезної лампи, що висіла, закрита сіткою, над дверима, – відбій до сну.

- Треба присунути ліжко під самі двері, лягти на спину, обличчям до дверей, руки витягти вздовж тіла поверх ковдри і тільки так спати, – пояснив вартовий. – Ясно?!

Яскраве світло величезної лампи навіть крізь міцно стулені повіки різало, сліпило очі, пекло і ніби свердлило мозок. Нестерпно хотілось повернутися на бік, зігнути і підтягти ноги, відвернутись від лампи. Боліла знівечена рука, стала гарячою і важкою. Не знала, як би її зручніше покласти. А пильне око вартового не дримало – раз по раз клацало вічко в дверях.

Лежала, мов на розпеченому залізі, і здавалось, цій ночі не буде кінця. Не знала я тоді, що чекає на мене багато ще страшніших ночей.

-5-

Безкровними губами на посірілому обличчі, переляканими, повними сліз і туги очима, мама питала розгубленого батька, знайомих:

- Де?! Де моя єдина донечка, де моя Оксана?!

Вже шоста доба, як мене не було. Не було ніде: ні вдома, ні в інституті, ні в жодної з подруг...

- Де ж вона? Що могло трапитись? Не може людина зникнути безслідно, наче й ніколи не існувала. Може переїхала машина, потрапила під трамвай, лежить непритомна в лікарні? – картини одна жахливіша за іншу виникали в уяві батьків.

Вони опитали всіх подруг і товаришів, всіх знайомих і малознайомих людей, обійшли всі лікарні міста. Вже було відомо, що 16 квітня о третій дня Валя розпрощалася зі мною на вулиці Леніна по дорозі з інституту, щоб за годину знов зустрітись, і що була я в той час при повному розумі й здоров'ї. Невідомим лишалось одне: куди ж я поділася?

А я ж була тут, зовсім близько. Та стерегли мене високі сірі мури, тюремні замки на дверях, залізні ґрати на вікнах, пильні вартові у коридорах. І лише думками линула до своїх рідних та друзів.

Раптово постарілі, згорблені, з невимовним жахом і надією в очах батьки обходили морги київських лікарень. Ні, не було, ніде не було...

Йшов уже другий тиждень цих страшних та марних пошуків. І ось в одному з моргів, витираючи хусточкою очі, до мами підійшла інтелігентного вигляду жінка й, боязко озираючись, прошепотіла:

- А ви пошукайте її у в'язниці...

- Що?! - у мами перехопило подих. - Та як ви можете таке подумати?! Як ви смієте?! Ви, ви... не знаєте моєї доньки! - з болем вигукнула мама, та жінка вже кудись щезла.

- Ні, як вона посміла?! - вже звернулася мама до батька. - Щоб Оксана, щоб вона?! Адже вона ще дитина, їй лише двадцять років! Ні, ні, моя донечка не могла нічого поганого вчинити, це неможливо...

Та минув тиждень, і мама з Оленою Іванівною, приготувавши невеличку передачу, вирушили до в'язниці. Добрі люди навчили, що коли передачу приймуть, значить в'язень тут. Перший день провели під Лук'янівською тюрмою, але марно - передачу не взяли. Порадилися і наступного дня вирушили на вул. Короленка, 33.

Глибоке сіре підворіття, надійно зачинене величезними кованими ворітьми, виходило на Ірининську вулицю. Ще з ночі починала збиратися тут черга. Мов привиди, закутані в хустки жінки - зажурені, змарнілі, залякані, сірі, мовчазні - тулилися до стіни, намагаючись злитися з нею, стати менш помітними. В руках у кожної - невеликі пакуночки передач. За минулі роки у яких тільки чергах не доводилося вистоявати людям, особливо за хлібом у голодних тридцятих, але ця черга була найстрашнішою за всі.

Зрідка з мовчазних скорботних вуст злітав шепіт:

- У вас хто?

- Чоловік...

- Батько...

- Син...

- Брат...

Близько восьмої ранку розчинялися зовнішні ворота, і черга безшумно втягувалася в підворіття до внутрішніх. Вся увага, всі думки, всі надії жінок тепер зверталися до невеличкого віконечка у цих воротах. Яке нове випробування, яке ще більше горе там чекає?

Минало ще кілька годин. Нарешті віконце відчинялося, і в ньому з'являлася голова вартового:

- Тихо, а не то...

Та цього і не треба було говорити. У підворітті й так було тихо, наче в домовині. Величезна черга напружено мовчала. Хто опинявся біля віконця, подавав записку з

іменем, прізвиськом та ім'ям по-батькові. Чекав. За кілька хвилин простягнута рука брала передачу. Чулося полегшене зітхання – значить тут, значить живий. Інша жінка, відходячи від віконця, ковтала сльози, розводила руками і пошепки запитувала:

– А де ж?! Що з ним?

Іноді відповідали, що забрали на етап або перевели до іншої в'язниці. Частіше мовчали – тоді бійся найстрашнішого...

Ось і мамина черга підійшла. Слабким тремтячим голосом назвала прізвиське, віддала записку – і завмерло серце, перестало стукати, заклало вуха. І раптом простяглася рука за передачею.

Тут, є, жива! Радіти? Плакати?

Знайшлася, жива! Але де? У в'язниці! В найстрашнішій в'язниці!

– За що-о-о? Чому-у-у?

Та мовчали сірі мури. Що вони могли відповісти посивілій від горя матері? Що їм було до материнських мук, до материнських сліз?

Раз на місяць (частіше не дозволяли) я отримувала мамині передачі. Та не передачі чекала, а маленької записочки, написаної рідною рукою, яку, не випускаючи зі своїх байдужих і брудних пальців, через "кормушку" давав прочитати вартовий. У записці перераховувалося все, що було в передачі і... "Цілую, мама". Я розписувалася на звороті, хотіла дописати кілька слів, та вартовий забирав і записку, і олівець: "Не дозволено!"

А передача... І сміх, і горе! Все було перетрушене, перерізане, перетерте на крихти, майже неїстівне. Чужі брудні руки шукали в ній записок, ножів, голок, пилок, напилків, мотузяних сходів, бомб. Адже вороги народу були здатні на все. Це вони заважали радянським людям будувати світле майбутнє.

Через кілька тижнів слідчий сказав, що тепер моїй мамі важче буде носити передачі для двох. Я не перепитувала – зрозуміла, що батька теж заарештували. Значить, і він тут. Задумалась, як відмовитися від передач так, щоб не образити маму. У неї ж зовсім не було грошей, а хлібина коштувала 300 карбованців! Та й батькові продукти були необхідніші – і в роки окупації, і після визволення Києва він тяжче переносив недоїдання, ніж я.

-6-

Знову ще одна, вже чотирнадцята, ніч в залитій пекельним світлом величезної лампи камері під невсипущим оком вартового. Ніч, що не приносила ні спокою, ні відпочинку.

Мене ще жодного разу не викликали на допит. Чому – не знала. Надзвичайно повільно тягнулися німі, порожні дні – ні книжки, ні газети, ні радіо. Тихо, аж у вухах дзвеніло. Лише іноді чулися скрегіт замка і тихі кроки коридором.

Я або сиділа на табуреті, або ходила, міряла камеру. І виникали у моїй пам'яті ще

зовсім недавні картини дитинства, війни, окупації. Прожито було ніби мало, а пережито, передумано, переосмислено вже багато.

Дитинство... Щасливе, радісне дитинство! Майже таке, як в шкільних віршах, що ми вчили:

У країні Сталіна,
У країні Рад,
Ми ростем, зростаємо,
Як зелений сад!

І відразу перед очима постала процесія: парами ми, учні молодших класів, з шайками або тазами чи не більшими від нас крокуємо до лазні. Коли стоїмо голі, то видно позападалі груди, худі довгі шиї, великі голодні очі. Санітари обдивляються наші голови та одяг. У кого знаходять вошей – коротко стрижуть машинкою, навіть дівчаток. Так, добре турбувалася про нас держава – в голодні тридцяті епідемії висипного тифу у нас не було...

Від нещадного світла тюремної лампи нестерпно боліли і сльозились очі. Ще щільніше сплющувала повіки і знову бачила...

Гастроном на розі нашої вулиці. З вікна видно натовп так з кілометр довжиною і в три-чотири ряди – голови, голови, голови, гул і сварки. Це – черга за хлібом. Повертаючись зі школи, довго розшукую в ній маму. Мама виходить з черги і йде зігріти мені трохи вчорашнього супу – обідати ще рано, будемо після п'ятої, коли повернуться брат і батько.

Вона відчиняє дверці шафи, щоб дати мені скибочку хліба. Раптом в очах у неї відбивається жах – хліба стало менше, ніж залишалося після сніданку.

– Мамо, ви брали хліб з шафи?

Зі спальні тихо виходить сива маленька бабуня і дивиться зніяковілими, винуватими очима.

– Ви б хоч подумали, що я дам їсти дітям, чоловікові!

Голова бабуні схиляється низько-низько, вона зіщулюється, робиться ще меншою і винувато мовчить. По зморщеній щоці скочується сльоза.

Гострий жаль пронизує моє серце.

– Мамо, я не хочу хліба, я не голодна! Досить з мене і гарячого супу. Не вини бабуню, вона ж голодна!..

Ще одне видіння дитинства з тих "щасливих" років: церква, навкруги велике обійстя, огорожа. Все церковне подвір'я і прилеглі вулиці запружені людьми, але якимись дивними людьми. Впізнаю селян в грубих полотняних сорочках, широких спідницях і хустках. Більшість з них лежить просто на землі за огорожею, перед огорожею; деякі в незручних і неприродних позах. Інші стоять – довгі, худі, з позападалими щоками, простягають руки і щось тихо шепочуть пошерхлими губами. Хапаюсь за мамину руку і розумію – це голод!

А ось за огорожею малий хлопчик з великою головою на тонюсінкій шиї тягне довгу ручку і слабким хриплим голоском виводить:

- Хлібця, хлібця, дайте шматочок хлібця...

Ховаюсь за маму, яка вкладає в цю майже прозору дитячу долоньку дві варені картоплини і тоненький шматочок хліба.

І зовсім у нас під ногами, прихилившись до церковного муру, сидить простоволоса жінка, з розкритої пазухи якої звисає якийсь капшучок. Здогадуюсь, що це груди, бо бачу на колінах у неї маленьку дитину. Синя, худа ручка немовляти звисла до землі, голова закинулась, навколо відкритого ротика в'ється рій мух, а скляні очі нерухомо дивляться в небо. Та це ж смерть, здогадуюсь я.

Жаль і жах стискають моє маленьке серце, і я в розпачливих риданнях кидаюся до мами...

Мої спогади раптово перервав вартовий - відкрив кормушку і запитав:

- Хто на "Ха"? Прізвище?

Деякий час не могла второпати, що це і де я. Нарешті отямилась і голосно назвала своє прізвище.

- Тихо, говори тихо! Голосно не можна! Не кричи! Збирайся на допит.

На порозі камери наштотхнулася на здивовані очі іншого вартового, що прийшов за мною: азербайджанець або вірменин, невеличкий, чорнявий, зовсім молодий.

- Руки назад. Уперед.

Попрямували довгим коридором, вздовж якого з обох боків знаходились двері камер. Йшла й гадала, хто за цими дверима? Чому вони тут? За що?

Та ось мало не збив мене з ніг запах свіжого повітря, запах волі. Це ми опинились у внутрішньому дворі в'язниці, через нього потрібно пройти до головної будівлі Держбезпеки, фасад якої виходив на Володимирську вулицю. Головна будівля висока, велика, і за нею зовсім не видно нижчого будинку внутрішньої тюрми.

Небо було глибоке і зоряне. Як давно я не бачила його! Та зорі холодні мерехтіли вгорі, і було їм байдуже до мене і до моєї долі. А ось місяць - такий ніжний молоденький серпик - він все бачив і розумів, з ним можна було навіть порозмовляти. Відразу згадала Пушкінські рядки:

Місяц, місяц, мой дружок!

...Аль откажешь мене в ответе,

Не видал ли где на свете

Ты царевны молодой. Я жених ей...

А у мене нареченого не було. Хороших друзів, знайомих ще зі школи, з двору, з інституту мала багато. Наша дружба була випробувана важкими роками війни. Багатьом подобалась, деякі подобались і мені, а з одноклассником Юрком навіть одного разу цілувалася, та справжнього кохання ні до кого ще не відчувала.

Подвір'ям в'язниці намагалась іти повільніше, щоб насолодитись, надихатись волею, та й конвоїр не підганяв. Раптом почула позаду шепіт:

- Ай, какой молодой! Ай, какой красивый!

Конвоїр? Так, конвоїр, більше нікого поряд не було. Не зміг приховати свого

здивування – не такими він уявляв собі ворогів народу, що сидять у в'язницях. Мабуть він служив недавно і не звик ще до своєї роботи, не встигло ще зачерствіти його серце.

І потім кожного разу, коли йому доводилося супроводжувати мене на допит, завжди за спиною чула тихе зітхання і сказані пошепки з великим жалем слова:

– Ай, какой молодой! Ай, какой красивый!

-7-

І ось я у кабінеті слідчого, сіла на стілець досить далеко від столу. Примружила очі, щоб краще бачити. Деякий час ми розглядали одне одного.

– Ось ти яка.

Встав з-за столу, пройшовся кабінетом, запалив цигарку.

– Думаю, ти облишиш свої "не так вихована", "не можу цього робити". Брешеш. Виховували тебе радянська школа, комсомол, тому і відповідатимеш за свої вчинки по-комсо... – запнувся, подумав, – по вимогам комунізму, точніше, комуністичної моралі. Ну, до діла. Ти повинна звертатися до мене "громадянин слідчий", говорити правду і тільки правду. За приховування від слідства будь-яких фактів, прізвищ – стаття, строк збільшується. Нічого не вигадуй, нам все відомо.

Я подумала, для чого ж тоді слідство? Запитала:

– А бити будете коли і за що?

Слідчий аж відкрив рота від здивування.

– Хто тобі вже наговорив? Ти ж у камері сама!

За весь свій строк ув'язнення ні разу нікого з них не назвала гордим словом "громадянин", бо вважала, що вони цього не варті. Просто зверталась на "ви". В зоні часто чула звертання: "громадянине начальнику". Так любили говорити урки, та у них це звучало доволі іронічно.

Можливо це і дивно, але ні на допитах, ні в зоні я не відала страху. Мабуть тому, що не була ні в чому винна: не видала, не оговорила, не заподіяла нікому зла. Винна була лише в любові до Батьківщини, до рідної України.

Почався допит з розпитування про окупацію.

– Розповідай, що під час окупації робила, як німцям служила.

Служила німцям? А чому б слідчому не запитати, подумалось мені, як виживали ми ці два з половиною роки окупації, коли нас, беззахисних жінок, дітей і старих, доблесна Червона Армія залишила напризволяще.

– У німців і на німців ніде не працювала, – стала я розповідати, добре знаючи, чим саме буде цікавитись слідчий. – Ненавиділа окупацію і окупантів. Зберегла комсомольський квиток. Чекала перемоги і повернення наших, радянських військ. Голодувала, бо не мали ні грошей, ні продуктів. У Німеччині не була, німецькою розвідкою не завербована.

– Ну і випалила!

- А ви запишіть, все запишіть, а то забудете.

- А ти мене не вчи, - огризнувся слідчий, і, сопучи, став писати.

Поки він писав, я згадала, яким великим потрясінням для мене був розстріл німцями євреїв у Бабиному яру. Багато потім, за часів війни, я бачила страшного, але це було найстрашнішим і найнезрозумілішим. Чим завинили євреї, мирне населення - жінки і діти? Як можна було вбивати, просто відстрілювати, наче скажених собак, беззахисних людей? Особливо гірко почувала себе ще й тому, що ми були лише свідками і допомогти нічим не могли. Навіть ніби засуджували євреїв, які так пасивно підкорилися цьому страшному наказу. Але ж більшість з них думали, що їм дозволять виїхати кудись, можливо в Америку, адже наказали збиратись з речами.

Наша сусідка за маминою порадою спочатку згодилася залишити у нас свою трирічну донечку Зою. Та години через дві повернулася у розпачі, вхопила дитину, ридаючи, притисла до грудей:

- Краще разом, всі разом! Що вже буде, але разом!

І побігла доганяти ще двох синків та старого батька у потік, що з самого ранку тягнувся Глибочицею до Бабиного яру...

Ми скрипіли зубами від безсилля, плакали, та розуміли, що нічого не вдієш голими руками проти озброєних до зубів фашистів.

Німці в нашому місті встановили свої порядки: з 18:00 до 6:00 - комендантська година. Дуже пишалися своєю пунктуальністю. Забаришся хоч на кілька секунд на вулиці - заплаатиш життям. Особливо багато вбитих було у перші дні, поки звикали до цієї пунктуальності.

Не вважали нас за людей. Ми чули лише: "Russische Schwein", "Nur für Deutsch!" Тільки для німців їздив транспорт, тільки для них були відчинені двері крамниць і кафе, тільки для них працювали кіно і перукарні. Німці влаштовували облави на людей, мов гицелі на бездомних собак, особливо на базарах; ловили і вивозили до Німеччини, вішали й розстрілювали за найменшу провину і без такої.

На бульварі Шевченка, там, де досі бовваніє пам'ятник Леніну, стояла шибениця. На ній гойдалися повішені кияни с табличками на грудях: "саботаж", "партизан". Особливо багато їх було після того, як підірвали Хрещатик із вже розташованими там німецькими установами.

Фашисти вивозили до Німеччини нашу худобу, наш врожай, наш чорнозем, наші пам'ятки культури і наш працьовитий народ, як рабів, для найважчих робіт, для прислужування.

І зненавиділа я цих окупантів, їх гавкаючу, командну мову, і тих, хто співчував їм або працював в їх установах, тих дівчат, які ходили з ними в кіно і ресторани. Та таких було мало, принаймні серед моїх знайомих - жодної.

Я переховувалася від вивозу до Німеччини у своїх друзів. Потрапивши одного разу в облаву, виплигнула на ходу з величезної німецької вантажної машини, повної ридаючих людей. Нога підвернулася, і від болю піднятись відразу не змогла. Це мене і врятувало - куля просвистіла над головою, чиркнула ззаду по асфальту, а за мить

машина звернула за ріг.

Коли ж я побачила, як вулицями Києва німці гнали наших полонених, їх сумні, повні ненависті очі, моє бажання боротися стало нестерпним.

Роки окупації дуже вплинули не мене, 16-17-річну дівчину. Оці "Ьbermensch", "Nur fьr Deutsch", що лунали на нашій землі, викликали у мене непокору, супротив і... гордість. Так, гордість за свою землю, за свою націю. Я зрозуміла, що ми, українці, нічим не гірші від тих же німців, що є у нас чудова країна – Україна, чудова мова – українська, але немає своєї держави.

Отже за окупацію мене ні в чому звинувачувати...

Все це і розказала слідчому.

– А ти думала, що ми не знали цього? Ми ж перевірили кожен твій крок. От ти ще не сказала, що вчилась у медінституті, що заарештовувалась німцями. Наговорила всяких дурниць, а про основне змовчала.

– До інституту я вступила тому, що, по-перше, студентів не вивозили до Німеччини; по-друге, дуже хотіла вчитись, правда філології, але такого інституту за німців не було. Коли ж фашисти почали відступати і зрозуміли, що ніколи не пануватимуть на наших землях, то ліквідували інститут, і видали наказ всім студентам з'явитись для відправки у Німеччину. Та ніхто добровільно не прийшов. Почали виловлювати. Три доби я і ще п'ять моїх однокурсників просиділи у Лук'янівській в'язниці, поки німці намагалися зловити всіх колишніх студентів, та справи на фронті йшли погано, їм стало не до нас – випустили всіх шістьох під команду: "Weg nach Hause!".

– Так і відпустили?! Не сміши мене! – слідчому дуже хочеться довести, що німці заарештували мене як члена Організації українських націоналістів (ОУН). Та мої докази незаперечні:

– У вас, напевне, є дані про мій арешт німцями, інакше ви б цього не знали. Та в їхньому наказі повинна бути вказана і причина. Якби за ОУН, то вони мене самі б і розстріляли. А вступ до інституту не ставте мені у провину: жодного студента за це не засудили, усім зарахували навчання.

Слідчий мовчав. Мені здалося, що з окупацією я розрахувалася – чиста.

– Ясно, тепер думай про ОУН, про націоналізм... Добре думай! Все згадай! Забудеш, приховаєш – пожалкуєш! – і з цими словами він наказав конвоїру забрати мене.

-8-

Поверталась з допиту з важким серцем. Світало, дуже хотілося спати, та не довелося – щойно підійшла до камери, як пролунав сигнал підйому.

Всередині на мене чекала несподіванка: у моїй камері з'явилась ще одна ув'язнена – жінка, на вигляд так років 40-45, чорнява, інтелігентна. Позналились: Фріда Абрамівна, лікар. Я зраділа: вже не сидітиму одна, до того ж з колегою буде про що поговорити.

На той час я ще не знала правила: радіти у в'язниці не можна.

Фріда Абрамівна розповіла, що чоловіка її теж арештували, що звинувачують його у приналежності до організації лікарів-сіоністів, які труїли хворих, особливо дітей, що чоловік її, за словами слідчого, в камері наклав на себе руки... Я не повірила – невже таке може бути? Хіба можуть таке робити лікарі, люди, які, навпаки, рятують життя людей? Потім помітила, що моя сусідка якось дивно себе поводить: то щось сама до себе говорить, то тихенько щось наспівує.

Вночі Фріду Абрамівну забрали на допит. Під ранок у камеру втягли побиту, розтріпану, по-звірячому стогнучу жінку. На підлозі за нею залишився кривавий слід.

Кинулась до неї, напоїла водою, прибрала волосся з обличчя, підклала під голову ковдру. Вартовий в кормушку прошипів: "Не чіпай, на ліжку не клади!"

Через деякий час Фріда Абрамівна, ридаючи, почала запитувати, який зараз рік, де ми живемо, в якій країні, яка у нас влада й чи живий товариш Сталін.

– Живий, живий, все як було! – заспокоювала я.

– Як же він може допустити, щоб при Радянській владі євреїв обзивали жидами, щоб катували людей?! Слідчий кричить на мене: "Ти жидівка! Ти сука!", і б'є мене ногами в живіт... Мабуть, Сталін про це нічого не знає...

І вона почала жажливо кричати, рвати на собі волосся, битись головою об підлогу.

Я загатила кулаками у двері:

– Викличте лікаря, у неї істерика!

Та допомога не поспішала. І все ж через деякий час до камери ввійшов чоловік у білому халаті. З огидою на обличчі, не підкотивши рукав, а прямо через тканину зробив їй укол у руку і мовчки вийшов.

Наступними ночами було ще гірше. Фріда Абрамівна постійно схоплювалася з ліжка і страшно кричала, бо їй здавалось, що під неї ллють розпечений метал. Вартовий лаяв її, погрожував. Вона слухняно вкладалась у ліжку, та через деякий час все починалося спочатку.

На четверту ніч я цілком вибилась із сил, і під ранок забулась тяжким, мертвим сном. Насилу прокинулася, почувши у камері метушню й тупіт важких чобіт. Здивовано побачила відчинені двері, перелякане обличчя вартового, Фріду Абрамівну, надто спокійно витягнуту на ліжку. Над нею схилились двоє вартових. Раптом з-за спини одного побачила скляні очі і посиніле з виваленим язиком обличчя...

Я, мабуть, закричала, бо отримала доброго ляпаса від вартового.

Нарешті зашморг, прив'язаний до бильця ліжка, вдалося розв'язати, і труп підлогою потягли з камери... Двері зачинилися, а мене почала бити лихоманка: стукотіли зуби, тремтіло все тіло, перехопило дихання. Як, як я не почула, не побачила, не врятувала?!

Через кілька хвилин у камері влаштували шмон. Великими ножицями на мілкі клапті перерізали все: панчохи, рушник, сорочку, навіть казенне простирadlo – щоб і я не зробила собі зашморгу і не задушилась. Та я розуміла, що не турбота за життя в'язня в цьому, а жаль за тим, що мертвий уже не назве нічиїх прізвищ, не видасть спільників й однодумців, не поповнить список ворогів народу...

Я довго не могла отямитися. Весь час перед очима поставало посиніле обличчя... Щоб не згадувати, намагалася думати про щось хороше.

Чи знає Сталін, питала Фріда Абрамівна. Мабуть ні. Адже зовсім недавно, перед самою війною, вийшла Сталінська конституція і стала головним предметом у школі. Коли завчали напам'ять усі статті і навіть складали іспит з конституції, то співали:

Сталин - наша слава боевая,
Сталин - нашей юности полет,
С Сталиным борясь и побеждая,
Весь народ за Сталиным идет.

Але попри бадьорі пісні в школі було нудно. Та й вдома не весело. Ми жили у двокімнатній квартирі, кухні не було, а всі зручності знаходилися у дворі. Грошей не вистачало. Мама журилася, батько вважав себе винним. З одягом було так: я, молодша, доношувала все, з чого виростав брат, і навіть пишалася цим. Батькові перешили зимове пальто з купленої в комісійній крамниці флотської шинелі. Мама у всі сезони і всі роки, що я пам'ятала, носила одне і те ж пальто. У восьмому класі мені зі старого маминого бостонного пальто зробили зимове, навіть пришили комір зі справжнього хутра - цигейки!

Так жила у сталінські роки чесна інтелігенція - тонкий прошарок між робітничо-селянським класом та владою.

Та щось такі спогади не дуже мене розрадили. Хотіла було помолитись за упокой душі нещасної Фріди Абрамівни, але, на жаль, не знала жодної молитви. Я тільки перехрестилась і прошепотіла:

- Прийми, Господи, її невинну душу.

-9-

На черговому допиті слідчий торжествував - у нього з'явилися речові докази.

- Нам тепер усе відомо! - радів він. - Журбенка Василя знаєш?

- Знаю, жили з ним в одному будинку за часів окупації, товаришували, симпатизували одне одному, допомагали у скруті.

- Тоді послухай, що оця твоя симпатія пише: "Оксана та її батько примушували мене розмовляти українською мовою". Ну, що ти на це скажеш? Націоналізм!

- Чому ж одразу націоналізм? Василь закінчив сільську школу, дуже неправильно говорив по-російськи, так калічив цю чудову мову, що було і смішно, і боляче слухати. Та й до всього його образу щирого українця не підходила російська мова.

- Ага, значить ти не відмовляєшся, підтверджуєш, що це правда. Так і запишемо: "Визнає і возвеличує лише українську мову", - почав писати слідчий.

- Та це ще зовсім не означає, що я націоналістка! Який же це доказ?!

- Хіба ні? А звати тебе як? Оксана. Так назвати свою доньку могли лише націоналісти. А дома у вас розмовляли якою мовою? Українською! А батько твій

викладав яку мову? Українську! А до того ж був членом Спілки визволення України (СВУ).

Я лише здивувалася таким звинуваченням:

- Ім'я мені придумав чотирирічний брат, у нього в той час була дитяча книжечка про дівчинку Оксану, - стала пояснювати. - У школі вчилась і розмовляла українською, бо живу в Україні. Поблизу нас дві українські школи, в яких навчались діти з нашого двору та сусідніх вулиць, на національність ніхто не зважав, в моєму класі взагалі було більше євреїв, ніж українців чи росіян.

- Але чомусь ти розмовляла не російською мовою, а українською. Лише українською.

- Та ж батьки мої жили в Кам'янець-Подільському, потім у Вінниці, Києві - все це Україна, цілком природно, що і мова наша українська.

- Ось, ось я і кажу - націоналістично-українська!

- Щось я такої мови не чула.

- Бо прикидаєшся, що не розумієш. От якби ви були колгоспниками і жили в селі, то було б не дивно - селяни ще не знають російської мови, не доросли. А ви, інтелігенти, живете в місті, в столиці. Он як ти чисто говориш зі мною російською. Та в мене є ще один, важливіший доказ. Ось, праця про Коцюбинського, яку написав твій батько.

- Яка праця? Я про неї нічого не знаю.

Здивовано роздивилась невеличку брошуру "М. Коцюбинський - дитячі роки". Автор - мій батько, надрукована у друкарні "Наукова думка" в місті Вінниця 1925 року.

- Та ж творчість Михайла Коцюбинського ми вивчали в школі...

- Ти почитай, почитай, кого згадує в ній твій батько, - перебив слідчий. - Вороного, Винниченка, Грушевського та інших. Всі вони - вороги народу, я перевірів. Ось з ким товаришував твій батько! Ось за що його мали посадити ще в 1929 році! За членство в СВУ!

- Та то не товариші, навіть не батькові знайомі. Адже коли пишуть якусь працю, то користуються матеріалами й інших авторів, а потім обов'язково вказують їх прізвища, - знову стала пояснювати слідчому, як на мене, очевидні речі. - Та й праця ця надрукована якраз в рік мого народження. Яким же "речовим доказом" для мене вона може бути? Хто-небудь прочитає справу, засміє вас.

- Дурне ти, дурне... Хто ж крім нас це буде читати?!

- То навіщо ж тоді все оце писати, видумувати стільки дурниць?! - не втрималась я. Обличчя слідчого миттєво почервоніло, налилося люттю.

- То ти ще вчитимеш мене, щеня?! Руки на стіл! Та не так, долонями вниз!

Велика дерев'яна лінійка із силою опустилась на мої пальці. Я здригнулась, але рук не забрала. Ліва, права, ліва, права... два, три, чотири, п'ять... рахувала удари, а сама згадувала...

Ось ми з мамою і батьком пізніми вечорами в кахельній грубці палимо заборонені книжки ворогів народу - М. Грушевського, П. Куліша, М. Хвильового та інших.

Особливо мучимося з дванадцятьма томами у твердих чорних палітурках з тисненим золотою фарбою надписом "Винниченко". Палити їх дуже важко – обкладинка не хоче відриватися, важко згинається, не влезить у дверцята грубки. Мама навколішках перебирає купу книжок. Полум'я висвічує бліде обличчя, сльозяться очі чи то від диму, чи від відчаю, а губи шепочуть: "Варвари, інквізиція..."

Як почервоніли і печуть руки... Та це їх лиже вогонь, в якому корчаться, кричать, просять порятунку персонажі з творів кращих письменників України, названих тепер "ворогами народу". Пішли в грубку і всі матеріали батькової дисертації.

Мені було тоді років дев'ять чи десять, я ще не прочитала жодної з цих книжок, нічого не знала про авторів. Та мені було жаль їх. Невже вони заборонені, неville вони "вороги народу" тому що українці? Але запитати батька не наважилась.

За ці роки я встигла підрости, і тепер заарештували нас обох. А може це я сама винна, сама підставила батька, сказавши у кабінеті Чиркіна, що не так вихована. Ось і взялися за батька. А може ще і мамусю заарештують?

А брат Віктор? Мабуть добре, що його вже немає, що поліг, захищаючи свою Батьківщину. Краще так, ніж стати "ворогом народу".

Чому ж я – "ворог"? Я люблю свій народ, люблю людей і завжди готова прийти на допомогу. Ненавиджу лише брехунів, боягузів і зрадників. Я на початку війни просилась на курси медсестер, щоб допомагати пораненим. Хотіла як мама, яка у Першу світову війну була сестрою милосердя, рятувати поранених. Та не взяли – мала була, шістнадцять років мені виповнилося лише у жовтні, а німці зайняли Київ у вересні.

Розвиднилось. Погасили світло. Слідчий відкинувся на спинку крісла – сам втомився бити лінійкою по моїх руках – на них вже не було живого місця. Мабуть, не приносить насолоди така екзекуція, коли жертва не реагує – не плаче, не просить припинити.

Викликав конвоїра. З'явився той самий молоденький вірменин, повів до камери. Іду, як треба – руки назад, за спиною. Побачив їх конвой, і так жалісливо мовив, майже застогнав:

– Ай, біла! Ай, не карош!

-10-

Поверталась з допита повна протилежних почуттів. Гнів і ненависть за приниження, за застосування до мене фізичної сили і гордість за те, що відстоювала свою правду, що не просила і не плакала, коли було боляче. Нехай б'є, нехай болить, нізащо нікого не обмовлю і не заплачу.

Ще по дорозі до камери почула сигнал підйому. Нічого, все одно від болю не заснула б. Нестерпно пекли побиті лінійкою руки. Набрякли, почервоніли, в кількох місцях луснула шкіра. Швидше б оправка, опустила б їх у холодну воду, може

полегшало б.

Міряла кроками камеру, дмухала на руки і згадувала...

В перші дні війни не було страху – лише цікавість. Прийшли солдати, перекрили нашу вулицю, поставили надовби, мішки з піском, зробили надійні укріплення. Вже через кілька днів ми перестали ховатися у підвал при нальоті німецької авіації. Чергували на дахах, гасили запалювальні бомби. Я відчувала незвичайний підйом духу, енергії. Хотілося щось робити, чимось допомагати. Дуже жалкувала, що я не хлопець, а то пішла б на фронт.

Першого вересня почались заняття у школі, я була вже у дев'ятому класі. Та за тиждень парти замінили ліжками і школа перетворилась на госпіталь. Вигляд крові й ран мене не лякав. Почала допомагати, просилась на роботу до них, мене направили у воєнкомат, але там не дозволили – треба було чекати, поки виповниться шістнадцять років.

Утім, кожного дня я бігала до госпіталю, там мене вже знали і дозволяли допомагати. Годувала поранених, писала під їх диктовку листи, прибирала у перев'язочній. Рахувала дні – до дня народження залишалося вже менше місяця, а тоді воєнкомат дозволив би оформити мене у госпіталі або відіслав би на курси медсестер.

Якось зранку, як завжди, бігла до госпіталю, але ще здалеку помітила – щось не так. Подвір'я було порожнім, жодної машини, лише вітер ганяв шматки паперу й брудну вату, стукав розчиненими дверима. Навкруги лежали розкидані порожні ящики, поламані ноші...

У розпачі опустила на сходи і заревіла. Евакуювалися... А мене не взяли, а я не встигла! І чому я не народилась хоч на півроку, хоч на кілька місяців раніше?!

Потім задумалася, чому ж госпіталь евакуювали так раптово, ще й вночі? Відступали? Наші відступали? Такого не могло бути! По радіо ж кожен день лунало: "Громадяни, не створюйте паніки! Київ є, був і буде радянським! Столиця України ніколи не буде віддана ворогові!". І ми вірили. Адже минуло лише три місяці, як почалась війна. Нас запевняли, що наша армія міцна, озброєна й непереможна, що Київ укріплений. Я сама у серпні замість мами рила з іншими киянами окопи у передмісті – в селі Горенка. Окопи вийшли глибокі, не пройдуть німецькі танки!

Та й пісні ми співали бадьорі, оптимістичні:

Броня крепка и танки наши быстры,

И наши люди мужества полны,

В строю стоят советские танкисты,

Своей любимой родины сыны.

Як же могло так трапитися, що наші війська відступали? А вони таки відступали. З Києва спішно евакуювали всі військові заводи, державні установи, а з ними і людей, що там працювали. А про нас, простих радянських громадян, ніхто навіть не згадав. Ніхто не подумав, як же будемо ми, що буде з нами?

А Київ? Що сталося з ним, нашим красенем-містом? Їдкий дим згарищ, шматки обгорілого паперу, непотрібних тепер документів, книжок, газет, покинуте майно,

розбиті, пограбовані крамниці, порожні склади, з яких машинами вивозили і топили у Дніпрі тонни цукру, борошна, круп – щоб не дісталось ворогові! Нам же залишали обкладені мішками з піском надовби, перехрещені смужками паперу вікна, порожні вулиці, покинуті будинки, вириті по околицях окопи...

Ще 18 вересня продовжували запевняти: "Столиця України ніколи не буде віддана ворогові!", а наступного дня радіо замовкло, хоча німців ще не було. Ходили чутки, що вороги вже наблизились до Москви, тому всі три армії, які мали обороняти Київ, терміново стали переправляти на захист столиці Радянського Союзу.

Розгублені, покинуті військами і владою кияни намагалися ще врятуватись. З вузлами майна за плечима, під плач і крики дітей, вони то кидалися до залізниці – та поїзди вже не ходили, то до гавані Дніпра – та всі баржі вже відпливли, то силою пробували у якоїсь з установ відбити вантажну машину. Скрізь було чути зойки, погрози, крики, лайку...

Поки німці ще не зайняли Київ, через останній вцілілий міст намагалися встигнути переправитись залишки армії. Ми, діти з двору, бігали на це дивитися. На мосту і біля творилося щось страшне. Війська, війська, танки, гармати, подекуди коні, танки і знову війська... Гамір, крики, відбірна лайка. Все зливалось у напруженні, стояв страшенний гул. Все поспішало, намагалось випередити одне одного, не відстати. У всіх була одна думка – швидше б на лівий берег, там порятунок, там свої. Швидше, поки не налетіли фашистські "месери" і не розбомбили цей рятівний міст. Слава Богу, небо було чисте...

Раптом міст якось дивно піднявся вгору, розколовся на частини, став падати і тут до нас долинув страшний гуркіт, наче вибухнуло одразу кілька бомб. О, Боже, як же це?! Німців ще ж наче не було!

Разом з мостом злетіло в повітря й падало у воду те, що рухалося по ньому. Солдати, машини, гармати, техніка – все за кілька секунд опинилось у Дніпрі. Лише клуби їдкого диму та пилу покривали цю криваву трагедію...

Дніпро, о Дніпро! Що зробила з тобою війна! Трупі киян, здебільшого жінок та дітей з розбитих німецькими бомбами барж; мішки муки, цукру, круп та інших продуктів, що влада ховала від ворога; тисячі солдат з військовою технікою з підірваного мосту тепер лежали на твоєму дні!

І попливли трупи, потекли ріки крові, сліз, горя в Чорне море. І посивів Дніпро-Славутич. І схилив голову святий Володимир, проклявши тих, хто розв'язав цю страшну війну.

А невдовзі по вулицях Києва вже марширували німецькі війська. Увійшли до міста без бою – ніхто нас не захищав.

І з двору в двір, з дому в дім поповзло страшне слово – окупація.

Я ненавиділа німців, хотіла боротися проти неволі, думала як же це зробити. В цей час зустріла свого вчителя історії – Пантелеймона Івановича Сака. Ми, учні, його дуже любили. На уроках він здавався нам молодим Богом. Очі його світилися, тонкі ніздрі роздувались, щоки палали. Він ніби сам брав участь у тому, про що розповідав. І ми

разом з ним то пливли аргонавтами за Золотим руном, то звільняли з козаками невільників з турецького полону, то допомагали Кармелюку боротися за справедливість.

Ось ці його уроки навчили мене любити свою Батьківщину.

- Оксано, ти бачиш в кого перетворюють нас, українців, німці? - почав Пантелеймон Іванович з властивим йому ентузіазмом. - З цим треба боротись! Боротись проти окупації, боротись за утворення своєї самостійної держави - України.

- Так, я теж хочу цього, весь час про це думаю. Не збираюсь бути німецькою рабою! Хочу бути вільною у вільній країні!

- Але й при радянській владі українцям жилося не краще. Нас знищували фізично, розкуркулювали, морили голодом, вивозили до Сибіру, садили до таборів, розстрілювали. Ти ж чула, знаєш про це?

В моїй пам'яті постало все: і вмираючі з голоду селяни на церковному подвір'ї у 1933-му, і палаючі книжки "ворогів народу" в нашій грубці, і вирвані сторінки підручників з портретами і творами таких же "ворогів народу", і арешт мого дядька - поета Володимира Свідзинського, і ув'язнення нашого вчителя географії. Згадалось все те, чому я, тоді ще школярка, не могла знайти пояснення. А батьки й учителі ховали очі, відмовчучись.

- Ось слухай, - продовжував Пантелеймон Іванович. - "Я - дух одвічної стихії, що зберіг тебе від татарської неволі і поставив на грані двох світів творити нове життя. Здобудеш Українську державу або загинеш у боротьбі за неї".

"Загинеш у боротьбі..." - відлунювало в моєму молодому і гарячому серці. Як це чудово - загинути у боротьбі за ідею, за волю, за свою вітчизну! Так, я буду боротись...

Та вчитель охолодив мій запал. Розповів мені про Організацію українських націоналістів - ОУН, чим вона займається, про її керівника Степана Бандеру, дав літературу. Пояснив, що членом її я ще не можу бути, бо занадто молода, що це небезпечно, що німці переслідують членів ОУН, розстрілюють їх.

- Німцям не треба самостійної України, - казав учитель, - вони хочуть зробити нашу землю своєю колонією, а наш народ - рабами.

І стала я не членом, а лише симпатиком ОУН. Виконувала доручення Сака, передавала і переховувала літературу, листи. Іноді ночували у нас люди із Західної України.

Тоді ж я дізналась, що молоді воїни Української повстанської армії (УПА), яких ніхто не примушував, не оголошував мобілізації, добровільно йшли воювати, щоб захищати від окупантів свою землю, йшли, хоч добре розуміли, що сили не рівні. Їх винищували і німецька, і радянська армії, а вони боролися до останнього. "Здобудеш Українську державу, або загинеш у боротьбі за неї"...

Окупація, ім'я Оксана й українська мова, якою я розмовляю, ще не тягнуть на "повноцінну статтю", на "десятку", як сказав слідчий.

- Згадуй, що було, чи пам'ять у тебе коротка? - наказував на допитах.

От я і роздумувала, міряючи свою самотню камеру, чи знає він про ОУН, про Сака,

якого, на жаль, вже немає – розстріляли німці восени 1942 року. Та учитель би не видав – не такий! Хто ж крім Пантелеймона Івановича і тата міг знати про ОУН? Я ж нікому не розповідала! І раптом пригадала. Восени 1945 року до мене у квартиру на Володарського зайшли дві дівчини-західнячки. Одну я впізнала відразу – Леся, вона з подругою у 1942 році якось ночувала у нас, а друга, значить, Слава. Ця більше змінилася. Дивувалась, як мене знайшли, ми ж раніше жили на Подолі на вулиці Хоривій? Чого прийшли, не розуміла – мовчали, ховали очі. Поцікавились де вчусь і хто мої друзі.

– Та ж мої друзі вам незнайомі. Навіщо це вам? – запитала я.

Вибачились. Сказали, що квапляться, і попросили провести їх до воріт. А там стояли двоє незнайомих хлопців. Уважно оглянули мене. Дівчата зробили вигляд, що їх не знають, а мені здалося, що навпаки. Попрощалась і пішла вглиб двору. Та щось мені наче підказало знову виглянути за ворота – побачила, що Слава й Леся вже йшли разом з тими молодиками... Та це ж були ті самі молодики, що посадили мене в авто по дорозі з інституту і повезли на Короленка, 33 "перевірити документи"!

От тобі й раз! Ті дівчата здавались мені недосяжними героїнями, а виявилось, що то вони мене видали. Видали! Хай би як сильно мене не примушували, я б такого ніколи і нізащо не зробила. Та я не звинувачую їх, не нарікаю на долю. Я свідомо допомагала членам ОУН, мене ніхто не примушував. Просто життя виявилось значно жорстокішим, ніж це уявляло собі романтичне дівча.

Згадала військовополоненого німця, який по руці прочитав мою долю і ніяк не наважувався повідомити, що мене чекає позбавлення волі на довгі роки. Я, звичайно, тоді не повірила. Зате тепер знаю, що моя любов до України, до свого народу закладена в генах. І ніякі обставини, ніхто і ніщо не витравить її з мене.

-11-

Минали дні, минали ночі... Так поволі тягнувся час. Минув квітень, минув травень, минув червень. А змін ніяких. Зрідка, разів два на місяць, ходила на допит, на побачення зі слідчим. Він не поспішав, та й нікуди йому було поспішати. А мені ж так хотілося, щоб швидше закінчилось слідство. Адже там, на суді, з'ясується, що я ні в чому не винна. Мені ж треба було встигнути до початку навчання на четвертому курсі скласти літню сесію за третій. Та слідчий не поспішав, рипіло його перо, бігало по паперу – був дуже зайнятий, йому було не до мене. За всю ніч міг і словом не обізватись, задарма просиджувала до самого ранку. Всю ніч, а вдень же не можна спати.

Терпи ноги, нила спина. Іноді до кабінету слідчого через відчинене вікно долітав дзенькіт трамваю або поспішний цокіт каблучків по тротуару. І в моїй уяві поставала вулиця, розкішні каштани: то квітучі, то в маленьких зелених їжачках. І так хотілося потримати на долоні ніжне, трішки колюче чудо природи, з якого виглядало блискуче

каре око. Затиснувши його в руці минути Софію, вийти на площу Богдана Хмельницького, на Володимирську гірку і побачити рідний Дніпро, за яким стільки простору, луків, полів ген-ген до самого обрію, стільки повітря, волі!

Колись все це було можливе. Навіть при німцях, в роки окупації мене не полишало відчуття, що все це тимчасове, що швидко окупанти заберуться з нашої землі, що ніколи не панувати німцям у нас в Україні. І в душі народжувалась така любов до загарбаної чужинцями рідної землі, до свого нескореного народу, така гордість, така віра в перемогу. І ми таки дочекалися перемоги, дочекалися повернення своїх. Та якось так трапилось, що почуття гордості, радості, щастя від перемоги десь поділося. Може то винні каліки, що повернулись з фронту і виявились зайвими, цілком безправними, може ті, кого залишили в окупації, а тепер вважають зрадниками.

Почувала себе як мухою в липкому павутинні, а слідчий був величезним павуком, що пив і пив мою кров. І я була вже зовсім безсила, липка втома огортала мене. Так хотілося спати, що мало не падала зі стільця... Та слідчому до цього байдуже. Мабуть, не жалів нічого і нікого, лише підозрював, звинувачував, засуджував.

Хоча одного разу був у гуморі і дозволив мені замовити у бібліотеці книжки. Радості моїй не було меж. Та знову я забула, що у в'язниці не можна радіти. Замовила "Кобзаря" Шевченка та поезії Лермонтова. Принесли "Мати" Горького та "Как закалялась сталь" Островського. І замість читання я знову ходила по камері, думала, чому ж мене обвинувачували у націоналізмі? Ніяк не могла цього збагнути. Чи я собі при народженні вибирала батьківщину? Чим я винна, що народилась в Україні? Невже є люди, які не люблять землю, де народились, і мову, яку вчили з дитинства? Мабуть, то погані люди. Адже нікому не здається дивним те, що французи розмовляють французькою, німці – німецькою, японці – японською; і ніхто не звинувачував їх за це в націоналізмі.

Такі свої міркування викладала слідчому, намагалась пояснити, що це не націоналізм, а патріотизм – природне почуття кожної нормальної людини.

- Та ти ж справжнісінька націоналістка! Звідки ти набралася цього?

- Як звідки? З книжок, від учителів, батьків.

- Так, казали ж нам, що вчителів треба побільше садити, книжок більше забороняти. А твій батько такий же націоналіст, як і ти. Ще прийде час і ви назвете своїх спільників, членів вашої націоналістичної організації. Ось я за вас візьмусь!

Від цих слів мене розібрала злість, і я тріумфально почала:

- Так, був у нас в школі один молодий вчитель історії. Вчитель з великої літери. Він навчив нас любити свободу, правду і свою Україну!

- Хто ж це, хто? Як прізвище? – не терпілося дізнатися слідчому.

Я посміхнулась і чітко назвала:

- Пантелеймон Сак.

Слідчий швидко записав, радів.

- Та його вже немає, – сказала після паузи.

- Як? Як немає?!

- Німці розстріляли у Бабиному Яру. Зробив, як вчив - віддав життя за Україну.

- Звідки ти знаєш, що за Україну?

- Він сам казав. Якось зайшов до нас дуже схвилюваний, поспішав, просив сховати пачку німецьких марок і листа, сказав, що коли не повернеться за ними, то значить загинув, значить вислідили його німці. Так він більше і не прийшов...

- А гроші?

- Що гроші? Ми ж його увесь час чекали, а коли повернулись наші, то німецькі марки вже були непотрібні. І гроші, і лист ми знищили.

- Ну а ще кого знаєш з ОУН, не був же там один Сак? - продовжував допитувати слідчий.

- Я ж його знала як вчителя по школі, і коли б не знала, що він розстріляний, ніколи нізащо вам би його не назвала. А ще знаю двох дівчат, що у нас ночували. Та ви їх краще за мене знаєте.

- Це ж чому?

- Працюють, мабуть, у вас сексотами - Слава і Леся. Я нещодавно про це здогадалась.

Розповіла, як приходили до мене на Володарського, як показали мене тим двом молодикам, що потім привезли мене на Короленка, 33.

- Цікаво, чи вони у вас в МВС досі працюють і такою "почесною" працею заробили собі свободу, чи вже заарештовані й сидять? - кажу уїдливо.

- Ну що ти тут нагородила! Не знаю я таких.

- Ну звичайно, це ж, мабуть, були не справжні їхні імена. До того ж приходили вони до мене невідомо для чого, а через три дні мене заарештували. Я відбуду строк з чистою совістю, а їх совість буде мучити. Хоча у таких, мабуть, і совісті немає. Мені їх навіть шкода. Та я їх прощаю, Бог їм суддя.

-12-

Якось вдень почувся рух біля камери, брязкіт ключів, відчинилися двері. Я насторожилась, відразу майнула думка - куди, чого? Закалатало серце. Внесли ліжку, а потім в дверях камери з'явилась молода, невеличкого зросту жінка і майже проспівала приємним голосом із західноукраїнським акцентом:

- День добрий! Панна Ольга, - і своєю невеличкою рукою дуже енергійно потисла мою. Її веселі круглі очі роздивлялись мене з такою цікавістю, що я навіть зашарілась. - Яка ж ви молода, струнка, гарна! А яке ім'я у вас чудове!

Сподобалась і мені ця жіночка. В камері посвітлішало, наче зійшло сонечко.

Панна Ольга вживала багато незрозумілих мені слів: "Де ваш ясьок (подушка), мешти (взуття)?" або "Я зараз запукаю (постукаю) в двері". Ми сміялися так, що вартовий здивовано зазирає до камери.

З появою панни Ольги я знову почала виходити на прогулянки (останнім часом від

них відмовлялась). Вузький, з височенними сірими мурами колодязь з клаптиком неба над головою, і в ньому, тримаючи руки за спиною, маршируєш з кутка в куток, точнісінько як звір у клітці. Звісно, мені не дуже подобалася така прогулянка. Та з панною Ольгою ми почали бігати, ловити одна одну і знову сміятись.

Вартовий сердився, однак майже щодня виводив нас на прогулянку.

- Ви в Бога вірите? - запитала мене якось.

- Ні, не вірю, - щиро зізналась я, і очі панни Ольги зробились ще круглішими від здивування.

- Ось тому ви і тут, у в'язниці!

- А ви чому? Ви ж вірите в Бога.

Дізналась від неї більше про ОУН, про Степана Бандеру. Панна Ольга розповіла, що люди в Західній Україні були дуже раді, коли в 1939 році у них встановили радянську владу, з квітами зустрічали радянські війська. Та з перших же днів почалися майже поголовні арешти. Старих же і дітей цілими селами стали вивозити до Сибіру. Після війни, після звільнення від німців відбувалося те ж саме, тому багато з них вступили до ОУН і чим могли підтримували УПА.

Говорили ми тихенько, щоб вартовий, який і так часто зазірав до камери, не міг нічого почути. Однак для конспірації ми свої розмови час від часу переривали сміхом, ніби розповідали одна одній щось веселе.

Поки йшло слідство, всіх тримали в камерах-одиночках. Та навіть коли я тут сиділа одна, мене не гнітила самотність. Було про що згадувати і думати. Напівбідне існування сім'ї, потім голод 1932-33 років, потім війна, потім окупація. В камері у мене ніби відкрились очі, я почала розуміти речі, які раніше не розуміла чи боялась зрозуміти.

Від пані Ольги я почула, що слідчий за кожну завершену справу отримує подяку або підвищення по роботі, а то й зірочку на погоні. Тому без стоку ніколи нікого не відпускають. Слідчий у душі навіть може вірити, що ти не "ворог народу", та неодмінно доведе твою провину. Інакше сам потрапить до в'язниці.

Я в це повірила і дивувалася, що була така наївна і просила слідчого швидше закінчити справу, бо хотіла встигнути до навчального року, не підписувала протоколів, змагалась за кожну перекручену слідчим думку. Виявилось, це не мало ніякого значення. Для чого? Головою муру не проб'єш.

Найсильніше панну Ольгу турбував мій атеїзм. Вона так мило і наївно (закінчила лише чотири класи, бо поляки українцям не дуже дозволяли вчитись) розповідала мені про Бога, так хотіла зробити з мене віруючу, що мені було її шкода.

У камері тихенько лунало: "Отче наш...", "Боже... Україну храни" та багато інших молитов, переведених, перероблених народом на вірші українською мовою. Вони були дуже цікаві і гарні. Ось, наприклад, вранці і на ніч треба було промовляти до ангела-охоронця: "Святий ангелу, охоронителю мій, ти завжди при мені стій, і вдень, і вночі будь мені до помічі!"

Приходили до панни Ольги і передачі. Декілька разів і мені пощастило з'їсти хліба,

насмарованого (намащеного) товщем (маслом), і навіть шматочок сала, який сам танув у роті.

- Чому це ти порозумнішала? - спитав слідчий, коли я без заперечень, байдуже підписала протокол.

- Повірила в Бога!

Та чомусь не змогли допомогти мені ні Бог, ні ангел-охоронець.

-13-

Знову слідчий викликав мене, бо вже мав незаперечні речові докази.

- Мовчиш? Ну, мовчи. Та це тобі не допоможе. І так все ясно: твій батько - закоренілий "ворог народу". Його мали заарештувати ще в 1929 році у Вінниці як члена СВУ, та він утік.

- Втік? Куди?

- До Києва.

- Ну і втік! За 300 км від Вінниці. Не в Сибір же чи Середню Азію, не за кордон. Погано шукали, - не втрималась я від шпильки.

Очі слідчого налилися люттю.

- Договкаєшся, щеня! Зате тепер вас двох взяли. Он яка виросла, та толку з тебе жодного.

- Так відпустіть, хочу в інститут. Чи хоч би слідство закінчуйте швидше, вже і сесія, мабуть, закінчилась.

- Дурна ти, дурна. Хто тебе відпустить? Підеш ще за пунктом 10: "знала - не сказала".

- Що значить "знала - не сказала"?

- Як що? Не називаєш своїх однодумців, членів ОУН, друзів свого батька, не попередила органи про їх розмови, антирадянську діяльність, про те, кого ще втягнули в свою організацію. Відмовилась працювати, допомагати органам. А ще комсомолкою була!

Ну, це я вже чула не раз, стара пісня. Мовчала. Згадувала. Тепер я зрозуміла, що з 1929 року батько кожну хвилину чекав арешту. У Вінниці він не лише викладав латинь у медичному вузі, а й працював у філіалі Академії наук, готував дисертацію. Був знайомий з багатьма вченими, письменниками, вивчав їхні праці, які ми потім палили в грубці в Києві на початку тридцятих.

Влада стільки брехала, скільки приховувала, що достеменно не відомо чи існувала насправді така організація, як СВУ. Можливо просто держава хотіла винищити всіх українських письменників, вчених, учителів, всю українську інтелігенцію, а оскільки ув'язнювати їх по одному було довго, то придумали організацію. Однак мого батька встигли попередити, що він є в списках на арешт, тому нам довелось переїхати до

Києва. Спочатку тато викладав у педагогічному інституті імені Горького, та через деякий час його звинуватили в тому, що читає лекції в націоналістичному дусі. Не раз дорікали цим на зборах, навіть у стінгазеті написали. Батько був змушений звільнитися з інституту і піти викладати українську й російську мови у звичайну середню школу на Подолі, де ми жили.

- Крім того, твій батько вчився за кордоном!

Слово "закордон" у той час було дуже страшне. Маєш родичів за кордоном чи сам там був, значить все - значить шпигун, завербований всіма розвідками світу, або підпільний мільйонер з мішками золота чи валюти.

- Де-де? - перепитала я.

- Він же закінчив Варшавський університет, - виклав свій козир слідчий, геть забувши чи взагалі не знаючи про те, що у далекому 1914 році Варшава ще входила до складу Російської імперії. - Та коли б лише це! Твій батько працював при німцях.

Так, працював, бо не мав іншого виходу - був у нашій сім'ї єдиним годувальником. Ми і жили вп'ятьох на одну його зарплату, ледь зводили кінці з кінцями. Батько викручувався, як міг - приймав вступні іспити з мов у технічних вузах, викладав на вечірньому робфаці при судоремонтному заводі ім. Сталіна. Під час окупації стало зовсім зле: ні грошей, ні продуктів. Коли-не-коли вдавалося виміняти щось на Євбазі, однак там було небезпечно - облави, злодії.

Іноді ми з мамою ходили міняти одяг у села, намагаючись уникати німців - боялися зустріти їхній патруль. Одного разу виміняли трохи пшона і гороху, та горох виявився весь з жучками, і довелось їх голкою видовбувати з кожної горошини.

Ось у цей скрутний час батькові запропонували посаду директора у одній з чотирирічних шкіл, які відкрили у Києві німці. Вдома довго радились як бути. Міркували так: політики в чотирирічній школі немає, зате діти будуть вчитись, і їх годуватимуть раз на день. А голодним дітям війни тарілка пшоняної каші або борщу була ніяк не зайва. Батько ж буде працювати не проти радянської влади, але й не на користь німцям. Та проіснували ці навчальні заклади недовго - трохи менше року. Справи на фронті у фашистів погіршали, їм стало не до шкіл.

Все це й розповіла слідчому.

- Чим же така "служба у німців" могла зашкодити нашій країні, нашій перемозі? Батько, попри гарні знання німецької, на ворогів працювати не пішов. Так що ваші звинувачення нікуди не годяться.

- Ох, і падлюка ти, все зводиш нінащо!

Слідчий підійшов до мене і раптом вдарив у вухо так, що я впала зі стільця, а з носа заюшила кров.

- У камеру!

Доки йшла тюремним подвір'ям, руки треба було тримати за спиною, і кров спинити я не могла. Добре, що в мене не забрали медичний халат і шапочку. Хоч і порізали все після випадку з Фрідою Абрамівною, зате тепер у мене були чисті білі клапті на носовички.

У камері ж панна Ольга приклала мені вогку хусточку до носа. Від дотику її рук і від щирого співчуття стало легше. Сиділа, закинувши голову, ковтала кров. Хотілося лягти, але вже пролунав сигнал підйому. Та я анітрохи не жалкувала, що, намагаючись захистити батька, сказала усе слідчому. Від такого удару не вмерла, а якби і вмерла, то за правду.

-14-

Знову допит, і знову у слідчого докази.

- Ось дивись, дивись! Не називали своїх однодумців, своїх спільників, заперечували належність батька до СВУ, та тепер я сам їх всіх знаю. Документи про це свідчать, і вам вже не відкрутитися.

Дав мені до рук дві батькові брошури: "Деякі фразеологічні особливості мови А. Свидницького. Всеукраїнська академія наук. Київ, 1928 р." та "Особливості Подільської говірки в письмових роботах вступників до Вінницьких ВИШ'ів. Вінниця, 1929 р."

З назв побачила, що нічого страшного в них не могло бути.

- В чому ж тут крамола? - запитала.

- Та ти дивись, на кого тут посилається твій батько! - тицьнув пальцем слідчий. - Ось А. Кримський, А. Ніковський, - на полях червоним олівцем над прізвищами написано: "Члени СВУ". Так само і над іншими прізвищами: ак. Єфремов - "СВУ", О. Курило - "СВУ", проф. Синівський - "СВУ", А. Потебня - "СВУ", проф. І. Огієнко - "один із значних українських націоналістів", проф. С. Тимченко - "український націоналіст".

- Роботи цих авторів написані ще в 1926-28 роках і одна навіть 1908 року, - почала я. - Як же батько міг знати, що через деякий час вони будуть визнані націоналістами, ворогами народу, членами СВУ? Дозволяли ж друкувати ці праці! Батько повинен був посилатися на ті роботи, якими користувався; так роблять завжди, коли пишуть якусь наукову працю. Ви і ваші експерти повинні це знати. А чи був батько з ними особисто знайомий - мабуть, ні. Це великі вчені, знамениті професори, та й не жили вони всі у Вінниці. До того ж, як члени СВУ або буржуазні націоналісти, більшість з них, скоріше за все, розстріляні, а інші ув'язнені в таборах. Як же вони могли бути, як ви говорите, членами нашої з батьком організації? До того ж мені тоді було не більше трьох років. Які ж це речові докази для мене? Ви тут щось наплутали.

Слідчий у цей час писав протокол і думав лише про те, як так сказати, що ніби я визнала свою з батьком приналежність до СВУ. Та нарешті зрозумів, що щось воно не те, що справді наплутав - чотирирічна дитина членом націоналістичної організації бути не могла.

Скочив розлючений, мало не перекинув стільця. Я притихла. Ще раз вдарить у вуха - оглухну; від попереднього удару ще й досі болить голова.

- Я ненавиджу розумних щенят! - прошипів.

"А я ненавиджу дурних слідчих!" - правда, не сказала, а лише подумала я.

- Читай і підписуй протокол!

Поставив вартового у дверях, а сам кудись вийшов. Зі злістю почала читати, а там - уся нісенітниця, яку він щойно ніс. А скільки помилок! "Ось я тобі покажу "розумне щеня"", вирішила я. Взяла зі столу червоний олівець і повиправляла, як в школі, всі помилки. Розписалась. Страшенно раділа - нарешті помстилася.

Зайшов. Взяв протокол до рук...

Отямила я на підлозі, коли сунули під ніс ватку з нашатирем.

Наче крізь вату почула голос слідчого:

- Давно хотів провчити це щеня. От тепер нарешті заробила. П'ять діб карцеру!

-15-

Остаточно прийшла до тями вже в карцері. Холодно. Побачила, що лежу на підлозі, на чомусь такому, що й матрацом не назвеш, та й ковдра була не кращою. Обмацала себе. Голова ціла, але дуже боліла, ліве вухо наче горіло, ліве око набрякло й сльозилось, губи були розбиті й кровоточили, боліла нижня щелепа, а при глибокому вдиху - і лівий бік. Слава Богу, хоч ніс залишився цілий. "До весілля заживе" - намагалася подумки пожартувати, розрадити себе. Вирішила не надавати значення тому, що сталося - фізичний біль не такий страшний, як душевний.

Та через деякий час мені стало гірше: не могла їсти - дуже боляче було відкривати рота й рухати щелепою, до того ж я марила - щойно заплющувала очі, як переді мною поставало синє з висунутим язиком обличчя нещасної Фріди Абрамівни. Схоплювалася, прокидалася, та через деякий час знову засинала. І тоді волохаті, довгі руки слідчого тягнулись до мене, хапали за горло і починали душити. Задихалася, намагалася кричати, пручалася, вдарялась головою об стіну, прокидалася. З усіх сил намагалася не спати, але сон швидко зморював змучене тіло, і все починалось спочатку.

Ні, не можна ж так, не можна. Стала робити фізичні вправи, рухатись, потроху їсти. А як втомлювалася, то вголос читала бадьорі вірші Шевченка, Лесине "Contra spem spero", баладу Моріца Гартмана "Біле покривало" або молитви, яким вчила мене панна Ольга.

І кошмари відступили, почала нормально спати, навіть щелепа стала менше боліти. Зрозуміла: щоб вижити, треба бути міцною духом. Згадувала панну Ольгу, яка просила мене розказати про війну і окупацію, а я не встигла. Почала розповідати їй подумки...

22 червня 1941 року було дуже сонячно і тепло. Ніщо не віщувало біди, і цей день пройшов для всіх як звичайнісінький вихідний. До нас з Харкова завітав мамин двоюрідний брат, поет Володимир Свідзинський. Розказав, що у них у Спілці письменників почались арешти, що його вірші не хочуть друкувати, бо вони надто ліричні, немає в них жодного слова про партію і про її вождів. Увечері батько проводжав його на вокзал і в трамваї почув, що вночі бомбили район заводу "Більшовик". Учбові маневри? Війна? Ніхто нічого не знав напевне.

А наступного ранку по радіо повідомили, що Німеччина без попередження напала на Радянський Союз, що на кордоні йдуть запеклі бої.

Але ж там, на кордоні - у Бресті - служив Вітя, мій брат! 29 червня йому виповнювалося 20 років. Це ж тільки початок життя! Він у вересні мав демобілізуватись, мріяв продовжити навчання в інституті...

У кінці червня я з подругою поїхала відпочити до санаторію в Пушу-Водицю. Там було багато молоді, ми роззнайомились з усіма і цікаво проводили час. Один молодий хлопець з нашої тамтешньої компанії - Віктор - дуже мені сподобався. Однак в цьому санаторії ми пробули трохи більше тижня - йшли запеклі бої, поранені все прибували, і його переобладнали на госпіталь.

Коли повертались до міста, то ми з Віктором домовились про побачення. Це мало бути моє перше побачення в житті, хотіла до нього ретельно підготуватись, тому наполягла, щоб зустрілись через три дні, не раніше. Однак, як для воєнного часу - це занадто довго! В перший же день нашої появи в Києві Віктор був мобілізований в трудармію і відправлений на Донбас. На побачення замість нього прийшов його молодший брат Володя, передав листа, зашарівшись.

Віктора ж я побачила лише 26 липня у дворі воєнкомату під час відправки на фронт. Він записався добровольцем, не дочекавшись року і трьох місяців до свого повноліття. Тоді ж познайомила з його мамою Оленою Іванівною. Почувала себе дуже незручно, червоніла. Олена Іванівна виглядала такою суровою, зажуреною. При прощанні з Віктором я подарувала йому свою фотографію. А Олена Іванівна мені сказала:

- Оксано, у мене два сини, та ти вже теж ввійшла в моє серце і будеш мені дочкою.

І це була щира правда. Олена Іванівна і Володя стали нам найкращими друзями. Всі роки окупації ми допомагали одні одним; з Володею бачились майже щодня, багато читали, Володя гарно малював, як і мій брат. Начитавшись книжок вирішили поріднитись: надрізали пальці на лівій руці, назбирали трохи крові в чарки і випили - він мою, я його, і стали "кровними" братом і сестрою. Чекали кінця війни і повернення наших старших братів - обох Вікторів. Та не дочекались...

Коли ж мама не мала де жити після арешту батька і конфіскації майна, тільки Олена Іванівна не побоялася взяти її до себе, тільки вона разом з мамою носила до в'язниці нам з батьком передачі, тільки вона допомагала мамі продавати книжки, одяг - все, що можна було продати або виміняти, аби назбирати хоч трохи грошей...

Скільки днів провела я в карцері, не знала - загубила їм лік. Вартовий, що подавав в обід пайку, завжди мовчав. Через кормушку бачила лише його руки. Нарешті наважилась.

- Який сьогодні день? - спитала тихенько.

- Середа, - так само тихо відповів.

Середа. Ну і що це мені дало, а число? Я ж навіть не пам'ятала, коли потрапила у карцер. Наступного дня запитала скільки мені ще тут бути. Вартовий показав один

палець. Значить завтра останній. От добре. Око вже бачило, не сльозилось, і щелепа вже набагато менше боліла. Мабуть, на обличчі все ще був великий синець, та дзеркальця не мала навіть в камері – заборонено. Гадала, чи впізнає мене панна Ольга. Так хотілося швидше з нею зустрітись, вона така приємна.

Через день мене нарешті перевели в "рідну" камеру. Та панни Ольги, на жаль, там вже не було. Куди її відправили, на який етап, в яку зону? Сумувала за своєю приятелькою, роздумуючи, чи зустрінемося ще колись...

-16-

Через два тижні худу й змарнілу після карцеру знову привели до слідчого. Він уважно роздивився мене, однак зробив вигляд ніби нічого не сталося, ні слова не зронив про карцер. Я теж гордо мовчала.

Пояснив мені, що слідство уже закінчилось і нас з батьком судитиме військовий трибунал. Я здивувалася – ми ж не військові і ніякої участі у війні не брали. Сказав, що звинувачують нас у зраді батьківщини і належності до організації українських націоналістів, це стаття 54 пункти 1а і 11.

- Що значить зрада батьківщини? – здивовано й обурено запитала. – Як я її зрадила, що конкретно зробила проти своєї країни?

- Все слідство підтверджує це, а ти не зрозуміла! Ти або справді дурна, або прикидаєшся.

- А організація яка ж? Хто її члени? – допитуюсь я.

- Ти та твій батько!

- Як? І це вже організація? З двох чоловік?

- А як же ти думала? Досить і цього. Є ж речові докази – батькові друковані праці і його членство в СВУ.

- Та ж батько мій філолог, – починаю я своє...

- Отож, український філолог – значить, націоналіст!

- А які ж це докази щодо мене? Праці були видані, коли я була ще зовсім дитиною, це ж курам на сміх.

- От і посмієшся у таборі. Бачу, під час слідства ти нічому не навчилася, може, там порозумнішаєш. Поїдеш до Виправного трудового табору в Сибір.

У моїй уяві постали величезні простори, вкриті білим-білим снігом...

- Повезуть тебе далеко, там важко. Дивись, Оксано, – вперше назвав мене на ім'я, – не зіпсуйся. Там різні люди, багато урок, такий народ...

- Чому ж я маю зіпсуватись? Я ж поїду у виправний заклад, як ви сказали, – відповіла з сарказмом.

- Ох і важко тобі буде з твоїм характером!

Слідчий пильно-пильно подивився на мене, похитав головою і викликав вартового.

Знову потягнулись однакові дні в самотній камері. Тиша, лише іноді приглушені

голоси в коридорі, брязкіт ключів і знову тиша. Так хотілося щось почитати, тоді б і час йшов швидше, але за погану поведінку на допитах мені вже давно заборонили користуватися бібліотекою. До слідчого більше не викликали. Чекала суду – військового трибуналу. Гадала, чому трибунал? Може нас з батьком розстріляють? Ходила по камері, думала, стиха читала українські вірші, милуючись нашою гарною і співучою мовою. Я так її любила. Школа не могла привити любові до власної мови, бо твори українських письменників, які ми тоді вивчали, були жорстко рецензовані або написані на замовлення партії. У тонкого лірика Тичини ми вчили тільки:

На майдані біля церкви

Революція іде!

Хай чабан! – усі гукнули,

За отамана буде!

З Франка читали лише "Борислав сміється", і зубрили напам'ять вірші Бажана:

З піснею про Сталіна

Зустрічаймо день,

Кращих ми не знаємо

На землі пісень.

А от німецька окупація та слідство розбудили в мені гордість і любов до української мови і до України. За таку любов могли дати строк, навіть розстріляти, знищити рідних, близьких і просто знайомих.

Та я нікого не обмовила, не назвала жодного прізвища, не долучила до справи, не зробила ворогом-націоналістом. Так само і батько. І по справі нас проходило лише двоє – я і тато. Так, ми з ним націоналісти, вірніше патріоти, і за це нас мали судити. Влада нас чомусь боялася, ховала у камери і за колючий дріт.

Та ось настало 29 серпня 1946 року. По команді "Збирайся з речами!" я востаннє переступила поріг своєї слідчої камери, не відаючи, що чекало мене попереду.

ЧАСТИНА ДРУГА

-1-

29 серпня 1946 року видалося сонячним теплим днем. Де-не-де вже кружляло у повітрі пожовкле листя, в парках та скверах буяли квіти, виглядали з трави блискучі карі очі каштанів.

Та не бачила цієї краси мамуся, нічого не бачили її тужливі, заплакані очі. Важко, ой як важко було у неї на серці. Від слідчого дізналась, що сьогодні буде суд, і який

суд! Її чоловіка і єдину дитину судитиме... військовий трибунал! Це ж і подумати страшно – військовий трибунал! Вони ж не військові, у війні участі не брали, у полоні не були. Чому ж? Адже цей трибунал засуджує до розстрілу!..

Вже з шостої години ранку стояла вона під залізною брамою суду з невеликим натовпом таких же бідолах, чиїх рідних теж повинні були привезти сюди в цей день. У тремтячих руках тримала невеличкий пакуночок передачі та зім'ятий, мокрий від сліз носовичок. Тулилися люди, мов тіні, до воріт, стін, не розмовляли, щоб не прогнали. За брамою на подвір'ї стояв вартовий.

І згадала вона, як не раз приходила до слідчого і благала:

– Заберіть, заберіть і мене до в'язниці! Адже все, що думали, говорили або робили мої чоловік і донька – все це робила і я. Ми ж ніколи не розлучались, не було у нас таємниць один від одного. В чому ви їх звинувачуєте, в тому винна і я. Заберіть же й мене до в'язниці, заберіть! Я не маю де жити, не маю що їсти. А там ми будемо разом, і буде у мене над головою дах, і буде якась їжа! Заберіть...

Слідчий мовчав, сопів, ховав очі:

– Ідіть, ідіть додому, у мене немає часу.

– А в мене немає дому, немає куди іти...

І це була щира правда. Після окупації батькові довго не дозволяли вчителювати, він ходив до Наросвіти, пояснював, що йому треба годувати сім'ю. На той час нас залишилось тільки троє – брат пропав безвісти на війні, бабуня померла навесні 1943 року. Мама не могла працювати, а я вчилася. Будинок на Подолі, де ми жили, був дуже старий, а коли німці бомбили й обстрілювали Гавань, зовсім розвалився, і всі мешканці покинули його. Батьків колега запропонував переїхати до квартири його брата, яка на той час стояла порожня (жінку з дитиною евакуювали, а його брат був на фронті). Коли ж наші повернулися, зібралась і ця сім'я (слава Богу, всі залишилися живі), і нам довелось виїхати. Знову нам стало ніде жити. Тому тато згодився працювати завгоспом у медичному училищі, що на вулиці Мельника. Там же у дворі у флігелі нам дали двокімнатну квартиру, та вона була відомча. Батько міг би в цій медшколі викладати латину, а мусив працювати завгоспом. Та він не втрачав надії, що з часом все ж таки йому видадуть паспорт, дозволять працювати за фахом і розв'яжеться квартирне питання. Через деякий час татові дозволили вчителювати у селі Петрушки біля Києва. При школі був будинок, де вони з мамою й оселились. Я ж перебралася на квартиру до своїх знайомих, оскільки щодня мала ходити до інституту.

21 червня 1946 року до Петрушок приїхала машина з трьома працівниками МВС. Вони зробили обшук вдома і в школі та забрали батька. Через кілька днів директор школи наказав мамі негайно звільнити квартиру. Меблів і всякого одягу залишалось вже зовсім мало (міняли і продавали під час війни та після, щоб прожити). Мама намагалась щось продати тут, у селі, та ніхто не хотів купувати – знали що і так їм зостанеться. Директор і вчителі були дуже налякані, уникали мами, підганяли з від'їздом. Грошей не було. Ні директор, ні голова колгоспу не дали ні машини, ні підводи. Довелось останні речі залишити в цих Петрушках, тим паче, що і везти їх не

було куди. Та речі – байдуже, от великої батькової бібліотеки було дуже шкода. І ось мама з вузлом "скарбів" за плечима помандрувала до Києва пішки. Червнєве сонце палило спину, спрага сушила губи, важкий вузол різав плечі, сльози випікали очі, а серце... Як витримало усе це серце тендітної й абсолютно не пристосованої до такого життя інтелігентної жінки?..

Та ось всі заметушились. У ворота в'їхав "чорний ворон". З нього зіскочило троє солдатів з гвинтівками, потім – четверо чоловіків, в одному з яких мама насилу впізнала батька. З іншого відсіку кузова вистрибнула дівчинка з кісками – невеличка, худенька і бліда-бліда.

– Дівчинку привезли, дивіться, дівчинку! – захвилювався, зацікавився натовп.

Раптом пролунав мамин крик:

– Оксана, Оксаночко, дитино моя!

Після темноти "ворона" на сонячному світлі я нічого не бачила, лише мружила очі. Мамин крик резонував по серцю, та я наказала собі: "Не плач! Не смій!"

Нас під гвинтівками швидко завели в приміщення, обшукали. Вперше за ці місяці побачила батька й мало не скрикнула – як він змінився! Худий-худий, в зім'ятому одязі без ґудзиків, зі щіточкою сивини на голові замість хвилястого каштанового волосся і запалими очима на землисто-сірому обличчі. Ці очі ніби просили у мене прощення, що не зміг захистити, що я опинилась тут, разом з ним у в'язниці.

– Тримайся, – сказав він і потис мені руку.

– Не розмовляти, руки назад! Пішли! – пролунала команда.

На другий поверх підіймалися сходами: я попереду, за мною батько, за ним вартовий з гвинтівкою. Я ж перша зі сходів ступила в коридор. Раптом назустріч мені кинулась мама. Ми міцно стисли одна одну в обіймах, мама плакала, я цілувала її очі, руки, промовляючи:

– Мамусю, мамочко, не плач, не треба, рідна...

Тут піднявся і батько, за ним – вартовий, який, побачивши маму, відштовхнув батька і кинувся до неї:

– Що це за неподобство?! Не можна! Відійдіть! Відійдіть!

Я отримала кілька ударів прикладом у спину, та відірвати мене від мами було не так-то легко. На крик прибігли ще двоє вартових і розняли нас. Маму вивели майже непритомну. Мене ще раз вдарили прикладом у спину, і повели по коридору в кімнату, де засідав трибунал.

Нас завели у велику залу, в дальньому кутку якої за зіставленими під прямим кутом столами сиділи шестеро військових. Біля протилежної стіни, ближче до дверей, стояло кілька стільців. Нам наказали сісти туди. Позаду нас і у дверях нерухомо зупинились вартові з гвинтівками.

Секретар суду старший лейтенант Цирульник зачитав склад суду. У мене у вухах чомусь заклало аж дзвеніло, у роті пересохло, серце стукало безладно, завмираючи. Намагалась роздивитись обличчя суддів, та не вдавалося – сиділи досить далеко, а я

була короткозора.

Далі один з членів суду гунявим голосом зачитав звинувачення – спочатку батькові, потім мені:

- У 1928 р. Хращевський М. М. вступив до антирадянської націоналістичної організації СВУ, проводив активну антирадянську діяльність. У період з 1928 по 1930 рр. Хращевським було опубліковано ряд його особистих націоналістичних творів та брошур. У 1930 р. під час арешту співучасників Хращевського по СВУ Атамановського, Семиричинського та інших Хращевський втік у м. Київ, зв'язався тут з членами СВУ і продовжував антирадянську націоналістичну діяльність.

Відпив води, прокашлявся і продовжив:

- Проживаючи в окупованому німцями Києві, Хращевський входив до складу "Просвіти"; окупаційними військами був призначений директором школи; в порядку особистої ініціативи проводив активну роботу по вихованню учнів у націоналістичному дусі. Цю ж антирадянську діяльність проводив і у подальшому, коли зв'язався з керівництвом Східного Краєвого Проводу ОУН – Саком (Могилою), Кокотом, Смиком та іншими. Крім того, проживаючи по вул. Хоривій, 23, мав конспіративну квартиру Східного Краєвого Проводу ОУН, на якій переховувались місцеві ОУНівські нелегали, а також кур'єри ОУН, які приїжджали до Києва із Західних областей. На цій квартирі вербувалися в ОУН нові учасники, зберігалась націоналістична література та гроші. За участю Хращевського в ОУН була завербована і його дочка Оксана. Після звільнення Києва від німців Хращевський сховався в с. Петрушки (влаштувався вчителем середньої школи) й продовжував підтримувати зв'язок із членами ОУН.

Знову випив води, взяв другий аркуш:

- Хращевська О. М., проживаючи в Києві, в період окупації його фашистськими загарбниками вступила до антирадянської організації ОУН. Маючи зв'язок з націоналістичними західниками, за наказом останніх, у своєму середовищі проводила націоналістичну діяльність, агітувала за утворення самостійної України, обробляла в націоналістичному дусі молодь, готуючи її до вступу в ОУН. Квартира, де проживала Хращевська, використовувалась для нелегальних зустрічей членів ОУН, які часто влаштовував Крайовий провідник ОУН на ОСУЗі – Сак П. І., відомий в ОУНівському підпіллі під псевдонімом Могила. Восени 1943 р. Хращевська арештовувалась Гестапо за націоналістичну діяльність, але була звільнена...

Після оголошення звинувачення привели свідка. Майже навшпиньках, перелякана, з побілелими вустами зайшла моя вчителька фізики і класний керівник Марія Микитівна Чайка. Присіла на кінчик вільного стільця, стиснуті руки склала на колінах. Кинула перелякано-тужливий погляд у мій бік, і на очах у неї з'явилися сльози.

Відкашлялася і тихим хриплуватим голосом стала відповідати на запитання суддів. Потім дала характеристику батькові:

- Має вищу освіту, добре знає свій предмет, не було конфліктів з колегами, дуже любили його учні. А Оксана – відмінниця, багато читала, любила...

- Ми не про це, – зло перебив її суддя. – Ви по суті справи.

- Не розумію...
- Ну ось, наприклад, якою мовою вони розмовляли?
- Українською, - і додала стиха: - У нас же українська школа.
- Вас вони до своєї організації вербували?

Я завмерла, коли, нарешті, після довгої паузи прозвучало:

- Ні, не вербували.
- А кого вербували?
- Не знаю, не чула.
- Значить ви поганий парторг, якщо нічого не знаєте і не чули!

Марія Микитівна сполотніла, мабуть подумала: "А що як і мене посадять?!"

Зависала важка тиша. Нарешті суддя мовив:

- Ну ідіть, але працюйте краще. З вами ще поговорять на цю тему де треба!

За Марією Микитівною зачинились двері, а я подумала, яка вона молодець: хоч і сильним був страх, однак порядність виявилась сильнішою.

Далі секретар зачитав:

В И Р О К

ІМЕНЕМ СОЮЗУ РАДЯНСЬКИХ СОЦІАЛІСТИЧНИХ РЕСПУБЛІК

1946 року серпня 29 дня, Військовий Трибунал Військ МВС Київської області, в м. Києві в приміщенні ВТ на закритому судовому засіданні, у складі:

Головуючого: майора юстиції ДУБОВИК,

та членів: сержанта УСАЧОВА, молодшого сержанта ЛИСЕНКО,

при секретарі: старшому лейтенанті ЦИРУЛЬНИКУ, за участю пом. ВП В/МВС Українського Округу капітана юстиції ТИТОВЕЦЬ та адвоката ПЛИСЕЦЬКОГО, розглянувши справу по звинуваченню громадян:

1. ХРАЩЕВСЬКОГО Миколу Михайловича, 1889 року народження, уродженця м. Кам'янець-Подільська, який проживав у с. Петрушки, Києво-Святошинського р-ну, Київської області, українця, громадянина СРСР, службовця, безпартійного, з вищою освітою, жонатого, не судимого та

2. ХРАЩЕВСЬКОЇ Оксани Миколаївни, 1925 року народження, уродженки м. Вінниці, яка проживала у м. Києві, українки, громадянки СРСР, студентки, з незакінченою вищою освітою, безпартійної, виключеної з членів ВЛКСМ у зв'язку з цією справою, не заміжньою, не судимою, - в злочинах, передбачених по відношенню до обох підсудних ст. ст. 54-1а та 54-11 КК УРСР. Матеріалами попереднього і судового слідства Військовий трибунал

П Р И С У Д И В:

ХРАЩЕВСЬКОГО Миколу Миколайовича та ХРАЩЕВСЬКУ Оксану Миколаївну за сукупністю заподіяних ними злочинів на основі ст. 54-1а КК УРСР позбавити волі з

відбуттям покарання у Виправному трудовому таборі строком на десять років кожного з поразкою їх у правах по пп. а, б, т, ст. 29 КК УРСР на п'ять років без конфіскації майна за відсутністю його у засуджених.

Строк відбування ув'язнення з врахуванням попереднього утримання під вартою вираховувати засудженим: ХРАЩЕВСЬКОМУ з 21 червня 1946 року і ХРАЩЕВСЬКІЙ з 18 квітня 1946 року.

Речові докази – дві брошури – залишити при ділі. Вирок може бути оскаржений у касаційному порядку у Військовому трибуналі у МВС Українського Округу в п'ятиденний строк з моменту вручення копії вироку засудженим.

Головуючий, майор юстиції ДУБОВИК".

Гарячим струменем кров вдарив в голову і тут же розтеклася по всьому тілу. Десять років! Стало мляво, важко дихати. Хоча слідчий мене попереджав: якщо дадуть десять, це ще добре, можуть і більше. До того ж мене обурили ці п'ять років поразки в правах, навіщо ще вони?! А пані Ольга пояснювала, що суд кращий за Трійку або ОСО, бо після суду можна подати касацію – прохання на перегляд справи. П'ять місяців витратили на слідство, а тепер переглядати?! Ніхто цього не робитиме, та й я нікого нізачо не буду прохати, не стала б просити, принижуватись, адже винною себе не вважала.

Батькові надали останнє слово.

– Не розумію, – почав він, – як можуть мене, філолога, судити люди, які ніякого уявлення про мою спеціальність не мають і нічого не розуміють...

Майор намагався його зупинити, грубо обізвавши, однак батько продовжив:

– Та я не про це. Я хочу звернутися до своєї дочки. Оксано, я старий вже і не доживу, мабуть, до кінця строку. Ти ж у мами залишаєшся одна. Бережи її, і ніколи не кидай, не забувай. Пам'ятай, що ти її єдина опора, що на тебе я її залишаю. Прощай! Будь і надалі такою стійкою, принциповою і чесною. Я пишаюсь тобою!

Попрощатись нам не дали, виводили окремо. Я до крові закусил губу і з гордо піднятою головою попрямувала до "чорного ворона". Мама вже ніде не було видно.

-2-

Лукьяновка, все ночи полные огня.

Лукьяновка, зачем сгубила ты меня?

Пропали сила и талант.

Лукьяновка, я твой бесправный арестант.

"Чорний ворон" мчав мене вулицями міста, а куди – не відомо. І чорні думки снували у моїй голові, стискали серце. У "комфортабельній" кабіні не було жодного віконця, жодної шпарки, куди б міг пробитися хоч маленький промінчик світла. Я востаннє їхала вулицями свого рідного Києва, але не мала змоги попрощатися з містом,

де пройшло моє дитинство, шкільні та студентські роки, з містом, яке не бачитиму довгі-довгі десять років, а може й ніколи більше не побачу...

О, рідний Києве! Інші, щасливіші кияни, ходитимуть твоїми вулицями, навчатимуться у твоїх вузах, купатимуться у Дніпрі, милуватимуться твоїми парками, садами. І ніхто не помітить, що мене немає, без мене ніщо не зміниться у твоєму житті. А я? Як же я буду без тебе, мій рідний Києве? Ми пережили з тобою багато: і голод тридцятих років, і горе фашистської окупації, сліди якої ще й досі не загоїлись. Від цього ти став мені ще рідніший. Як проживу я без твоїх прямих широких вулиць, обсаджених каштанами й липами, без крутих узвозів, провулків, без Андріївської церкви, що ніби зависла в повітрі над Дніпром, без старого Володимира-хрестителя, без Шевченка перед університетом, без медінституту, де так хотіла вчитись, без рідних, без друзів, без волі! За яким же правом забрали все це у мене?!...

Нарешті зупинились. Скочила з "ворона" і відразу перед очима вікна, вікна, вікна – безліч забраних в ґрати, закритих залізом вікон величезної незграбної споруди. Ось вона – знаменита Лук'янівська в'язниця!

Схвильована пережитим судом, вражена цією заґратованою громадою, відчувала себе зовсім маленькою й безпомічною. Пійманою пташкою тріпотіло серце в грудях. Що чекає мене попереду? Ніхто не знає, не допоможе, не захистить. Мабуть, і батька привезли цим же "вороном", та виводили окремо, щоб не зустрілися, не побачились. Та й він був безправний, безсилий.

Не хочу до в'язниці, не хочу! Надворі так гарно, сонячно, а там залізні ґрати, залізні двері і вартові із залізними серцями.

Востаннє набрала повні груди повітря, і ніби пірнула у якесь провалля – ввійшла у двері в'язниці. У супроводі конвоїра, тримаючи руки за спиною, підіймалась старими, вищербленими сходами, простувала напівтемними вузькими коридорами своєї нової "домівки". З цікавістю вихопила руку з-за спини і помацала стіну – липка й холодна, наче в справжнісіньких в'язницях середньовіччя. Ну що ж, я тепер як в'язень замку Іф.

За п'ять місяців в самотності я звикла до цілковитої тиші, а тут з камер долітав гамір і сморід. Конвоїр зупинився біля дверей з номером 96. Приставлений до цієї камери вартовий розписався, оглянув мене, відчинив двері і легенько штовхнув досередини. За спиною клацнув замок. Все, спіймана.

Я закам'яніла. Камера була повнісінька напіводягнених жінок, які стояли, сиділи, лежали на нарах і просто на підлозі й усі разом голосно розмовляли. Відразу не зрозуміла якою мовою і якими словами.

Боже! Жах! Такі непристойні слова, що я здригнулась, зіщулилась.

– Ану, тихше (лайка)! Новеньку привели, – вигукнула дуже неприємного вигляду жінка з перев'язаною червоною ганчіркою головою. Всі замовкли і стали мене прискіпливо розглядати.

– Політична (лайка)? – запитала вона ж.

Я кивнула головою.

– Телегентка (лайка)! Ану давай сюди, що принесла.

З моїх рук виривали невеличкий вузлик, в якому були зубна щітка, зубний порошок і дві носові хустинки – все, що мамі дозволили передати.

– Ач, чистюля, зуби вона чистить (лайка). Слідчий тобі їх що, не рахував? – кожна фраза супроводжувалась реготом і лайкою. – Дівчата, диви, будемо пудритись! – вигукнула, відкривши зубний порошок. – А щітку, Машка, вкинь у парашу (лайка).

Один носовичок ця жінка заклала собі за пазуху, а в другий плюнула, завернула і кинула в мене, але не влучила й страшенно вилаялась.

Не сказала б, що до цього я не чула поганих слів. Але таких і стільки – ніколи! Ці жінки ніби змагались одна з одною, хто кучерявіше і страшніше вилається. Кожне речення починалось, супроводжувалось і закінчувалось лайкою. Кожне лайливе слово боляче вдаряло мені у вуха і відлунювало там, повторюючись безліч разів. Я перелякалась. Мені здалось, розкрий я рота щось сказати, звідти теж полетиться лайка.

Оніміла, я все ще стояла біля дверей камери.

– Де ж ми її покладемо (лайка)? Гей, контра, потіснись (лайка), бери її до себе (лайка).

З нар, що зліва (там усі стояли, щоб краще бачити прибулу), протягнулось кілька рук і я опинилась серед своїх – політичних. Мов зацьковане звірятко, тулилася до стіни і на всі запитання мовчала.

– Облиште, не приставайте, – проказав грудний співучий голос, і ніжна й тепла, наче мамина, рука торкнулась моїх плечей.

Три дні я мовчала, боячись вимовити хоч слово, боячись, що і в мене прохопиться якась лайка, що і я почну говорити як урки. Лише Платоніда Володимирівна згодом мене розговорила, заспокоїла. Недовго, всього чотири місяці, довелося мені пробути в її товаристві; та ніколи не забуду цю жінку. Струнка постать, м'який співучий голос, карі очі, чорне волосся нижче пояса – іншою дружина Гната Хоткевича не могла бути. Лише така жінка, як вона, могла стати супутницею життя всебічно обдарованої людини – письменника, історика, етнографа, засновника капели бандуристів, автора п'єс для народного театру.

Зовсім недавно, за часів окупації, при кіптявому каганці я прочитала його повість "Кам'яну душу". Вона, нарівні з такими творами, як "Тіні забутих предків" М. Коцюбинського, "Захар Беркут" І. Франка, "Земля" та "Царівна" О. Кобилянської, пробудила у мені любов до свого народу, його мови, пісень, історії, любов до України... Переді мною наче поставали величні Карпати, таємнича Чорногора, стрімкий Черемош, веселі зелені полонини, легендарні опришки, самобутні гуцули, мальовничі краєвиди Західної України, і над всім цим лунав протяжний, тужливий голос трембіти...

Восени 1938 року Гната Хоткевича розстріляли за звинуваченням в українському буржуазному націоналізмі. Однак на цьому держава не зупинилася – щоб викоринити український націоналізм, вона знищувала не лише кращих представників української інтелігенції, а й весь їхній рід. Тому зараз, вже в 1946 році, у камері разом зі мною чекала етапу його дружина, а в камері з моїм батьком – їхній син, Богдан Хоткевич, якому теж було лише 20 років.

І ось урок: не можна писати про свою батьківщину, не можна її любити, не можна читати такі книжки, не можна розмовляти своєю мовою – все це карається або розстрілом, або тривалим ув'язненням. Так було у всі часи – від Петра І до сьогодення. Тому й так мало справжніх українців, тому так зрідка звучить справжня українська мова.

-3-

Як Вам, жінко, на нарах спиться,
Ви ж не грабіжниця, ані не вбивця?...
Атена Пташко

Минали дні, тижні, місяці... Життя в ув'язненні йшло своїм порядком. Почала вже звикати.

У камері нас було 88 жінок. Уздовж стін стояли розбірні дерев'яні нари: нещільно збиті на козлах дві дошки, на відстані так сантиметрів десяти. На кожного одна дошка і десятисантиметрова щілина. Лягали спати впритул одна до одної. Двері були розташовані не по центру, а трохи зліва, справа ж стояла величезна параша. В центрі протилежної стіни, високо під стелею – заґратоване вікно. Незважаючи на те, що надворі було вже не літо й у вікні не вистачало однієї шибки, в камері стояло важке повітря. Тим, хто лежав близько до вікна, дошкуляли холод і протяги, ті ж, хто був далі, свіжого повітря зовсім не відчували. Через це час від часу здійснювалася сварка, іноді навіть доходило до бійки. На скарги вартувий одрубав:

– Закриють – задихнетесь!

І це була правда.

До життя в ув'язненні я вже почала звикати...

Та невже можна звикнути до оточення урок, до їх мови – безкінечної лайки, до їх звірячих законів?

Невже можна звикнути до величезної параші, яку двічі на день, вчепившись по двоє за залізну палицю, просунути крізь її ручки, червоніючи од натуги і огиди, тягли до вбиральні?

Невже можна звикнути до світла, яке вдень і вночі заливало камеру; до важкого, просякненого людським потом, запахом фізіологічних випорожнень, нестерпним болем і гіркими сльозами повітря?

Невже можна звикнути до клопів, які червоним килимом вкривали нари? Здавалось, їх більше, ніж щілин у дошках. Лук'янівські клопи – це нова популяція, виведена спеціально для в'язнів. Вони не боялись електричного світла, кусали і вдень, і вночі. В'язні роздирали брудне тіло брудними нігтями аж до крові, у багатьох подряпини гноїлись – піодермія.

Невже можна звикнути до принизливої процедури – лазні? Раз у два тижні за

командою кожна жінка брала козла або збиті дві дошки і разом з іншими виходила до внутрішнього двору в'язниці. Двір був великий, заасфальтований, з безліччю хазяйських будівель. Посередині стояли три величезних казани з приставленими залізними драбинами. Від них йшов різкий, неприємний запах лізолу. Біля казанів у фартухах, брезентових рукавицях, із залізними палицями метушились люди, точнісінько як в пеклі з "Енеїди" Котляревського. У ці казани, повні лізолу, вкидали наші козли і дошки – труїли клопів. Перший раз зраділа, подумала – більше не кусатимуть.

Ми ж прямували далі – до лазні.

Минали вантажну машину гнилої картоплі. Картоплини звалювали просто на асфальт. Один з робітників обливав цю купу водою з шлангу (цебто мив), а двоє інших лопатами кидали її на похилий дощатий настил, з якого картопля потрапляла до котлів (кухня була розташована у підвальному приміщенні). Виходила запашна баланда для зеків. Ось як її готували, та ще й такої давали недостатньо.

У лазні наш одяг йшов у "прожарку", а нас голили у відповідних місцях, причому обслуга була навмисне з чоловіків. Випрати одяг ми не мали ніякої можливості вже багато місяців, від "прожарки" бруд в ньому лише запікався. Бридко було натягати на себе це зашкарубле дрантя. Від напіврідкого зеленувато-чорного смердючого мила волосся погано промивалося, важко розчісувалося, не блищало.

По дорозі з лазні забирали щойно витягнені з котлів нари. Дошки були ще зовсім мокрі, важкі, бурого кольору і нестерпного запаху. Тягли їх до камери, втішаючись думкою, що вони вже без клопів. Складали нари, полегшено зітхали.

Через деякий час з'являвся нестерпний головний біль, починали сльозитися очі, пересихало в роті, нудило, пекло в животі, багато хто починав блювати – це так проявлялось отруєння лізолом. А у однієї жінки загострювалися напади астми. Страшно було навіть подумати, щоб до таких дощок притулитись щокою, лягти на них. В такі ночі ніхто не спав, тільки мучились.

А клопи, живі-живісінькі вилазили зі шпарок, наче сміялись з нас.

Невже можна звикнути до голоду, який увесь час нагадував про себе, викликав в уяві краєць хліба з салом, або смажену картоплю, або тарілку доброї юшки? Ми були не розбещені люди, радянські, тому найчастіше хотілося просто хліба або хоч сухаря. Якось я мала необережність розповісти, що в перші дні у камері-одиначці не могла їсти без ножа, немитими руками і залишала цілі пайки хліба. Час від часу хтось згадував про це і починалось: "Оксано, мий руки, зараз тобі принесуть твою пайку" або "Ти ж не можеш їсти в таких умовах, то віддай нам". І далі в такому ж дусі. Я й сама мало не плакала, згадуючи ті пайки, а тут ще вони нагадували.

Та в камері ставилися до мене добре. Я була наймолодша. У день мого народження жінки зробили мені подарунок – три сухарі і вісім кусочків цукру, а урки подарували носову хусточку – ту, що відібрали у мене, коли я вперше з'явилась у камері.

Годували нас так: вранці кружка окропу і пайка хліба (300 грамів). Через кілька хвилин в жодної з нас не залишалось і крихти. Може б у кого і вистачило сили волі

половину залишити на обід, та де ж її покласти і як потім їсти під поглядом понад сотень голодних очей? В обід ставили у камері бачок із 88-ма порціями баланди, де зрідка плавали крупинки пшона, ще рідше – гнила, нечищена картопля, а вряди-годи траплялися гнилі голови оселедців. Від цього варива йшов досить неприємний запах, та ми не могли відірвати голодних очей від черпака. Чергова по камері акуратно наливала в кожную миску лише один черпак.

Майже кожен раз така роздача закінчувалась бійкою. Комуś з урок здавалось, що іншій дали густіше, а їй навмисне одну юшку. Зчинялася сварка, яка закінчувалася бійкою. Істеричні урки кричали, лаялись, хапали одна одну за волосся і били головою об нари. Кілька разів від удару по голові гнувся навіть залізний черпак. Довго не затихали пристрасті після таких роздач. І ось одна з урок запропонувала, щоб баланду роздавала я. Всім ця пропозиція сподобалась.

– Правильно, мала не буде махлювати, роздасть по совісті.

Моєї згоди ніхто і не запитав. Так я почала розливати баланду. Скребла по дну бачка, старанно розмішувала, а потім рвучко витягала черпак. Звичайно, знову було кому і без картоплі, а кому і картопля, і гнила голова, та більше ніхто не ображався. Роздача була чесною, всі бачили, як я стараюсь, і мовчали. Замість лайки заводили пісні.

Ввечері знову давали кружку окропу. Та як би не хотілось його випити (все ж таки щось потрапить у порожній шлунок), більшість з нас, політичних, залишали його на гігієнічні процедури. Спочатку урки сміялись над нами, та з часом і самі почали це робити. Так хотілося хоч мінімальних побутових умов.

Ні матраців, ні ковдр, ні подушок у нас, звичайно, не було. Спали на голих нарах, підклавши під щоку долоню, а коли було тепло – власний одяг.

На оправці іноді встигали щось випрати під краном, хоч і без мила. Сушили в камері вдвох, взявшись за чотири кінці і увесь час розмахуючи вверх-вниз, бо вішати випране було ніде, а вітер, що здіймався, швидше сушив. Мене дуже вразила така винахідливість.

Наш одяг від безкінечних "прожарок" швидко псувався. Моє платтячко із тонкої шерсті розлізлося на ліктях та грудях. Відрізвавши трохи рукава, наклала латки. Шити в камері не можна було. Голки, бритвені леза, ножиці, нитки в'язням мати заборонялось. При шмонах все відбирали. Та урки, маючи великий досвід, ховали їх під язик, за щоку або в щілину дощаних нар. Нитки брали, розпускаючи трикотажну білизну. Штопали, шили, сховавшись у куток, прикриті спинами інших, щоб не побачили вартові.

Ми, політичні, розміщались на нарах зліва, урки – справа і на підлозі. У них була старша, яку всі беззаперечно слухали.

Нас урки не чіпали, але не любили, обзивали зрадниками батьківщини, ворогами, телегентками (це слово у них вважалось лайкою, яку часто прикрашали ще й нецензурним прикметником). Та коли тривав шмон або вартовий чогось чіплявся до якоїсь із нас, відразу заступались.

Найчастіше ми, політичні, збиралися купкою на нарах, подалі від дверей, і вели

тих розмови, хто за що сидить і який строк отримав. Та говорити всю правду, особливо подробиці, хоч були вже засуджені, не дуже наважувалися. З власного досвіду знали про стукачів, наклепи, доноси, вибивання "правди", статтю "знав, не сказав". Так що краще було не знати. Та все ж хотілось поділитись наболілим – від цього хоч трохи легшало.

Наприклад, невеличка чорненька Валя завідувала бібліотекою. Там під час ремонту застелили книжки і підлогу газетами. На одній з них, на біду, був портрет Сталіна, який не помітили і ступали на нього ногами. Хто доніс – не знають, та забрали всіх, навіть прибиральницю. Валі як завідувачій дали п'ятнадцять років, іншим – по десять.

Сусідку по нарах зліва – кучеряву Нілу, філолога, аспіранта Київського університету – звинуватили в українському націоналізмі. На шиї у неї виднілись припухлі лімфатичні залози, з яких виділявся густий гній – це був туберкульоз.

Ближче до вікна сиділи вчителька, що страждала на бронхіальну астму, та її тридцятирічна дочка, у якої були малолітні дітки-близнюки. Про долю дітей вони не знали, батька заарештували за участь у СВУ ще у 1938 році, а доччиного чоловіка – кілька місяців тому. Їх самих теж було звинувачено в українському націоналізмі, кожній присуджено десять років. У матері приступи астми повторювались часто і були тяжкими. Безпорадно, з жалем дивились ми, як хвора ловила ротом повітря, як на посинілому обличчі відбивався жах, а у доньки з очей котилися гіркі сльози. Стукали у двері, кликали лікаря, однак допомога не поспішала.

Платоніда Хоткевич та я теж сиділи за націоналізм.

Націоналізм, як твердив мій слідчий, – зрада батьківщини. Та це ж абсурд. Націоналізм – це любов до своєї батьківщини. СРСР складається із 12 республік-батьківщин. Чому тоді росіянин, який любить Росію і розмовляє російською мовою, не націоналіст і не отримує за це строк?

От, наприклад, казахи, киргизи, грузини, литовці та інші... Як могли вони любити Україну? Вони її ніколи не бачили, а може, і не чули про неї, не знають її звичаїв, мови; вона їм чужа. Кожен з них любив свою батьківщину – це ж так природно, це майже інстинкт.

Мені ж випало народитись в Україні, тому не дивно, що понад усе я любила свою батьківщину. Людина ж не вибирає при народженні ні батьків, ні країну. Мабуть вона, Україна, вибрала мене, тому я її так люблю.

-4-

Вирок суду мені дали прочитати вже в Лук'янівській в'язниці. Вартовий простягнув тонесенький цигарковий листок через кормушку і, не випускаючи зі своїх рук, наказав:

– Читай!

– Дайте мені до рук, бо я погано бачу, та й тримаєте ви його догори ногами.

– Не можна, – скипів вартовий і вилаявся.

Тут до дверей підійшли урки.

- Начальничку, чого кричиш на дівчисько. З'їсть вона його, чи що?! Дай до рук. Вікно он аж де, а тут темно.

Нарешті папірець опинився у мене. Поспішно почала читати, не все розуміла, бо хвилювалась. Про строк я ще на суді чула, а ось "без конфіскації майна через відсутність такого" - це вже щось нове. Я була настільки вражена, що незчулась, як папірець-вирок кудись зник. Подумала, що забрав вартовий. Та раптом він схопив мене за руку й завищав:

- Віддай, зараза, віддай!

На крик і лайку збіглися інші вартові й начальство. Відчинились двері камери і почався шмон. Мене примусили роздягтися догола. Урки реготали. Дали себе обшукати й ті, хто стояв біля дверей, потім стали шмонати усіх. Папірця не було. Нарешті заводила Муська пояснила:

- Він же на цигарковому папері, поки ви одних шмонали, інші скурили. Курити ой як охота!

На верхніх нарах біля вікна кілька блатнячок після цих слів з викликом затягнулись і пустили дим у вікно.

- Підеш, сука, в карцер! - зашипів вартовий на мене.

- За що, начальничку? - захистила мене Муська. - Десять років строку не згоріли, відсидить. Не тебе ж, роззяву, посадять. А вона не винна. Ми вихопили папірець, ми й скурили. Сади нас.

- Хто кутив? Признавайтесь! - скомандувала Муська, і всі до одної урки стали кричати "Я, я, я!" і піднімати руки.

Старший вартовий не витримав, кинув:

- Кінчай базар, є копія. А всю камеру на три доби лишити без баланди.

З грюкотом зачинились двері. В камері запала тиша. Я розгублено думала, що робити. Чому через мене повинні страждати інші? Була готова негайно піти в карцер і відсидіти, скільки призначать, аби всі не голодували.

- Ні, не годиться такий варіант, - заключила Муська. - Ми отримали блискучу перемогу над ними, а тут здаватись? Ні! Ну що, бабоньки, - звернулась вона до жінок, - поголодуємо три дні? Й не таке з нами бувало.

Погодилися всі. Ось вам і блатнячки. Я вже почала розуміти, що у них є свої закони і своє почуття справедливості. Та більше всього в них мені подобалась сміливість - вони нікого і нічого не боялися. Політичні, звичайно, теж погодилися. Ці три дні всі почували себе героїнями, пишались собою, особливо урки.

Але найдивовижнішим виявився кінець цієї історії. Коли мене викликали на етап, до мене підійшла Муська. В руках у неї був трохи зім'ятий, складений у кілька разів мій вирок. Вона навчила мене, де і як його ховати при обшуках, і я переховувала його у всіх в'язницях, на етапах, у таборі та в засланні. І залишився він у мене до самої старості - потертий, потріпаний, але цілий. Берегла його, як живого свідка моєї долі і як пам'ять про Муську та її подруг-блатнячок.

Ота фраза "без конфіскації майна через відсутність такого" чомусь мене дуже засмутила. Я стала згадувати, як ми жили...

Нас було п'ятеро: батько, мама, бабуся, старший брат Віктор і я. У 1930-ому році ми переїхали з Вінниці до Києва. Поселились на Подолі, поблизу Гавані, у двокімнатній квартирі. Усі побутові зручності (вода і туалет) розташовувались у дворі, але кімнати були просторі й з високими стелями. Речей теж вистачало: батьків письмовий стіл, буфет, овальний стіл, за яким ми обідали і я робила уроки, дві величезні книжкові шафи, ніша з книжковими полицями. Книжки ми любили, багато читали – у батька була хороша бібліотека. Ще пам'ятаю старовинний підлоговий годинник з величезним маятником – дуже милозвучний, але гучний. Ми звикли до нього, і міцно спали під його бій, але як хто чужий ночував, то годинник доводилося на ніч зупиняти. Всі меблі були ще дідові, ми їх привезли з Вінниці.

У Віктора був свій письмовий стіл, значно менший від батькового. Мені, малій, суворо забороняли щось на цих столах чіпати. А там було стільки цікавого! У 1939 році, коли Віктор йшов до армії, його стіл перейшов у моє користування: "Все, що в столі і на столі, можеш брати, воно вже твоє. А ось в дивані (там під сидінням були складені фарби, кисті, мольберт, альбом, ватман – брат і батько добре малювали) нічого не чіпай!". Та через кілька місяців уже з армії писав, щоб брала все, що хочу, все-все, щоб добре вчилась і слухалась маму за двох – за нього і за себе.

Ще у нас була велика шафа з дзеркалом назовні. Одного разу я почула, як Віктор сказав мамі:

- Дивись, яке наше нещастя негарне (він іноді жартома називав мене "нещастя").
- Це тому, що вона ще росте, – пояснила мама.

Я ж підійшла до тієї шафи і уважно роздивилась своє відображення у дзеркалі: подряпані й позбивані коліна, дві тоненькі кіски, засмагле обличчя, облуплений ніс. Так, справді негарна. Що ж робити? Зняла бантики з кіс і зажурилась. Перестала сміятись, скакати по сходах через три східці, битися з хлопцями у дворі, купатися без дорослих у Дніпрі. Натомість приходила вчасно на обід, не розмовляла дуже голосно за столом і вела себе як добре вихована дівчинка. Так минув день, другий. Як же стало нудно!

Це було влітку, а восени я перейшла у восьмий клас. І коли побачила, що подобаюсь хлопцям, та ще й відразу трьом, то зрозуміла, що, мабуть, не така я вже й негарна. А може й не в красі справа...

Інша кімната була спальнею. Тут за шафою спала бабуся, а біля вікон – ми з Вітею. Брат – на кушетці, я – на диванчику. Бабуся вранці й увечері молилась Богу, підкладаючи під коліна невеличку подушечку і ставлячи на ліжко ікону. Після молитви ікону повертала до сховки – круглої коробки з-під капелюшків (які ще носили до революції), і ховала під ліжком. Ходила бабуся і до церкви – тієї, що стояла на вулиці Іллінській. Та нам, дітям, вона ніколи не говорила про Бога, не вчила нас молитов. Не робили цього і батьки. Я була піонеркою, потім комсомолкою. Вітя ж в комсомолі не

був.

Як тільки ми переїхали до Києва у спальні над комодом мама повісила портрет свого першого чоловіка. Він загинув під час Першої світової війни. Та якось до нас заїхав мамин брат і наказав знищити портрет офіцера у формі з еполетами, доки ніхто не доніс. Довелося спалити його у грубці так, як і батькову дисертацію та книжки заборонених авторів.

-5-

Якось удень щось дуже заметушились вартові. Відчинялись двері камер, віддавались якісь накази. Ось дійшла черга і нашої камери. Вишикували всіх на нарах, наказавши мовчати, бо йшов обхід великого начальства.

У дверях камери з'явився огрядний генерал із цілою свитою дрібних начальників. Бадьорим голосом звернувся до нас:

- Ну, як поживаєте? Чи є якісь скарги?

- Добре, громадянине начальничку. Тільки б мужиків сюди з десятків хоч би на годинку! - відрапортували розв'язні урки.

"Начальничок" вдоволено всміхнувся, пильно обвів нас поглядом і ткнув в мене пальцем.

- Преси, що хочеш!

- Дозвольте побачення з мамою, - випалила я.

- Це можна.

Один зі свити підскочив до мене, записав прізвище, статтю, строк.

Щойно за начальством зачинились двері, мені почали дорікати:

- Дурна, от дурна! Краще б прохала, щоб випустили або зменшили строк!

Та всі сходились на тому, що і побачення мені не дозволять. Ішов час, і не було такого дня, щоб хтось з уроку не починав:

- Ну, мала, де ж твоє побачення? Могла б уже дома гуляти, якби попросилася на волю, а тепер сиди, чекай, - і заводили пісню про Лук'янівську тюрму: "...пойдут свидания и слезы горькие твоей семьи...". Дуже любили вони її співати, іноді навіть плакали - багато хто з них сидів вже не вперше.

Політичні ж, навпаки, підбадьорювали мене, вірили, що побачення буде.

Нарешті цей всіма довгоочікуваний день настав. Мене завели до великої кімнати, поперек якої стояли два дерев'яні бар'єри і від кожного з них майже до самої стелі тягнулась мілка дротяна сітка. Між цими бар'єрами ходив вартовий.

Як?! Я була в розпачі. Думала, що зможу хоч обняти мамусю, поцілувати. А тут і роздивитись - не дуже роздивишся.

А мамуся вже припала до сітки, розплющуючи ніс, губи. Обличчя скривила гримаса жаху, болю. Ось, ось заплаче.

- Мамусю, мамочко, не плач, не журись. Мені тут добре, я тут з хорошими людьми,

мене ніхто не ображає, не б'є...

Між нами всередині бар'єра ходив і пильно слухав вартовий – раптом ми відкрили б одна одній якусь дуже важливу державну таємницю.

Я не знала, що сказати мамі, як її заспокоїти, чим допомогти.

- Мамочко, а як ти, де живеш?

- Я? Я... добре, у мене все є, думай лише про себе, – заспокоювала мене мама, хоч я знала, що у неї все погано – ні дому, ні грошей.

До болю в очах крізь мілку сітку вдивлялась в рідне обличчя. Чи побачу коли-небудь його знову?

- Може бачимось востаннє, – хриплим голосом сказала мама, і по її щоках покотилися сльози. – Я принесла твоє зимове пальто, адже вже грудень надворі, та як не просила, як не благала – його не взяли. І передачу не взяли, сказали: "Не дозволено!"

- Мамуся, не проси їх нічого, не принижуйся! Мені і в цьому тепло, а в камері навіть жарко. І їсти я не хочу, у нас тут є, багато є!

- А етап взимку? – з острахом запитала мама.

- Ну, досить! Кінчилось побачення!

У вухах чомусь шуміло. Матусине обличчя розпливалося, я бачила лише зажурені, вицвілі від сліз голубі очі, розбиті дрібною сіткою на квадратики. Чому, чому вона так далеко від мене, відділена якоюсь дротяною сіткою? Чому? Навіть не обійняти, не поцілувати!

- Ну-ну, закінчуйте побачення! – вартовий уже починав злитися.

Глибоко вдихнула повітря, ковтнула клубок, що підступив до горла, трималася з останніх сил, щоб не заревіти.

А мамуся не витримала. Побілілими пальцями вчепилась у сітку і почала сповзати. Вже не бачила її, лише пальці дряпали сітку, немов намагалися її розірвати чи просто затримати цю мить.

- Води, нашатир! – гукнув комусь з того боку загороди вартовий.

А вартовий, що стояв з мого боку, штовхнув мене до дверей. Я ж озиравалась і побачила, як двоє попід руки потягли зомлілу маму до протилежних дверей...

Не пам'ятаю, як опинилася в камері. Вже в обіймах Платоніди Володимирівни забила в гіркому плачу.

- Чому, чому плачеш? Що, хтось із твоїх рідних помер? Що трапилося? – розпитували урки.

"Мамусю, тримайся! Мамусю, виживи!" – ридала я, подумки прощаючись з мамою, може, назавжди.

Тривожним поглядом обвела камеру, похапцем попрощалась з усіма, поцілувалась з Платонідою Володимирівною.

- Може зустрінеш там мого Богдана, - сказала вона.

Відвезли нас недалеко - у пересильну тюрму. Закрили у вузькій довгій камері без нар. Тут на цементній підлозі вдень сиділи, підібгавши під себе ноги, а вночі лежали покотом в'язні. Серед них привертала увагу групка жінок з білими хусточками, пов'язаними по самі брови, міцно стиснутими вустами і змарнілими обличчями, на яких наче світилися запалі очі. Це були віруючі. Вони ні з ким не розмовляли і нічого не їли - голодували. Віра не дозволяла їм їсти із загального посуду, свого ж мати у в'язниці "не дозволено". Все в них дихало якоюсь вищою силою, викликало велику повагу. Навіть урки їх не чіпали.

В обід у дверях камери ставили бачок з баландою. Всі швидко сідали вздовж стін по-турецьки. Жінка з обслуги наливала черпак у залізні миски, які по цементній підлозі пересували по черзі кожній з жінок, минаючи віруючих. Через кілька хвилин порожні, вилізани миски (ложок не було) пересовувались у протилежному напрямку. Уся процедура була схожа на цирковий номер і займала не більше кількох хвилин. Пальці потім всі ретельно облизували, особливо якщо було що ними виловити. Цей порядок дуже мене вразив своєю "раціональністю" і "досконалістю".

Десь після обіду серед урок недалеко від мене відбулось якесь пожвавлення. Перемовились, і одна з них підійшла до іншої й зі страшенною лайкою з усієї сили вдарила її ногою в обличчя, ще раз, і ще. Удари були звірячі - у нещасної відразу пішла носом кров. Потім по черзі підходили інші урки і били вже лежаче на підлозі тіло ногами в живіт, у спину. Там щось хрипіло і хлюпало... Всі затихли, мовчки дивились.

Я не витримала цього, зірвалась, підбігла до дверей і з криком "Допоможіть!" почала стукати кулаками, ногами. В очко дивився вартовий, та дверей не відчиняв. Я продовжувала грюкати щосили. Нарешті двері відчинились. Всі завмерли. Вартовий взяв якусь залізну коцюбу, зачепив нею тіло і поволік по підлозі з камери. Я з жахом дивилася на кривавий слід, що залишався за дівчиною (чи вже трупом?).

Іншою рукою вартовий схопив мене за плече і витяг з камери.

- Ти що, зовсім дурна?! Хочеш, щоб і з тобою таке зробили?! - з цими словами він відчинив двері протилежної камери і штовхнув мене туди.

Доки я приходила до тями, мене знову викликали. Виявляється, на медогляд перед етапом.

Жінка-лікар, розпитуючи мене про перенесені хвороби, пошепки запитала, чи це був мій батько (перед нами, мабуть, оглядали чоловіків).

- Так, батько. Пошліть нас разом, - тихенько попросила я.

- Ні, не можна, етап далекий, а він хворий - тиск, серце... Не витримає... - озираючись, майже одними губами відповіла лікар.

Як зовсім стемніло нас вивели у двір. На мені було тонке шерстяне платтячко з обрізаними по лікоть рукавами, демісезонне пальто, на голові хусточка, яку дала мені

Платоніда Володимирівна, а на ногах осінні туфлі з відірваними пряжками. Було 27 грудня 1946 року, у повітрі кружляв сніг, падав на землю і не розтавав.

У дворі готували до етапу і чоловіків, та я вже знала, що батька серед них немає.

– Оксано, Оксано, чи ти тут?

Я відразу впізнала, хоча й ніколи не бачила, Богдана Хоткевича – високого чорнявого красеня.

Ми кинулись один до одного, потисли руки.

– Мама залишилась в камері, – сказала я.

– Твій батько теж. Як добре, що хоч нас везуть разом. Ти ж замерзнеш у такому одязі.

– Та мене ж арештували навесні, а зимового одягу мамі не дозволили передати.

– Треба щось придумати. На, візьми хоч мою безрукавку, вона вовняна.

Раптом пролунала команда:

– Шикуйсь! Чоловіки, п'ять кроків уперед! Жінки, три кроки назад і направо!

Почалась перевірка по формулярах: прізвище, стать, строк.

Холодно було лише в ноги – тіло і душу зігріла зустріч з Богданом і його бавовняна безрукавка. Тривожно билось серце, палали щоки.

Розчинилась величезна брама і по четверо нас почали виводити в цілковиту темряву. Після яскраво освітленого двору ніч здавалась непроглядною. Та ось я почала розрізняти фігури конвоїрів з гвинтівками і безліч величезних вівчарок. Конвоїри увесь час кричали, підганяючи нас, собаки гавкали. Прямували невідомо куди, нічого не бачили, лише сніг під ногами й сніг у повітрі. Йшли недовго. Попереду у різкому світлі прожекторів з'явилася залізнична колія, товарні вагони. Крики конвою та хрипке гавкання вівчарок посилились.

Раптом крізь завірюху з півми за прожекторами долинув відчайдушний крик:

– Оксана! Оксаночко!

Потім дуєтом:

– Окса-ноч-ка-а-а!

Впізнала голоси мамусі й Олени Іванівни.

– Мамо, я тут! – одчайдушно закричала я і відразу отримала прикладом у плече.

А під ногами вже рейки і дощатий настил до вагону. Конвоїри нервували, кричали, лаялись; наче худобу, поспішали загнати нас до товарного вагону.

З темряви у світлі прожекторів виникали то сірі напіводягнені, погано взуті, а інколи майже босі фігури в'язнів, то білі кожухи і биті валянки охорони, то вишкірені пащі злих вівчарок.

Скочивши до вагону, кинулася до нар під віконце – думала, може побачу мамусю з Оленою Іванівною. Та прожектори освітлювали лише вагони, а там, далі нічого не було видно...

– Мамо! Ма-моч-ко! – в розпачі крикнула я у віконце.

Хотілось заревти вголос, та раптом, мов кухоль холодної води, пролунав глузливий голос урки:

- Таку твою матір! Мамочку їй подавай! А цицьки не хочеш?! Фашисти, дитячий садок назбирали.

Не плакати, ні, ніколи не плакати, обіцяла я собі, кусаючи губи, хай там що, але ніколи не побачать вони моїх сліз.

У вагоні конвоїри нас знову перевірили по формулярах, потім вийшли й зачинили двері ззовні. Я стала роздивлятися навкруги. Величезний товарний вагон, з розряду тих, які називають телячими, бо в них перевозять тварин (корів, телят, свиней), найчастіше на бойню. Посередині стояла залізна грубка, а довкола – двоповерхові нари. У вагоні було дуже тісно, а нас – 80. Познайомилась із жінкою зі Львова – Юлією Федорівною. Вона теж виявила медичним працівником. У нашому вагоні було багато простих дівчат і жінок із Західної України, однак блатнячок все-таки більше. Вони позаймали найкращі місця на нарах – ближче до грубки.

Поки горіла грубка було ще так-сяк. Та носити нам паливо – дрова і вугілля – конвоїрам набридло вже на другий день. Як не стукали у двері й стіни вагону, як не кричали урки, клянучи конвоїрів і криючи їх брудною лайкою, ніхто на нас не звертав жодної уваги. Тоді урки почали ламати нари і ними палити. Спочатку, звичайно, спалили нари, де лежали політичні, а вже потім і свої. Довелося нам лягти покотом на підлозі, щільно притиснувшись одна до одної, щоб зігрітись. Через деякий час крайні перелазили всередину, і так ми по черзі мінялись вдень і вночі.

Як тільки були спалені останні нари, блатнячки забрали у нас теплий одяг. Забрали і моє демісезонне пальто, і Богданову безрукавку... Кинули мені брудну куртку, від якої несло махоркою так, що дихати було важко!

На оправку нас, звичайно, не випускали. Біля дверей у підлозі була вирізана і оббита залізом невеличка дірка. І як ми не старалися, все стікало до вагона й одразу замерзало. Невдовзі на підлозі утворився буро-жовтий налід, який з кожним днем все наростав. Лише по кутках вагона його не було, але там крізь шпарки вітром надувало купи снігу. Від нашого дихання стіни вкрились памороззю. Нігтями ми здирали цю паморозь, протирали руки, обличчя, вживали замість води. А пити хотілося страшенно. Баланди нам в етапі ніхто не варив, а видавали вкриті іржею солоні-пресолоні голови оселедців. Роздавали їх дерев'яною ложкою у підставлені нами долоні, з яких тут же все треба було швиденько з'їсти, бо урки могли забрати або просто вибити з рук. Потім ми обтирали руки об вкриті памороззю стіни і їли-пили сніг. Від цього ставало ще холодніше, проте спрагу вдавалося втамувати.

Ешелон повз безкраїми засніженими залитими мертвим місячним сяйвом просторами Росії. Ритмічно стукали колеса вагонів. Все далі й далі на схід, все далі й далі від дому. Невимовна туга огортала душу. Куди мене везли? Що там чекало на

мене? Чи повернусь коли назад, в Україну, чи зустрінуся знову з батьками, з друзями?

Скільки людського горя, зруйнованих доль, нездійснених надій і безмірної туги везли ці ешелони!

А скільки їх тягнулося місяцями влітку і взимку, навесні та восени на північ і на схід до незліченних таборів величезного Радянського Союзу!

Мимоволі приходила на пам'ять пісня зі "щасливих" шкільних років:

Широка страна моя родная.

Много в ней лесов, полей и рек.

Я другой такой страны не знаю,

Где так вольно дышит человек!

У вагоні навіть вдень було темно. Маленьке заґратоване віконце під самим дахом тьмяно освітлювало сірі, замерзлі, брудні постаті, так мало схожі на жінок. Наш ешелон більше стояв, ніж рухався, їхали, здебільшого, вночі. Вдень іноді підсаджували одна одну і виглядали у віконце: порожні колії, товарні вагони, іноді маневрував якийсь паровоз – ні станції, ні людей, порожньо навкруги. Зрозуміли, що завжди вдень зупиняємось на запасних коліях і біля вагонів нікого не буває крім охорони. Про табір, куди нас везуть, мріяли наче про якесь щастя. Зігрітись би, помитись у лазні, а там будь що буде. Швидше, швидше б доїхати.

Дошкуляли нестерпні холод і голод. От коли б так пристосуватися, щоб не лизати снігу. Мабуть, не треба їсти тих солоних голів, а щоб втамувати голод, потрібно більше спати, тоді може приснитися навіть справжня їжа. І аби не замерзнути уві сні – звернутись клубком, укритися з головою тим одягом, який ще не відібрали урки, і дихати всередину, притулившись спиною до чиеїсь спини. Так ми і їхали, перебуваючи у стані справжнього анабіозу.

Та не завжди бувало настільки погано. Про нас "турбувались" наші конвоїри. Двічі на день влаштовували перевірку, або, як самі ж влучно її охрестили, "розважальну програму". У конвоїрів був великий дерев'яний молоток на метровій ручці. Ними вони на зупинках обстукували вагони, слухали чи де не надірвана або не відстає яка дошка, щоб не дай Боже в'язні не зірвали її і не втекли. Вздовж ешелону чулись крики, лайка, гавкання вівчарок. Потім двері вагона відсувалися і ввалювались двоє конвоїрів, а біля входу залишалися ще двоє з вівчарками. Веселі, ситі, розчервонілі від морозу і від випитого, у білих кожухах і битих валянках, вони починали "розважальну програму".

Всіх нас зганяли в один кінець вагона. Далі конвоїр хапав за руку ту, що ближче усіх, і жбурляв у протилежний кінець. Другий у цей час дерев'яним молотком вдаряв її по спині або куди попаде і голосно рахував – раз; за нею летіла друга – удар – два, третя – удар – три... І так всі 80. Конвоїри працювали.

Все це проходило під акомпанемент грубих жартів та лайок. Не залишалися в боргу і урки:

– Ти що, начальничку, здурів так у голову бити?!

– Я тебе можу і нижче вдарити (лайка) і не лише молотком (лайка).

І продовжували в такому ж дусі, на рівні найвищої соціалістичної класики.

Часто хтось з урок, щоб позлити трохи конвоїрів або затримати їх у холодному вагоні, непомітно перебігав на протилежний бік. Рахунок не сходився. Тоді все починалося спочатку. У цей час один з конвоїрів, що ніби прийшов на допомогу, притискав у кутку якусь добровільну жертву. Конвоїри розважались.

Після третього або четвертого перерахунку вартіві стомлювалися, їм ця гра набридала. Удари молотком ставали набагато злішими, болючішими – нахилий швидше голову або закривай руками, щоб не влучив, а лайка – страшнішою. Конвоїри сердилися.

Минуло ще кілька днів. Ми перебували в тому ж анабіозі, але мені заважав кашель, що з кожним днем посилювався. Зате стало тепло, навіть жарко – я раділа, що так зігрілась.

– Та у вас жар, від вас аж пашисть, – сказала Юлія Федорівна, нахилившись до мене. Та мені було байдуже, вже добре, що тепло, і голоду більше не відчувала.

Доповіли конвоїрам, що у вагоні є хвора.

– Стара? – запитали ті.

– Ні, молода.

– То чорт з нею, не подохне, скоро приїдемо. А як і подохне, однією бандерівкою стане менше.

Я увесь час спала, інколи прокидалась, але за кілька хвилин знову навалювалась дрімота. Якось крізь сон почула тихий спів. Прислухалась – молитва до Бога. Невже я опинилася на небі, в раю, де немає ні урок, ні конвоїрів, де не чути лайки? Здивувалась, широко розплющила очі, сіла й побачила сірі, замучені постаті, що стояли, піднявши голови вгору.

– Оксаночко, сьогодні ж Різдво Христове! Христос народився, а ти маєш відповісти "Славімо його", – пояснила мені Юлія Федорівна. – Ось жінки із Західної України, яких ще не примусили зректися Бога, відправляють службу.

Хриплими від плачу, слабкими від голоду голосами линула молитва з уст ні в чому не винних людей, яких зірвали з рідних місць, відірвали від сім'ї і везли, як худобу, в безвість, у пільму. Дивись, Боже, на сталінських рабів, дивись. За що, чому? Кому Ти дав таке право?

Від єднання з Богом прокинулася в людях сила духу, щезли забитість, заляканість і слідчими, і урками. Люди відчували себе людьми, а не рабами. І вже зміцнілими голосами, на повні груди залунала молитва:

Боже великий, єдиний!

Нам Україну храни,

Волі і світу промінням

Ти її осіни...

Як гарно, які голоси! Це ж була молитва про Україну, якої навчила мене в камері панна Ольга.

Урки теж зачарувалися співом. Слухали, затаївши подих. Коли закінчили, з гурту

урок почулося:

- Заспівайте ще, - попросили без лайки.

І почалися колядки, пісні воїнів УПА. Найбільше мені сподобалась невимовної краси пісня:

Очерет мені був за колиску,

В болотах я родився і зріс.

Я люблю свою хату поліську,

Я люблю свій зажурений ліс...

Почали співати і урки. Пісні у них мелодраматичні - про прокурора, який засудив молодого урку на великий строк, а потім дізнався, що це його син; про могилку ("И никто не узнает, где могила моя, и никто не придет, только ранней весной соловей запоет"), та найулюбленіша - про Лук'янівську в'язницю.

Відтоді часто у вагоні співали, але лише коли їхали. Під час стоянок не те, що співати, розмовляти голосно заборонялося: не дай Боже хтось буде проходити або проїжджати мимо і здогадається, що у цих вагонах везуть людей, а не худобу. До того ж під час кожної зупинки конвоїри обходили вагони, простукували молотками стіни, сумлінно виконуючи своє почесне завдання охороняти радянський народ від його ворогів.

-8-

Час наче зупинився. Як довго ми вже їхали, як довго іще будемо в дорозі, куди нас привезуть? Все це мене вже не обходило. Холод і голод більше не дошкуляли. Мені було тепло, навіть гаряче, от тільки мучила спрага. З пошерхлих, потрісканих губ злизувала солонувату кров. У напівсні-напівзабутті то проходили переді мною картини дитинства, то долітали тихі журливі пісні в'язнів. Лише перевірка вранці і ввечері приводила мене до тями. Юлія Федорівна допомагала мені перенести цю процедуру. Вона журилася, що я захворіла, а мені було байдуже.

Якось одного дуже морозного дня ми довго їхали у протилежному напрямку, потім довго стояли. Раптом почулися голоси, гавкіт собак. Хтось визирнув у віконце і вигукнув:

- Табір, мабуть приїхали!

Всі затихли, тривожно забились серця. У нервовій напрузі час тягнувся довго. Почали вгадувати, який це табір, куди нас завезли.

Нарешті зі скрипом відсунулись і наші двері. Білий сніг, який нестерпно блищав на сонці, болюче різонував очі, аж сльози потекли - ми ж весь час етапу пробули у напівтемряві. Розтираючи очі брудними змерзлими руками, повискакували з вагона у самісінький сніг, що доходив майже до колін. Під команду вишикувались, почалася перевірка по формулярах. Із острахом і цікавістю я розглядалась навкруги. На білому-білому снігу чітко виділялася темна огорожа з кількох рядів колючого дроту, вартові

вежі, приземкуваті чорні дерев'яні бараки, сторожові вівчарки і конвоїри з рушницями за плечима та у вовняних білих кожухах, битих валянках, шапках-вушанках, рукавицях. Що їм мороз?

А біля вагонів чорними купками тупцювали змерзлі, брудні, змарнілі, виснажені, зарослі, жахливо одягнені люди. Люди? Та ні, це арештанти, вороги народу, які прибули до Виправного трудового табору спокутувати свою вину. У багатьох перев'язані брудним дрантям вуха, у деякого поверх літнього взуття намотане якесь ганчір'я. Більшість з нас, видно, було заарештовано ще у теплу пору року, а перед зимовим етапом родичам передати теплий одяг не дозволили. Було багато обморожених, з чоловічих вагонів винесли двох померлих.

Все це нагадало мені, як взимку, ще під час війни, Києвом гнали полонених італійців. Ми стояли на тротуарі і з жалем дивились на них. Вороги наші, вороги! Невеликого зросту, залякані, замерзлі, розгублені, голодні, з опущеними головами. Брудним ганчір'ям перев'язані голови, обмотані якимось дрантям черевики, дехто завернутий у подерту ковдру... З самого краю брів, ледве пересуваючи ноги, невеличкий, майже хлопчик, "вояка". Обв'язані брудним рушником вуха, на спині зав'язане рукавами під шию, висіло щось, що нагадувало сорочку, а з перев'язаних ганчір'ям черевиків стирчали пучки сіна. Під носом було мокро, очі почервоніли й сльозились.

До цього вояки підбігла літня сільська жінка, фартухом витерла йому носа, зірвала з себе велику теплу хустку і пов'язала хлопцю голову та навхрест попід руки. І тут люди, що до цього часу стояли на тротуарі й просто дивились на полонених, почали знімати з себе хто хустку, хто шарф, хто рукавиці, хто хоч носовичок, а хто виймав навіть шматок хліба і, озираючись, тихенько сувати полоненим італійцям. Конвоїри робили вигляд, що не бачать, або беззлобно покрикували: "Не відставати! Вперед!".

Кияни, змучені війною й окупацією, бачили і не таке, але глибоко зітхали, хитали головами, у багатьох в очах блищали сльози. По-людськи було жаль цих італійців, адже вони чийсь сини, чоловіки, батьки. Колона поволі рухалась Глибочицею; стояла люта зима 1944 року, мороз під двадцять. Але тоді була війна, і то були полонені...

А ми тепер, у мирний час у власній країні були до болю схожі на тих полонених. Чому держава таке чинила зі своїм народом?! Ми виглядали вкрай нещасними, безправними, маленькими, оточені конвоем зі злими вівчарками, загублені у цьому безкрайому засніженому просторі. Ще у в'язниці ми перестали вважатися людьми, громадянами, ми – вороги, а разом з блатнячками – ЗЕКИ.

Виявилось, що привезли нас до "В'ятлагу". В'ятка? Та це ж ще до Уралу, це Кіровська область. А ми так довго їхали!

Вишикували нас по четверо, й побрели ми глибоким снігом до зони. Ноги так замерзли, що я вже їх майже не відчувала. Попереду на воротах маячила чиясь постать. Це сам начальник табору зустрічав своїх "рабів". Оглянув нас зверхнім, презирливим поглядом і почав говорити. В морозному повітрі його голос було чути

добре.

- Ви, вороги народу, не виправдали, таку вашу матір, довіру і любов радянської влади, значить! Так сказати, ви заважаєте будувати комунізм, гади! Навіть злодії і убивці допомагають, а ви, сволота, гірші за них, значиться так. Я, начальник "В'ятлага", навчу вас любити владу, матір вашу так! Мовчать! За цими воротами моя влада, а за зоною - радянська, значиться. Не хотіли слухати радянські закони, так послухайте мої, полюбите мої, мої... - тут він голосно гикнув, запнувся, похитнувся. Та він же п'яний-п'янісінький, зрозуміла я! Швидше б кінчав, бо позамерзли страшенно.

- Бандеровці є, твою матір? - спитав.

Усі мовчали.

- Обіцяю, так сказати, значиться, шкуру спущу, - язик у начальника геть заплівся, з рота вилітала лише лайка.

Нарешті пролунала команда начальника конвою, і нас завели в зону, відразу відвели до лазні, а одяг забрали у прожарку. В лазні ми мало не плакали від нестерпного болю, поки зігрівалися замерзлі ноги й руки. У мене знову почався озноб. Роздивилася себе роздягнуту - обтягнуті шкірою кістки, а в тілі слабкість така, що ледве переставляла ноги, до того ж жахливо кашляла. Та Юлія Федорівна мені допомагала.

Після лазні потрапили до санчастини, де нас оглянули лікарі, дехто скаржився на свої хвороби. Я ж мовчки підійшла до столу - кому скаржитись, тим, хто нас за людей не вважав?!

У голові шуміло, мене похитувало. Тупо дивилась поперед себе, чекала, чи не накажуть роздягатися.

Не роздягнувши, не послухавши, ледве глянувши на мене, жінка-лікар оголосила:

- Третя - індтруд. Наступний!

У сусідній кімнаті акуратний очкарик запитав, яка у мене спеціальність.

- Ніякої, - відповіла.

Він здивовано подивився на мене і пояснив, як маленькій:

- Ну, що ви вмієте робити?

- Нічого! - відповіла вже роздратовано, бо знову відчувала озноб і ледве на ногах стояла. І чого він причепився до мене?

А очкарик не відступав:

- Що ж ви, дитино, робили вдома?

- Вчилася!

- Де?

- В інституті!

- В якому?

- В медичному, - кинула вже зі злістю - підступала нудота, хотілось лягти, стояти більше не могла.

- Уф! Так би й казали, - з полегшенням зітхнув очкарик і, взявши мене за руку, завів знову в кімнату до медкомісії.

- Вибачте, але ви пропустили медпрацівника, нам же якраз потрібно, зможе у нас працювати, - звернувся він до сивуватого лікаря інтелігентного вигляду.

І разом з жінкою-лікарем вони почали мене екзаменувати, щоб впевнитись, що я кажу правду: в якому інституті я вчилась, на якому курсі, хто викладав, які предмети проходили. Тут же мені запропонували написати назву ліків "Коларгол" латиною, і я зробила найгрубішу помилку - написала першу літеру "К" замість "С". Усі засміялись. А я, мабуть, тому помилилась, що дуже погано себе почувала.

- Ну, добре. Можете залишити її у себе, гадаю, вона буде хорошою медсестрою.

Якщо вже так повернулася справа, то я наважилась попросити зміряти мені температуру.

Сіла з термометром на кушетку. Жінка-лікар прослухала мене, похитала головою, а сивий лікар глянув на термометр. Ще почула наче крізь вату його слова: "40,2", і наступної миті провалилась у небуття.

-9-

Коли опам'яталася, наді мною було зоряне небо й місяць, пахло сіном, дець поряд фиркав кінь... Де ж це я? Озирнулась: мене кудись везли. Побачивши, що я при свідомості, Юлія Федорівна підсіла до мене і пояснила, що мене та інших хворих або немічних (тих, хто не може працювати на лісоповалі) тимчасово, на час лікування, відправили до "підкомандировки" - підсобної частини до великої зони.

Мене поклали до стаціонару з діагнозом двостороннє запалення легень. Лежала в бараці, де всього п'ятнадцять дерев'яних тапчанів, а посередині залізна грубка, стіл із грубих дошок і три табурети. Маленькі вікна так позамерзли, що було темно навіть вдень. З ліків - хіба аспірин. Почувала себе зовсім безсилою, однак помирати тут не збиралась. Через кілька днів почав дошкуляти голод, мені постійно хотілося їсти, і це був хороший знак - організм одужував.

Доглядали хворих санітарка (вона топила грубку, мила підлогу і роздавала їжу) та лікар-осетин Ашот. Він був невисокого зросту, немолодий - років під п'ятдесят, з вусами та лисиною, не говіркий, як дихав - сопів, і був дуже серйозний - ніколи не посміхався.

Мій молодий організм боровся, почувала, що поступово одужую. Хотілося вже встати з ліжка і щось робити, дуже набридло лежати. Особливо неприємні були щоденні лікарські огляди, вистукування, вислуховування. Я ж розуміла, що це мені вже зовсім не потрібно, а лікарю, здавалось, подобалося. Нарешті не витримала - грубо відштовхнула руку з фонендоскопом, що торкнулась моїх грудей, скочила з ліжка.

- Я вже здорова, буду працювати! - похапцем одягнулася й присіла до столу. Після занять в медінституті я ще чергувала в госпіталі, тому добре знала сестринські обов'язки.

Лікар зробив вигляд, що не образився. Дав листок призначення, санітарка

принесла шприци і ящик з медикаментами. Я почала звичну роботу, раділа. Виходила зі стаціонару лише в аптеку. Боялась зони, боялась незнайомих людей, особливо урок, а тут ще почула, що аптекар, хоч і вільнонайманий, але морфініст... "Та що це я, чого їх боятись, вони такі ж люди" заспокоювала себе. Згадала, що урки перед вартовими та тюремним начальством завжди ставали на наш бік, і страх пройшов. Ще цілих десять років попереду, треба було звикати.

Хворих було всього одинадцять, здебільшого – літні жінки, засуджені за статтею 7.08 за розкрадання державної власності, або, як казали у народі, за колоски. Після збору врожаю ці жінки підбирали те, що залишалось на полі: чи колоски пшениці, чи гнилу мілку картоплину, чи морквину, чи бурячок. Чому не можна? Вдома ж чекала купа діточок з голодними очима, а чоловіки або воювали на фронті, або загинули. Та держава вважала інакше. І ось тепер цим жінкам присуджено десять років поневірянь по таборах, а дітям – по дитбудинках.

Гіркі сльози випікали очі, гострий біль спопеляв серце, важкі думки підвищували тиск... І помирали зеки не лише від виснажливої праці, а й від надлюдської журби, образи, зневіри... За що?

Поряд зі мною лежала 28-річна Світлана з Донецька. Як тільки почалась війна, дівчина добровільно пішла до воєнкомату, закінчила курси радисток. При виконанні завдання (летіли у тил ворога) по літаку відкрили вогонь, вони мусили швидко тікати, і поспіхом скинули Світлану з парашутом зовсім не в тому районі, де було треба. Підбитий літак впав далі, а рацію дівчина не знайшла – можливо, її й не скинули слідом за нею. Довго блукала, прибилася до діда-лісника, який у той же день перевіз її в село під виглядом своєї онуки з міста.

Повернулися наші й засудили на п'ятнадцять років: завдання не виконала, рацію передала німцям, отже – шпигунка. Коли заарештували, Світлана була вагітна, народила вже в зоні. Дитину забрали щойно відлучила від грудей. Зараз вже другий рік лежала тут з генералізованим туберкульозом лімфовузлів. Коли трохи краще себе почувала, розказувала мені подробиці табірної життя, повчала, і це мені у подальшому дуже допомогло. Дівчина танула на очах. Говорила:

- Оксаночко, живи, живи за мене, живи їм на зло, ти ж ще така молоденька.

Невдовзі її не стало...

Ще три жінки з лазарету сиділи за те, що передавали харчі в ліс бандерівцям. При арешті їх допитували так, що одній зламали хребет (вона лежала зовсім паралізована), а другій дуже серйозно пошкодили нирки.

Лікаря Ашота (по-батькові не могла вимовити – дуже складне, та й усі його називали просто на ім'я) я трохи побоювалась, адже він вже старий, розумний, давно працював, так багато знав, а я ж лише вчилась. Правда, я дуже старалась, хотіла допомагати хворим. Хворіти важко, а ще й в ув'язненні. Гадала, що дарма погано подумала про нього, він же просто мене обстежував, а я така сором'язлива! Вирішила бути слухняною, без заперечень виконувати всі його накази і призначення. Вже сама виписувала ліки, а він перевіряв і підписував.

У кінці бараку була відгороджена невеличка комірчина – кабінет і житло для лікаря. Якось Ашот покликав мене взяти підписані рецепти і запросив сісти. Почав пояснювати, що я неправильно відраховую краплі – з пляшечки, а треба піпеткою. Я слухала і роздивлялася його комірчину. Тапчан, на якому з самого краєчку я сіла, табурет і стіл. На столі помітила кілька книжок. Примруживши очі, намагалась прочитати їх назви.

Раптом лікар кинувся на мене, завалив на тапчан і важко сопучи став губами тягтися до мого обличчя, щоб поцілувати. Від несподіванки я вкрай перелякалась. Страх і огида надали мені такої сили, що від мого удару ногою Ашот відлетів, вдарився об фанерну стінку та разом з нею вивалився в палату.

Я ж кинулась до свого тапчану. Два дні лежала, піднімаючись лише вночі: Світлани вже не було, а всі останні жінки, мабуть, нічого не зрозуміли. Лише санітарка дивилася на мене якось осудливо і суворо, а подаючи їжу принципово мовчала. Та одного разу, дивлячись, з якою жадобою і швидкістю я проковтнула вечерю – столову ложку варених овочів і маленьку скибочку хліба, тихенько проказала:

– От коли б слухалась лікаря, то й не голодувала б. До нього щомісяця приходять з дому посилки, та й роздатчик – його знайомий, теж осетин.

– Краще померти з голоду, ніж продатися за їжу! Ще в світі існує любов!

– Дурна ти, дурна, – з презирством сказала жінка, – ще не раз пожалкуєш.

Від обурення й огиди я зарилася з головою в постіль. Згадувала Богдана. Якби був поруч, мабуть, захистив би мене. Де ж він тепер? Чи побачимось ще колись? Потім помолилась Богу, як вчила мене пані Ольга, та справжньої віри в душі не було. Добре розуміла, що ніхто не допоможе, треба рятуватись самій.

Лікар намагався робити вигляд, що нічого не трапилось, та я часто ловила на собі його хтивий погляд. Він, мабуть, думав, що час і голод візьмуть своє. Я ж була постійно на сторожі й думала, що тепер робити.

Та доля всміхнулася мені. За табірною системою зеків ніколи довго не затримували на одному ОТП, щоб вони не обживались друзями, речами, не звикали до місця. Їх часто брали на етапи, відвозили на інші ОТП або й в інші табори. На нашій підкомандировці зеки виконували легшу роботу, тут не було лісопобалу, трохи краще годували, проте через два-три місяці їх знову забирали на лісопобал.

Одного ранку я почула, що Ашота покликали на комісовку. На комісовці двоє вільнонайманих лікарів із сануправління та місцевий лікар оглядають зеків і присвоюють їм категорії за станом здоров'я. Перша – цілком здоровий, на лісопобал; друга – здоровий, теж на лісопобал; третя – не зовсім здоровий, індивідуальний труд (тобто робота в зоні: миття підлог, чергування в бараці, у лазні, на кухні, в каптерці, огородні роботи тощо). Всіх, хто працював у зоні, називали придурками, бо порівняно з роботою за зоною, вони не працювали, а лише придурювалися.

Ця ж комісія оглядала і новоприбулі етапи. Саме вона комісувала наш етап і дозволила мені працювати медсестрою. Я сподівалась, що лікарі мене не забули і дозволять повернутися на зону (третю ОТП), тоді я врятуюсь від цього осетина.

І незважаючи на свій страх та заборону лікаря виходити зі стаціонару, я рішуче зайшла до кімнати, де працювала комісія. На жаль, першим мене помітив Ашот. Розсердився і почав вказувати на двері, щоб я вийшла. Та я підступила до голови комісії, кашлянула, щоб звернути на себе увагу, і голосно сказала:

- Доброго дня, я вже видужала і можу працювати!

- А, це ти з Києва, ще в тебе таке гарне українське ім'я.

- Оксана, здається, - підказав Монтвід, інший лікар з комісії. - Ну як, тепер правильно пишеш "Коларгол"?

Вони засміялись і внесли мене у список на переведення до третього ОТП. Та радіти я ще боялась, і не дарма. Увечері, коли я міряла хворим температуру, увійшов Ашот з перекошеним від злості обличчям і прошипів:

- Нікуди ти не поїдеш, не сподівайся!

Всю ніч я не спала, боячись, що він перешкодить моїй відправці.

Вранці почали збирати етап. Метушня, лемент, лайка. Багато зеків не хотіли залишати цю підкомандировку і повертатися знову на важку роботу, тим паче, що на дворі були люті морози. Люди ховались по бараках, вбиральнях, прожарках, смітниках. Їх шукали, ловили, били, виштовхували за зону, де вже шикувався етап. Гавкали собаки, страшенно лаялись вартові.

Розлючений нарядчик зі списками в руках бігав по зоні. Я кинулась до нього, та в списку мене не було. Почала пояснювати, що вчора на власні очі бачила, як мене внесли, бо сама ж просилась. Нарядчик здивувався, що сама просилась, а почувши, що ще трьох не можуть знайти, штовхнув мене до вартових, а сам побіг шукати вже тільки двох. Я опинилась за зоною, та ще не раділа - мого формуляра не було. Добре, що я встигла кілька разів повторити нарядчику своє прізвище, а він, послинивши олівця, записав.

Нарядчик прибіг з моїм формуляром, коли вже почалася загальна перевірка, за собою він тягнув ще одну знайдену жінку. Вона продовжувала опиратися, кричала, лаялась. А я з радістю чекала відправки.

Раптом з'явився розлючений Ашот, без шапки, лише в накинутому на халат пальто. Він став біля розчинених воріт та, вказуючи на мене й розмахуючи руками, запевняв начальника конвою, що не можна брати зека на етап в одній тілогрійці та черевиках.

Начальник глянув на мене, сплюнув, матюкнувся і сказав:

- Ничтяк! Молода, стерво, не замерзне, до ночі доїдемо.

І пішов уперед колони.

Я показала осетину язика, а він, червоно-синій від злості й холоду, прокричав:

- Нічого, за десять років ще зустрінемося, я постараюся. Тоді я з тобою не панькатимусь, таки буде по-моєму!

Пролунала команда рушати. Незважаючи на вдалу "втечу", погрози Ашота і нагадування про такі довгі десять років засмутили мене. Що мене чекає далі? Невже таке ще повториться? Чому ж мені не 40-50 років? О, Боже ж мій, Боже, чому я така молода?..

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

-1-

Спала, засипана глибоким снігом, скута міцними морозами, земля. Вдень сніг виблискував на сонці, вночі мерехтіли зорі. Серед цих засніжених просторів розташувався "В'ятлаг", у склад якого входили двадцять два ОТП (тобто зони). Я була на третьому ОТП.

На території не росло жодного кущика, жодного деревця. Ліс за зоною був зрубаний – лише стирчали засипані снігом чорні пеньки. Чорний колючий дріт в три ряди, чорні вежі вартових, чорні присадкуваті бараки, чорні дошки-тротуари, чорні, виснажені зеки в чорних тілогрійках, чорних бушлатах, чорних ватяних штанах і з чорними, гіркими думками.

Весь одяг зекам видавали з каптьорки (чому така назва – не зрозуміла), ділився він на сорти: перший – новий або трохи поношений, другий – латаний, а третій – справжнє дрантя. Валянки видавали лише бригадам, які працювали на лісоповалі, бушлати поверх тілогрійок – теж тільки їм. Одяг з дому носити не дозволялося.

Всі, хто жив по той бік дроту, за зоною – начальство, вохра (військова охорона), конвой, наглядачі – були одягнуті у білі вовняні кожухи, хутряні шапки, биті валянки. Рожевощокі, відгодовані, майже завжди п'яні і від горілки, і від своєї влади над безправними зеками, від повної свободи у власних вчинках, від можливості чинити розправу на свій розсуд і ні перед ким за це не відповідати. Згадувала промову начальника Надєєва, якою зустрів нас при приїзді:

– За зоною влада радянська, в зоні – моя!

Під час етапу наслухалась від блатнячок, які вже не вперше відбували строк, про порядки і життя в зоні. Крок вправо або вліво без команди вважається спробою до втечі, тому конвой без попередження стріляє. За таку пильність конвоїру подяка чи навіть підвищення по службі. І якщо наблизитися до огорожі зони ближче ніж на метр, вохривець з вишки теж стріляє без попередження...

І зробила я для себе висновок: всі, хто за зоною, – мої вороги. Вони мали повну владу наді мною, могли примусити мене робити все, що завгодно, що їм заманеться. Я вже була не людиною, а рабом, бо не мала жодних прав. І я для себе вирішила, що їм мене не перевиховати – я житиму за законами совісті, буду гордою і незалежною. Погані умови і голод нормально переносила, вже звикла до них у в'язниці. Міцна виявилась і фізично, необхідно було стати міцною і духовно. Не хотіла ні від кого залежати, не потребувала нічиєї допомоги, щоб за неї не довелося розплачуватись,

вирішила виживати сама.

На весь строк залишилось у мене неприязне ставлення до вільнонайманих, що працювали в зоні. Серед них, звичайно, траплялися хороші люди, але дуже рідко.

Уже третій тиждень працювала медсестрою на прийомі зі стареньким лікарем – 63-річним Вітольдом Сигізмундовичем. Він недавно переніс інфаркт, тому вести прийоми йому було важко.

Рано вранці тривав невеликий прийом, на який нарядчик приводив в'язнів, що не вийшли на роботу, але не були звільнені, бо захворіли вночі чи не встигли на вечірній огляд. Доки вартові їх виявляли і приганяли, як собак, до амбулаторії, вже не раз накричали і побили. Лікар під пильним оком нарядчика оглядав кожного і, звичайно, знаходив причину для звільнення, навіть якщо її насправді не було – того, хто самовільно не вийшов на роботу, чекав барак посиленого режиму (БПР) або навіть додатковий строк за саботаж.

Після сніданку, з восьмої до другої, йшов денний прийом, куди приходили хворі, звільнені напередодні або кілька днів тому для амбулаторного лікування. Звільнених бувало до трьохсот чоловік, а то й більше. З двадцятої години, після повернення бригад з роботи, і до самого відбою тривав вечірній прийом. Перевтомлені, виснажені важкою працею йшли в'язні до санчастини шукати порятунку, йшли з надією хоч на один-однісінький день отримати звільнення від роботи, перепочити.

Хворого на прийомі спершу оглядав лікар, потім із призначенням відправляв до мене у процедурний кабінет. Кому перев'язка, кому горло змастити, кому зробити аутогемотерапію або ін'єкцію вітамінів В, С, глюкози. Частіше ж – мензурку з адонісом, валідол або аспірин, стрептоцид, а головне – якесь приємне, підбадьорююче слово, увага. Ось і весь арсенал засобів, ось і все лікування. З серйознішим, наприклад з травмами (а поруби і переломи зустрічалися досить часто), ми госпіталізували.

Та найпоширенішою хворобою серед в'язнів була аліментарна дистрофія через погане харчування, авітаміноз й важку працю. Ліс біля табору вже давно вирубали, і бригади ходили валити дерева за 5-6 км від зони і більше. Працювали в'язні без вихідних і свят, завжди голодні, змучені не тільки фізично, а й морально. Тому й мерли як мухи, особливо взимку і навесні; помирали від перевиснаження, цинги, діареї, дизентерії, від безвиході та журби. За останнім бараком, в кутку зони, майже кожен день складали на підводи трупи, наче дрова, і везли кудись за зону. Як бачила це – стискалося серце. Боліло воно і на прийомі. Чим могла допомогти цим нещасним? Сама ж така – без жодних прав і теж за дротом!

Начальниця нашої медсанчастини вільнонаймана Телятникова Клавдія Іванівна за освітою була фельдшером. При першій зустрічі оглянула мене з голови до ніг якимось

зверхнім, недоброзичливим поглядом, і не побачивши в мені рабської покори й страху, відразу незлюбила. Я ж спочатку ставилась до неї доброзичливо, мало не з любов'ю, особливо як згадувала лікаря Ашота, раділа, що на цьому ґрунті не буде ніяких конфліктів. Клавдія Іванівна приходила на роботу не кожного дня. Заходила не вітаючись, заглядала на хвилинку в кабінети, і йшла не прощаючись. Часто ні словом не обзивалася, не запитувала навіть про роботу, наче нічого не бачила, наче не хотіла себе принижувати розмовою із зеками. І не хвилювали її жодні технічні проблеми. На моє зауваження, що у нас мало голок, відповіла: "Точи!", а про хворих ніколи не згадувала, в стаціонар майже не заходила. Мабуть, вона насправді вірила, що ми, політичні, – вороги народу.

– Та ні, Оксано, все простіше, – пояснив Єрмолай Наумович, медстатистик. – Вона розуміє, що ми професійніші: більше знаємо, більше читали, більше бачили, майже всі з вищою освітою. От вона й боїться зайвий раз навіть заговорити з нами. Та ще й заздрить нам, особливо тобі.

– Заздрить? Мені? – здивувалась я. – Вона ж вільна, а я за дротом, під наглядом вохривців та вівчарок!

– Вона знає, що ніколи не буде такою, як ми: витриманою, розумною...

– Хіба?

– Так! Дивись, у тебе на прийомах щодня бувають сотні в'язнів, серед них більше половини – урки. Та жоден з них не дозволив собі звернутись до тебе образливо, фамільярно або сказати щось погане. Тебе всі поважають, ти зуміла себе правильно поставити. Коли вперше побачив тебе, подумав: така молода і гарна, як то буде? Спочатку дивувався, а тепер пишаюся тобою.

Так, Єрмолай Наумович був одним з перших, хто поставився до мене з розумінням, хто не дав зневіритись ні в собі, ні в людях. Невеличкий на зріст, зовсім непоказний, лисий, з обличчям, покритим слідами віспи, на якому однак світилися приязні, розумні очі. Цьому чоловікові було вже аж 72 роки, а до кінця строку залишалось ще два. До арешту він був другим секретарем Архангельського обкому партії. У 1937 році Єрмолая Наумовича звинуватили у незгоді з курсом партії на масове винищення народу. За роки ув'язнення дружина померла, а дочка була змушена відмовитися від батька-ворога народу. Слідчий з радістю дав прочитати йому газету, де це було надруковано. Цей літній чоловік сподобався мені, бо був чесним, справедливим, принциповим, працьовитим та добрим до людей. Провівши стільки часу в зоні, він не озлобився, не огрубів. Ми швидко потоваришували. Як статистик, крім амбулаторних карток, він складав списки звільнених з роботи, вів статистичний аналіз за місяць, квартал, рік. Я з охотою йому допомагала.

Щоб якнайменше бути в бараці, де всім заправляли урки, я весь час від підйому до відбою проводила в санчастині – готувала інструменти й препарати для прийомів або допомагала у стаціонарі чи аптеці.

Вітольд Сигізмундович, наш лікар, працював і в стаціонарі, і на прийомі. Його ім'я та по батькові так довго було вимовляти, що всі звали його просто Док, наш Док. Він

дозволяв це, посміхався, а оскільки був латишем, то говорив трохи з акцентом. Добрим був, але безвільним, вірніше заляканим. Його часто викликав до себе начальник табору Надеев і погрожував новим строком за велику кількість звільнених від роботи зеків.

- Сам підеш на лісоповал, сволота! - скаженів начальник.

Док після цього вертався ледве живий, тримався за серце, пив валідол. Ми з ним ніби знайшли вихід - вирішили не звільняти доходяг від роботи амбулаторно, а просто класти в стаціонар. Та стаціонар був розрахований всього на 100 ліжок. От і крутись, як хочеш. Та хіба можна було відмовити людині, що ледве трималася на ногах, від звільнення з роботи? Я не могла, Док теж. Значить і у мене через кілька років теж буде інфаркт, переживала я.

Вітольд Сигізмундович ніяк не міг заспокоїтись, що мені в такому молодому віці дали великий строк.

- Що ж ти зробила, дитино? Ти ж нікого не вбила?

- Ні, ні, - сміючись запевняла я. - Любий Док, хоч цим не журіться.

Стаціонар розташовувався в одному бараці з аптекою - приміщення були розгороджені капітальною стіною. В аптеці на вікнах було встановлено ґрати, хоча наркоманами тоді були лише поодинокі морфіністи. Зеки, зазвичай урки, задовольнялись чефіром - заваркою з 5-6 пачок чаю. В аптеці працювала вільнонаймана Галина Андріївна, литовка Ірма і прибиральниця з битовичок - старенька жінка Паша. Ліків у таблетках тоді було дуже мало, майже всі відпускались у порошках. Доводилося відважувати порошок і загортати у папір, та на це йшло багато часу, а маленькі дози (в міліграмах) ще й потребували високої точності. Мікстури і краплі ми теж робили самі. Галині це швидко набридало, а Ірмі не дозволяли, бо вона не мала медичної освіти. Тому Галина Андріївна часто просила мене допомогти. Я згоджувалась із задоволенням - знання з фармакології мені як майбутньому лікареві були необхідні. Дистильовану воду дозволяли гнати навіть тьоті Паші. Дефіциту в медикаментах не було, та, на жаль, антибіотиків тоді ще не виробляли. Замість них застосовували лише білий та червоний стрептоцид. Ми наважились робити 10%-й стерильний розчин білого стрептоциду, який вводили важким хворим внутрівено - так хотілось допомогти цим нещасним.

У стаціонарі медсестрою працювала невеличка худенька Аня. Їй було 38 років, та виглядала вона молодшою. Раніше жила в Тулі, чоловік загинув у 1942-му, залишилось троє дітей: дівчатка-близнятка і хлопчик. Щоб прогодувати дітей, замість медицини пішла працювати продавцем у хлібний магазин. Хліб тоді був по картках, і коли на її зміні виявили нестачу, то товариші по роботі умовили Аню взяти вину на себе, казали, що так буде краще, що менший строк дадуть, бо у неї троє малих дітей і чоловік загинув на фронті. Обіцяли допомогти і їй, і дітям, умовляли так широко, що вона повірила. Засудили її за розтрату державного майна на десять років, і тепер не знала вона, де діти, в якому дитбудинку і чи всі разом. Писала знайомим, розпитувала та вони мовчали. Ось і допомогли. Ось і вір після цього людям.

Ще у нас в амбулаторії був зубний кабінет, та зубним він вважався лише за назвою і

спеціальним кріслом. В цьому кабінеті жив поляк Йон Йонич. Він начебто був стоматологом, але чи напевне і чому жив не в бараці, як всі ми, ніхто не знав. До того ж в зоні зуби нікому не лікували: для вільнонайманих на центральному ОТП працював окремий стоматолог, а в'язням зуби лікувати нічого – або самі випадуть від цинги, або виб'ють, охочих багато: нарядчик, бригадир, вохра, блатняки. Всі раді були вчити в'язня кулаками, нерідко й ногами.

Цей стоматолог був повний, рожевощокий, з круглим животиком. І це в зоні! Мав неприємне, якесь лисяче обличчя, голос підлабузника, а очі та руки спокусника. Бачили, як до нього в кабінет, крадучись, приходили якісь жінки і так само, крадучись, виходили звідти.

Дуже прихильна до нього була й наша начальниця. Йон Йонич як бачив її, мало не ламався в поклони, весь такий ставав люб'язний, улесливий. Заходив до неї в кабінет і довго там сидів, мабуть, про нас доповідав. Ми вирішили, що він стукач. А санітар Вася бачив, що він навідувався й до опера.

Цей стоматолог відразу почав до мене залицятися, чіплятися:

– Ти така молоденька, гарна, витончена, студентка, лише я тебе тут можу оцінити, зрозуміти, – говорив, гладячи мене по щоці. Я грубо його відштовхувала, сердилась, серйозно прохала відчепитися, та марно: – О, такою мені ти ще більше подобаєшся, моя трояндочко колюча! Я ще такої не мав!

Вмовляв, казав, що секс – єдина насолода, яка скрашує життя в зоні, а жінкам ще й допомагає вижити. Я ж без всякої дипломатії, досить грубо висловила своє ставлення до цього.

– Все одно будеш моєю.

– Ні, не дочекаєтесь, цього ніколи не буде! Як вам не соромно?! Ви старий нікчема, лайдак, – назвала його образливим польським словом.

Так, я була максималістка, не навчена ще життям, що не все треба говорити, як думаєш, та ще й прямо в очі. Гадала, що він нічого не зможе мені зробити, бо я від нього не залежала. Я ще не знала, що чоловіки таких образ не прощають.

-3-

Через мою відмову Йонич став мені мстити.

Одного дня начальниця зібрала нас і заявила:

– Зеки травмуються на лісоповалі, а не в ОТП, тому Оксані треба бути біля них в робочій зоні, а не в амбулаторії.

– А прийом? З ким же я його вестиму? – засмутився Док.

– Проведете, як повернетесь з бригадами в зону.

– Та як же Оксана ходитиме в лісі по бригадам, коли в неї 54-та політична стаття, і її не можна розконвоювати? – здивувався Єрмолай Наумович. – А конвой, який візьме її в свою бригаду, нікуди не відпустить, очей не буде з неї зводити, так стерегтиме!

Хіба можуть в'язні вчити вільнонаймане начальство. І все ж Телятникова трохи розгублено глянула в бік Йон Йонича. Той посміхнувся і ствердно кивнув головою, мов усе гаразд, не дайте себе збити.

- Як сказала, так і буде! - мовила командним голосом.

Вона ж, мабуть, дуже раділа - і мені вкаже своє місце, і перед начальством вислужиться, мабуть похвалять її, відзначать за таку хорошу ініціативу, ще і Йоничу допоможе.

- Готуй санітарну сумку, завтра до світанку будь на розводі, я перевірю, - наказала мені.

Та я нітрохи не злякалась, мені навіть стало цікаво. Тільки проблема була з одягом. Я носила лише куцу тілогрійку другого сорту і черевики на два розміри більші, бо мого не знайшлося. У каптьорці мені видали бушлат, але валянок не було. Приміряла кирзові чоботи - могла в один вмістити обидві ноги. Наш днювальний санітар Вася, колишній білоруський партизан, запропонував мені свої валянки, привезені ще з дому. Намотали кілька онуч, набили папером, щоб було тепліше і не спадали. Взуття доходило мені до колін, зате гріло і сніг не набивався. Наумич дав вушанку, бо ні хустки, ні шарфика у мене не було.

І ось я в бушлаті поверх тілогрійки, старих величезних валянках і з санітарною сумкою через плече вирушила на розвід під співчутливими поглядами Дока та Єрмолая Наумовича. Я потрапила в бригаду, де конвоїром був мордовець. Казали, що вони дуже старанно несли свою службу, свято вірили, що всі зеки - вороги народу. А бригадир оглянув мене уважно і командним голосом звернувся до зеків:

- Слухайте, гади! З нами медичка, та що на прийомі, політична. Щоб я не чув ні слова мата, не то, - показав кулачище, - ви мене знаєте!

Бригадир йшов попереду, я ззаду колони, а за мною конвоїр з гвинтівкою і вівчаркою. Вперше вийшла за зону. Здавалось, що тут легше дихати, та як глибоко набирала повітря в легені, починався кашель - мороз градусів 30. Пройшли два кілометри, а я відчула, що вже не можу більше йти. Високі і великі валянки різали під колінами, натирали п'яти. Та я терпіла - не на прогулянці ж. Раптом попереду сніг заіскрився, засвітився рожевим сяйвом і блиснув краєчок сонця!

Задивившись на таку красу, я відкрила рота і зупинилась, та конвоїр штурхнув у спину:

- Ну іди, іди, чого стала?!

Бригадир оглянувся, побачив моє кульгання і з дозволу конвоїра поставив мене попереду колони поруч з собою. Сумку віддав одному із в'язнів. Пішли повільніше. Було важко, але я терпіла, мовчала. Нарешті дійшли. У лісі бригадир з конвоїрами відміряли ділянку для роботи, забили кілки. Мені пояснили, що як тільки моя нога ступить за межу позначеної ділянки, конвоїр стрілятиме без попередження. Потім нарубали ялинових гілок, зробили величезне сідало, на яке вмонтували стрілок. У протилежному боці ділянки склали таку ж купу гілля, підстелили скинуті бушлати (в них важко працювати), бригадир підняв мене, мов ту гіллячку, посадив на цю купу, бушлатами ж

завернув спину і ноги.

– Як замерзнеш, скажеш, тоді злізеш, побігаєш, погрієшся.

Я роздивлялась, як працювали. Пиляли, рубали, валили величезні сосни борсаючись майже по пояс в заметах. Звільняли стовбур від снігу, обрубували гілки. Деякі дерева залишали і більше нічого з ними не робили – це, мабуть, на будматеріал, а деякі, найчастіше негарні й криві, розпилювали на дрова.

Особлива увага і обережність потрібна була, коли підрубана сосна починала падати. Роздавався тріск і ті, що підштовхували і розхитували дерево, повинні були швидко і подалі відскакувати, щоб дерево їх не зачепило, не привалило.

Іноді підходили зеки і шукали цигарки або тютюн у своїх бушлатах. Питали, чи не замерзла, підбадьорювали. Через деякий час розвели багаття, біля якого і мене покликали погрітись. Та зігрівали мене не тільки бушлати і вогонь, а й увага простих людей, що як могли, турбувались про мене. Мабуть, не в одного з них вдома залишилася донька, дружина.

Тричі спускалась на землю: бігала, грілась, кілька разів навіть потягала пилку – важко! Під час роботи чоловіки голосно сперечались, часто лаялись. Та я вже не так гостро на це реагувала. Життя у них було таке, що мабуть трохи легшало, коли вилаєшся.

В зону поверталися швидше, ніж йшли на роботу. Незважаючи на біль у стертих ногах, я теж поспішала, підбігала, бо сильніше за все мені хотілось до туалету. В лісі, де не можна було сховатись, присісти за кущик чи пеньок, на очах у стрілка і всієї бригади я не могла цього зробити. А конвоїр-мордовець, якого налякала моя політична стаття, весь день не зводив з мене очей.

Нарешті у зоні! Ввечері мені довелося вести прийом, на який прийшли ще й всі ті, хто повинен був прийти вдень. Тому закінчила його далеко за північ і начальник вохри залишився дуже невдоволений.

Док роздивився мої розтерті до крові ноги, приклав мазь, перев'язав. З такими травмами ми інших звільняли з роботи. Та я не хотіла пасувати: піду завтра знову і все!

Тоді хазяїн валянок підрізав їх, щоб вони не доставали моїх колін. Вони з Єрмолаєм Наумовичем так загорнули мої ноги в онучі й папір, що я могла б дійти і до північного полюса. Все одно було трохи боляче, але вже зовсім не так, як першого дня.

Ще два дні відбула я на лісоповалі з тією ж бригадою. Ми вже зовсім потоваришували, і я побачила, якими можуть бути зеки чуйними. Ніяких травм за ці три дні в моїй бригаді не трапилось. В інших було двоє травмованих, правда не важко. Та ніколи б і ні за що не відпустив би мене конвоїр туди – бригади працювали далеко одна від одної, а у нього наказ: ступить в'язень хоч однією ногою за позначену межу – стріляй!

Прийом щоразу затягувався на півтори години після відбою, що дуже турбувало начальника охорони. Увечері третього дня начальник зони наказав: медиків за зону не посилати, прийом закінчувати до відбою.

Я дуже шкодувала за Василевими валянками, він якось смішно виглядав в них

підрізаних, та й незручно йому було. Заспокоював мене, що це дрібниці, і не таке переживав. Мої потертості на ногах ще довго давалися взнаки, довго не загоювались.

Але рахунок з Йоничем і начальницею був 0:1 на мою користь.

-4-

Мабуть, кожен може собі уявити, як чекав в'язень посылки. Це була й вісточка з дому, і щось їстівне – сухарі, консерви, шматочок сала. Цілий скарб і, здавалося б, радісна подія. Особливо раділи салу. Жаданий шматочок не кусали зубами, а обережно клали до рота і довго розсмоктували, потім, трохи покусуючи, смоктали шкірочку й обов'язково облизували пальці, які торкалися сала, і папір, в який воно було загорнуте...

Посилку отримувати дозволялося двічі на рік, а деяким політв'язням і зовсім заборонялося. Та посылки ніколи не потрапляли одразу до рук зека. Мало що могло знаходитись в тій посылці, особливо до ворогів народу! Тому існувала спеціальна комісія для їх перевірки. До її складу повинні були входити цензор, нарядчик і медпрацівник.

Зазвичай у цій комісії був Йонич, та цього разу Телятникова назначила мене. На здивоване запитання: "Чому я?", гримнула:

– Накази начальства зеками не обговорюються. Ти завжди намагаєшся все робити по-своєму. І поводиш себе, наче вільна. Думаєш, як вчилась в інституті, молода і вродлива, так тобі все можна? Запам'ятай, ти – зечка і ніхто більше!

Що ж, це правда, не раз мені казав Єрмолай Наумович:

– Мовчи, Оксано, не супереч їй, вона ж того й скаженіє, що дурніша і гірша, а може й справді вірить, що ми вороги.

Та в мене не виходило мовчати, як не намагалася.

Днів через два привезли пошту. Прибіг за мною посильний. Зібралась. Йонич провів мене ехидною посмішкою, а Наумович тихенько застеріг:

– Будь обережна, пам'ятай: там цензор!

У кімнаті за оббитим жерстю столом вже сиділо троє "начальників": цензор, нарядчик і бригадир. Перед ними в брудній, латаній, мабуть, третього строку тілогрійці стояв і м'яв шапку в руках одержувач посылки, не спускаючи з ящика голодного зацькованого погляду. Радіти боявся. Вісточка з дому. Піклуються, не забули, від себе відірвали. А там, мабуть, щось їстівне, і тютюн є, а може й хоч трохи сала. Облизнув губи, проковтнув слину, переступив з ноги на ногу, мовчки чекав. Політичний, здогадалась я.

Оглянула кімнату. По кутках лежали мішки з листами, багато було просто розкиданих по підлозі і з відбитками брудних чобіт. Біля грубки на листі жерсті лежали зім'яті й обгорілі папери. Та ними ж палять приміщення! Казав мені про це наш санітар, дядя Вася, а я не вірила.

- Сідай, чого стоїш, - підсунув стільця цензор. Помітив, що я пильно розглядаю листи, посміхнувся й кинув:

- Їх уже читали.

Ясно, зеки читали, бо самі ж їх писали. А ті, хто вдома чекають вісточки звідси, з Сибіру, хай почекають, може колись і дочекаються якоїсь...

Тим часом нарядчик ножем зняв кришку з ящика і все з нього витрусив на стіл. Кілька цибулин покотилися на підлогу. В'язень кинувся їх піднімати.

- Не смій! - зупинив його владний голос нарядчика.

- Нічого не чіпай, сволота, - це вже наказав цензор, - поки не дозволимо.

Нарядчик став роздивлятися посилку.

- О, цибуля взимку! Це ж вітаміни, від цинги лікує і закусь непогана. Давай, хлопці, по-чесному ділитися. Тобі скільки? - звернувся до зека. Той не встиг відповісти, а бригадир вже милостиво запропонував:

- Та, думаю, шість вистачить. По одній на місяць. А там ще пришлють, - з цими словами він розчистив стіл на дві половини і зліва виклав шість цибулин. Решта пішла на праву половину столу. Цензор уважно обмацав кожну цибулину з усіх боків, понюхав.

- Фраерша (лайка) твоя жінка, пошкодувала нафарширувати їх спиртом або хоча б самогоном.

- Вона цього не знає, - виправдовувався зек.

- Ага, гнила чортова інтелігенція. Ніякого з неї людям толку (лайка).

Від цензора неприємно тхнуло самогоном. Я відсунулась на самий краєчок столу.

- А це що? - підрядчик витяг з купи наступний предмет. - Диви, шкарпетки, три пари і всі вовняні. Це ж щоб ніг не відморозив. У таких тільки по Москві ходити, а тут треба онучі. Ну й дурна в тебе жінка, мабуть, така дурна-дурнісінька, як і ти.

І зі словами "вони тобі не потрібні" кинув шкарпетки на правий бік столу.

- Диви, диви - хусточки до носа! Ой не можу! Хіба у зеків буває нежить?

- Буває, тільки не з того кінця, - подав голос цензор. Вибухнув регіт, лайка.

Я не могла на це дивитись, не могла так сидіти, але що ж мені було робити, що?

Дванадцять носовичків з коментарем "от і буде нам чим підтиратись" теж пішли на правий бік столу.

Зек пополотнів, на очах виступили сльози, але він мовчав, він був безсилий і безправний.

Далі сухарі, з них більше чорних, та були й білі, смачніші, домашні.

- Вибирай білі нам, Іван, - скомандував нарядчик. - А чорні хай їсть вже сам. Бачиш, які ми справедливі? - глумливо кинув зекові, відсовуючи чорні сухарі на лівий бік столу, де сиротливо лежали аж шість цибулин.

- О, тютюн, цигарки! Так хочеться курити! - цензор загорнув до себе шість пачок "Біломору".

- Не могла кращих прислати? Скупа твоя жінка чи тобі жаліє? А той, що спить тепер з нею, мабуть "Казбек" курить.

- А ось ще тютюн - п'ять пачок. Як поділимо?

- Та швидше давай, гад, курить охота, - скрикнув бригадир і викинув пачку з рук нарядчика. Папір розірвався і тютюн висипався на стіл.

- Добре, - вирішив нарядчик. - Нам з тобою по дві пачки, а ця, розірвана, буде йому, - кивнув на зека.

Рукою посунув пачку з розсипаним тютюном до кучі зліва з цибулинами і сухарями.

- Що ви робите? Як же їх їсти тепер з тютюном?! - запротестувала я.

- Не переживайте, докторе, все піде до рота, не отруїться, ще й дякувати буде - зразу і поїсть, і покурить, - зареготали. Потім звернулись до зека: - Їстимеш з цим тютюном?

Той ствердно кивнув головою.

Закурили. Всіх "Біломором" пригостив цензор. Розвалились, димлять прямо в обличчя зека.

- Дайте ж і йому закурити, - не витримала я.

- В бараці закурити. Навіщо курити самому? Там поділиться з братвою, веселіше буде.

І я зрозуміла: тютюну йому не бачити більше однієї закрутки. В мені клекотало обурення як у вулкані. Відчувала, що ось-ось зірвуся, хоч і намагалася заспокоїти сама себе.

Покурили. Знову взялися до посилки.

- Братці, оце да! Сало! - і супроводжуючи лайкою, нарядчик зважив на руці три довгих товстих шматки. - Щось біля трьох кілограмів буде.

Запала тиша. Всі погляди були прикуті до цих шматків. А сало наче світилося, наче саме просилося до рота.

- Де працює? - порушив тишу цензор.

- В зоні, в зоні. Придурок він, - уточнив бригадир. - Днювальний у бараці.

Я відразу здогадуюся, для чого це запитав цензор.

- Так у нього ж робота легка, не в бригаді. Йому не треба стільки сала, - резюмував цензор.

- Та й в бараці все одно поділять, - додав підрядчик.

- І сховати стільки нема де, - поспівчував бригадир.

- Віддамо йому один кусень, - вирішив нарядчик, з жалем тримаючи його в руці і ніяк не наважуючись відкласти на лівий бік столу.

- Ні, почекай, почекай, - схопив ножа бригадир, - ми ж ще не зняли пробу.

Від цього шматка він відрізав більшу частину і поділив на чотири куски. Скомандував: "Куштуйте", і один зі шматків підсунув до мене.

- Доктор, знімай пробу.

У зека тремтіли руки, спалахнули і налилися люттю очі. Він кусав губи і стримував себе з останніх сил.

- Ви що? Навіщо тут проба? І так видно, що сало свіже і цілком їстівне. Не можна ж так у нього все забирати!

Швиденько простягнула свій шматок зеку. Він миттю обома руками засунув його до рота і... впав на підлогу, збитий підрядчиком, а цензор почав лупити в'язня ногами.

Я схопилась за край столу, перекинула його, і зачепивши ногою цензора, з криком: "Гади! Звірі!" вискочила за двері.

-5-

Мені снівсья Київ. Ніби йшла я бульваром Шевченка. Ось-ось мали зацвісти каштани. В парках і скверах вже висадили квіти. На вулицях продавали букетики конвалій і фіалок. Сонячні промені пестили обличчя...

Раптом хтось грубо шарпонував мене за плече:

- Вставай, уже світає.

Ох, навіщо ж, навіщо мене розбудили?! Ніяк не могла второпати, для чого ще майже посеред ночі підняла мене днювальна бараку. Нарешті згадала - сьогодні мала бути на похованні. "Не можеш бути при видачі посилок, підеш на захоронення. Там вже ніхто нічого не ділить і не відбирає", спливали у пам'яті злі слова начальниці.

Звичайно. Там уже відібране найдорожче - життя. Так навіщо ж там медпрацівник? Вони ж уже мертві. Ні лікуватись, ні тікати не будуть.

Та згадавши БПР, в якому провела п'ять діб після скандалу при роздачі посилок, вирішила припинити пошуки правди і справедливості в порядках зони.

Правда... Мабуть, ніколи її не було, немає і не буде. Кажуть, що за правду треба боротись. Аякже, я доборолася! Що я українка - це правда. Що люблю свій народ, свою мову - правда. Що хотіла жити у вільній Україні - правда. Що намагалася щось робити для цього - правда. Що допомагала ОУН - правда. Що не згодилася бути сексотом - правда. І за цю правду одержала десять років. Та я не жалкувала, не плакала, не калялась. Знову це все, а може і більше зробила б. А може ще й зроблю. І житиму тільки по правді. Не боюсь ні їхніх БПРів, нічого і нікого не боюсь. І в БПРі не плакала, а читала вірші, які із задоволенням слухала блатнячка, що сиділа там зі мною. Саме там я прийняла рішення: як виживу ці десять років, все-все розповім, що було зі мною, що бачила своїми очима, а може й напишу.

З такими думками попленталася до вахти. Там уже стояла підвода. Придивилась ближче. О, Боже! На ній, мов дрова, були складені трупи. Ряд вздовж, ряд поперек - усього вісім. Голі, сині, задубілі, обтягнені шкірою кістки з прикрученими до ніг кожного бирками. Лише номери. Ні прізвищ, ні імен. Ніколи не дізнаються вдома, де заховані їхні рідні, ніколи не зможуть навідатись до могилки...

Але ж чому їх вісім? У стаціонарі за минулий тиждень померло четверо, в БПРі - троє. А де ж взявся ще один, восьмий? Мабуть, це той, що вночі кинувся на дрот і був застрілений вохривцем з вишки.

- Рушай! - пролунала команда. Виїхали за ворота. Двоє зеків біля коней і воза, двоє конвоїрів поруч з гвинтівками через плече. Йшли-їхали. Вогка земля хлюпала під

ногами. Добре конвоїрам, вони в чоботях, зеки в якихось резинових чунях, а я в благоденських черевичках. Проїхали з півкілометра, ще навіть було видно вишки зони. Помітила, що навкруги стирчали із землі якісь кілочки, а на них невеликі дощечки. Нахилилась роздивитись – лише номери, і дуже їх багато. Значить, могила одна на всіх.

Вели коня, не розбираючи дороги, по могилах (вони ж спеціально були зрівняні з землею). Копита, колеса й чоботи ламали кілки з бирками, чвакав, грузнув у землю віз. Ноги промокли, пробирав холод – куца тілогрієчка майже не гріла. Тим, хто працював в зоні, бушлату не видали.

Розвиднилося. Повернувшись спиною до конвоїрів, перехрестилась. Промовила про себе "Отче наш". Згадала батька. "Таточку, витримай ці десять років до звільнення, не помирай в зоні! Прошу тебе, не помирай!" – звернувшись подумки до нього.

– Тпру, холера!

Коні зупинилися біля величезної ями, виритої, мабуть, учора, а то й раніше. Однак за ніч вона наповнилася талою водою по самі краї.

– Що будемо робити? – спитали зеки у конвоїрів.

– Та кидайте їх так, потонуть. Ну, чого дивитесь? Швидше.

Один зек взяв труп за ноги, другий – під руки, розкачали і кинули до ями. Коли осів фонтан бризок, побачили, що труп плавав на поверхні і не тонує. Кинули другого, і той не потонує.

– Гади, худі й легкі, мов тріски, мало їли, – прокоментував конвоїр.

– Ледацюги, не заробили більшу пайку, тому й здохли, – резюмував другий.

У мене голова пішла обертом. Не знала, як бути, що робити. Знала тільки, що так не можна, це ж не по-людськи.

Конвоїри стали радитись.

– Може, вичерпувати воду. Є відро, вила і багор з залізним гаком.

– Скільки вичерпаємо, стільки й набіжить, бачиш, як мокро; та й близько ями товктися, можемо самі послизнутися й опинитися у ній.

Однак через деякий час знайшли рішення:

– Треба їх, собак, топтити.

Взяли багор і почали штурхати. Тіла були голі й слизькі та ще й у воді – нічого не виходило.

Тоді вони стали спершу скидати труп на землю, багром із залізним гаком розпорювати живіт і вже тоді зіштовхувати його в яму. Глянула – жах! Труп і його нутрі гойдалися в закривавленій воді.

Не в змозі більше контролювати себе, кинулась на конвоїра, намагалася вирвати багор з його рук, била ногами, кулаками. Відлетіла, відштовхнута. Кинулась до другого, подряпала йому лице. Він схопив мене, та я впилась зубами у його руку. Зойкнувши, конвоїр вдарив мене по обличчю, інший скрутив мої руки за спиною.

– Вбивці, – кричала я в істеричі, – навіть знущаетесь над трупами?! Гади! Сволота!

– Пристріли її, суку. Скажемо, хотіла втекти.

Одержала чимось по голові. Впала. У вухах дзвеніло. Наступний удар був чоботом в

груди, в голову – і я вже нічого не чула, не бачила, навіть болю не відчувала. Як легко. Слава Богу, кінець...

Чхнула від запаху нашатирю. Розплющила очі. Гострий біль пронизував груди і голову, у вухах дзвеніло. Побачила схилених наді мною Аню, Єрмолая Наумовича, Дока і дядю Васю. Всі свої!

Як далі проходило поховання і що там трапилося, вони не знають. На тій же підводі, якою возили трупи, мене непритомну привезли в зону. Чотири години як я вже була тут. Мене обмили, переодягли, обклали грілками. Аня плакала, у Наумовича теж почервоніли очі – переживали, щоб мене знову не відправили до БПРу. Влили мені до рота ложку спирту, напоїли гарячим чаєм і я заснула.

-6-

Як не захищалася я від своєї начальниці, як не мудрили ми з Доком і Наумовичем, однаково вона перемогла.

Та чи справді перемогла? Ну ходила я три дні з бригадою в ліс надавати "швидку допомогу". Та в цей час, як навмисне, в одній цій бригаді не було жодної травми. Потім Телятникова сама зрозуміла безглуздість свого рішення та відмінити не хотіла, добре, що начальник вохри це зробив. Ще я була один раз на видачі посилок і раз при похованні. Та більше не пішла, навіть якщо б примушували. Клавдія Іванівна могла хоч щодня мене БПРом лякати – не боялася його, та й не тримала б вона мене там весь строк.

Поки ж я заліковувала рани: відцвітали синці, заживала розбита губа, два зуби хиталися, але все ж не випали, перестала паморочитися в голові, правда дуже болів поперек, та я не жалілась скаржилася. Свої жартували:

– Битий але живий наш Дон-Кіхот.

Від начальниці теж нічого не було чути – мовчала. Мабуть, виношувала нові плани з Йоничем. Той одного разу сказав санітару Васі:

– Ще жодна жінка мені не відмовляла, а тут якесь дівчисько каверзує. Передай їй, що все одно буде по-моєму!

І сказав він це та так грізно, що Василь злякався. А я – ні, знала, що не піддалася б. Проте на душі було неспокійно: що ж вигадують ще?

Якось Єрмолай Наумович повернувся з селектора з дивним виразом обличчя – не то схвильованим, не то радісним.

– Що трапилося? – спитала зацікавлена.

– Є дві новини: одна хороша, друга – побачимо. Хороша: Телятникову переводять на інший ОТП.

– Оце так новина! Значить я врятована, ура, ура!

Та Наумич подивився на мене і похитав головою.

- Ура, то ура! Але є але!.. Кажуть, новий начальник молодий, гарний і не жонатий.

Я здивовано подивилась на нього, та за мить усе зрозуміла. Замовкли, замислились обоє. А може він не такий, може все буде гаразд? Нащо журитись, якщо ми, в'язні, нічого й так змінити не можемо?

Телятникова вже поїхала, їй на зміну ще ніхто не прибув, Йонич мовчав, не показувався. Третій день у нас було безвладдя. Вчора 562-х в'язнів звільнили з роботи. Начальник табору викликав Дока, знову сварив, кричав, а ми знову втішали, поїли валеріанкою та валідолом старенького лікаря. Дуже його було шкода.

Нового начальника санчастини ми ще не бачили, але вже багато знали про нього. Кальмбах Едуард Іванович. Перед війною закінчив Ростовський медінститут. Весь випуск мобілізували на фронт, а його, напівнімця (батько німець, мати єврейка), хоч і нашого, радянського, направили на інший фронт – фронт боротьби з ворогами народу. Ось і працював тут, у "В'ятлазі" з 1941 року. Батько його – плановик-економіст – теж мав працювати у нас, тільки в бухгалтерії.

Чекали-чекали, та, як завжди буває, все сталося раптово. Закінчивши денний прийом Док пішов відпочити перед вечірнім, а я допомагала Наумичу складати звіт для нового начальства. Раптом у дверях з'явився високий, стрункий чоловік у костюмі і білій сорочці з краваткою в тон. Як давно ми вже не бачили так гарно одягнутих людей! Всі вільнонаймані ходили у військовій формі.

Ми з Єрмолаєм Наумовичем розгубились. Та чоловік приязно посміхнувся до нас:

- Давайте знайомитись, я ваш начальник, Едуард Іванович.

Тут, попереджені санітаром, зі стаціонару прийшли Док, Аня та інші співробітники. Едуард Іванович потис руку кожному з нас, а ми назвали свої імена. Всі були більш ніж здивовані: вільнонайманий з в'язнями здоровався за руку!

Я, звичайно, почервоніла, назвала ім'я і рвучко висмикнула долоню – вільна людина для мене ворог.

Едуард Іванович почав розпитувати про роботу, який у нас розпорядок, чого не вистачає, в чому найбільша потреба. Роздивився кабінети, побував і в стаціонарі.

Сподобався всім. Видно було, що людина вихована, інтелігентна, освічена. Здавалось, все буде гаразд. Я аж зітхнула з полегшенням.

Увечері, прибираючи після прийому, поцікавилась у Єрмолая Наумовича:

- А що він запитав у вас, так пильно дивлячись на мене?

- Перепитав, як тебе звуть. Мабуть, ніколи не чув такого українського імені.

Ми переглянулись. Помовчали.

- Щось дуже пильно він тебе роздивлявся. Як думаєш, чи не зацікавився він тобою?

Я знизала плечима, проте серце забилося сильніше – я вже чула, що буває, коли виникає зв'язок вільного із зеком, і боялася найгіршого. Не довелося б мені ще пожалкувати за Телятниковою!

Та невдовзі нам стало соромно за ці наші розмови і думки. Як не дивно, але все виявилось "зовсім навпаки". До всіх нас, навіть до мене, наймолодшої, Едуард Іванович

звертався на "ви", цікавився роботою, поважав в'язнів. Помітив, що Доку дуже важко проводити великі прийоми, особливо взимку і навесні, коли в бригадах, що працювали на лісоповалі, зеки вкрай виснажувались, ставали доходягами і помирали.

Одні помирали, а безкінечні ешелони привозили інших. Україна, Молдова, Грузія, Литва, Латвія, всі південні республіки Росії і сама Росія засилали сюди своїх ворогів.

Чому ж їх стільки у радянської влади?

Ох, краще про це було не думати.

-7-

На роботу наш новий начальник приходив щодня. Придивлявся до всього, знайомився, іноді навіть радився. Пообіцяв мені ще один великий стерилізатор, а також багато шприців і голок.

Розпитав мене про інститут, трохи проекзаменував, поцікався, які оцінки мала, чи дуже хвилювалася на екзаменах. Я розповіла, як екзаменували мене тут по приїзді з етапу, посміялися.

Невдовзі Едуард Іванович вирішив:

- Треба допомогти нашому Доку, важко йому так працювати. Доведеться вам, Оксано, взятись за прийом хворих, а маніпуляції виконуватиме Мирослав.

- Та що ви! У мене ж лише три курси інституту, - заперечила я і почервоніла.

- Не поспішайте, ви ж не вислухали мене, - дорікнув. - По-перше, три курси Київського медінституту це вже не мало. По-друге, важких, не зрозумілих вам хворих, а їх буде не більше 15-20, лишатимете на кінець прийому, для Дока. Він прийде, подивиться та ще і вам пояснить. Він сам говорив мені, що іноді ви йому допомагали, хвалив вас. А після денного прийому таких хворих дивитимусь ще і я, вірніше ми разом і я теж буду вам все пояснювати. По-третє, скажіть, хвороба у в'язнів, зазвичай, яка?

- Аліментарна дистрофія, - проявила я свої знання і знову почервоніла.

- Правильно. А все через хронічне недоїдання, авітаміноз. В інституті на цьому не акцентували увагу, та тут ви вже надивились вдосталь. Тепер ми з Доком пояснимо вам все докладно, та й підручників я принесу, у мене якраз залишилися. Ви ж розумієте, що до наших хворих треба мати серце. Наприклад, немає температури або якоїсь явної причини для звільнення з роботи, а людина вже не може, ну ніяк не може ні фізично, ні морально працювати. Це по очах видно, думаю, ви це відчуватимете. Тоді запишіть в амбулаторну картку температуру, ангіну, грип, що завгодно, аби хоч на кілька днів звільнити з роботи цю людину. Може цим ви врятуєте її життя.

Я слухала Едуарда Івановича і дивувалась, що вільна людина так піклується про в'язнів, називає їх людьми, так безкорисливо і дієво хоче їм допомогти, так уважно ставиться до нас і навіть мене, таку молоду, називає на "ви". Подив і подяка переповнювали мене. Хіба ж можна було після такої розмови не погодитися проводити лікарський прийом?

За роботою час минав швидко. Працювала від підйому до відбою, праця поглинала весь мій час і мене саму. Не було коли журитися, перейматися незгодами табірного життя. Я їх вже не помічала. Та й в минулому життя мене не пестило: голод, війна, окупація, в'язниця, табір. Гадала, що й далі буде не краще. Жила тепер одним днем. Ще й з прочитаних книжок впевнилася, що виживають тільки міцні духом люди. Лише ввечері, перед сном, дозволяла собі подумати про мамусю, батька, брата Вітю, молилась за них, просила Бога, щоб допоміг і їм, і оцим усім, що оточували мене, вижити. Одне єдине було прохання: щоб вижили.

А ще сумувала за інститутом, Києвом і Дніпром. Іноді дозволяла собі згадати і щось приємне. Ми з братом ще змалку навчилися добре плавати. В учнів нашої школи була звичка – починати купальний сезон ще до першого травня і на параді чесно про це звітувати. Кілька моїх однокласників жило на Трухановому острові. Ми всі були закохані в Дніпро, купались багато і в будь-яку погоду, тому рідко хворіли... Часто з такими спогадами я засинала.

Замість мене у маніпуляційній тепер працював 30-річний Мирослав. Він прибув до нас нещодавно львівським етапом. Будучи в УПА, закінчив річні сестринські курси і надавав воїнам медичну допомогу. Його дружина викладала музику і виховувала хлопчиків-близнюків, та Мирослав востаннє бачив своїх дітей, коли ті щойно починали ходити. Від слідчого дізнався, що всю сім'ю вивезли до Казахстану в заслання. Дуже журився, бо ще не отримав жодного листа від них.

Все, що треба було йому робити під час прийому, розповіла і показала. Мирослав швидко розібрався, то ж робота пішла у нас добре. Едуард Іванович був задоволений, хвалив. А я раділа, що тепер було з ким розмовляти рідною мовою.

З роботою на прийомі я справлялась. Багато в'язнів вже ледве ходили, у них була аліментарна дистрофія – поступове відмирання тканин тіла від нестачі поживних речовин. Одних вона висушувала, залишалися лише кістки, обтягнуті шкірою. У інших, навпаки, з'являлися набряки. Набрякле, застигле без будь-якого виразу обличчя і, мов колоди, ноги, на яких лопалася шкіра й утворювались болючі постійно мокрі виразки.

У перші дні роботи Док вчив мене діагностувати такий стан:

– Треба попросити хворого повернутись спиною і опустити до колін штани. Ти побачиш замість сідниць глибокі ями, з боків – загострені тазові кістки, а замість стегон – дві обтягнуті шкірою палки, між якими відстань більша за кулак. Це і є аліментарна дистрофія третього ступеня. Рідко хто з цих нещасних виживає.

Спливав час, працювати мені стало легше і цікавіше. Підручники, що приніс Едуард Іванович, читала кожну вільну хвилину. Чого не розуміла, запитувала у нього, і він ніколи не відмовляв у допомозі. Підбадьорював мене, зігрівав своїм поглядом, від якого я весь час червоніла.

– Оксано, у вас повноцінне заочно-практичне навчання, – запевняв мене. – В

інституті будете вчитись краще від усіх. Інші студенти знатимуть лише теорію, а у вас буде багатюща практика. Не вішайте носа!

- Добре вам говорити, ви вільний, а я в'язень!

- Який же я вільний? Я теж за дротом, лише з іншого боку. Ось ще до 1946 року можна було під час відпустки поїхати у Ростов. Ми ж там жили, там я народився і вчився, а тепер не дозволяють нікуди виїжджати.

Зрозуміла, що не одній мені погано, але від цього не полегшало.

Та я не скаржилась, не нарікала на свою долю. Характер у мене такий - надто оптимістичний. Скільки разів я плакала, легко порахувати: коли на початку війни евакуювався госпіталь, а я не встигла поїхати з ними; у Лук'янівській в'язниці при побаченні з мамою і коли дізналася, що мама живе на вулиці й ночує в трубах. І чим важче становище, у якому я опинялась, тим у мене більше ставало злості й сили, щоб шукати з нього вихід. Поки праця була найкращими ліками від усього.

З часом роботи побільшало. У Галини, завідуючої аптеки, виявили запущену форму легеневого туберкульозу й відіслали в Крим на лікування. Серед вільнонайманих фармацевта не знайшлося. Та без аптеки на зоні неможливо.

- Крім Оксани, не доручу нікому, - сказав наш начальник. - І спирт буде цілий, і робота зроблена, і за якість буду спокійним.

Так і вирішили. Тепер між денним і вечірнім прийомами я працювала в аптеці, а ще мріяла про лабораторію.

При передачі справ в аптеці був присутній батько Едуарда Івановича. Такий імпозантний, інтелігентний на вигляд. Я вперше скористалася знайомством і попросила, щоб щомісячні звіти про витрату медикаментів готувала бухгалтерія, бо я не любила та й не знала бухгалтерської роботи.

А через деякий час прийшла до нас на перев'язку мати Едуарда Івановича - вдома не знайшла чим обробити обпечену руку. Я якраз вела прийом, а в маніпуляційній був Мирослав. Та, очевидно, вона хотіла побачити саме мене. Вибачилася перед Мирославом, пояснивши, що більше довіряє жіночим рукам. Позналились, вона доволі безцеремонно розглядала і розпитувала мене. Здалося, залишилася задоволена.

Після прийому Наумович, посміхаючись, спитав:

- Що, Оксано, оглядини були?

- Що-що? Які оглядини? От тобі й на! Вже як у прислів'ї: без мене мене оженили?

- Оксано, Едуард Іванович чинить дуже благородно, думає про тебе, робить так, щоб тобі не зашкодити. Ти ж знаєш, що за близькі стосунки в зоні, а ще й з вільним, карають. Зеків засилають у далекі зони Колими чи Магадану, а у вільних виникають великі неприємності з владою. Тому Едуард Іванович своїми планами поділився лише зі мною. Ти ж мені як онука. Я тебе теж оберігаю і бажаю тільки добра. Ти ж така чиста і чесна дитина.

- Яка дитина! Я вже цілком доросла, у наступному році мала б закінчити інститут.

- Едуард Іванович казав, що по закінченні твого строку хоче з тобою одружитись і повезти тебе до міста, де є медінститут.

Наївні диваки. У мене ж у вирокі значилося ще п'ять років поразки у правах, мені не можна буде проживати у великих містах і навіть райцентрах.

Вчитись я дуже хотіла, а ось виходити заміж – ні. Едуард Іванович мав усі чесноти: був розумним, вихованим, освіченим, добрим, чесним, правдивим, хорошим спеціалістом, любив свою роботу й людей. Та й зовнішність у нього була гарна – високий, стрункий блондин з променистими очима та правильними рисами обличчя. Все було чудово. Тільки моє серце мовчало.

Мені було дуже незручно перед ним. Але ж він мені особисто нічого не казав, тому я вирішила теж мовчати. У своїх дівочих мріях бачила інший ідеал: молодий парубок, який би любив Україну та боровся за неї. Чула, що таких, а це здебільшого західняки, засилали до Воркути і Магадану, на далеку північ, в найтяжчі умови. Навіть з нашого етапу лише три вагони в'язнів залишили у "В'ятлазі". Інших заслали ще глибше на північ. Чому ж мені так не пощастило? Чи, може, навпаки?

-8-

Весна, слава Богу, дочекались весни!

Скоро мав з'явитися наш годувальник і головний вітамін, найнеобхідніша рослина в тутешніх умовах – іван-чай. Єрмолай Наумович розповідав, що у вирубках за зоною цілі його зарослі. В'язнів-доходяг, що ще могли ходити, посиляли його рвати, вони набивали цілі мішки чи наволочки і, ледве переставляючи ноги, тягнули їх за собою до кухні. Там з іван-чаю готували густу-прегусту баланду. Вигода була велика – ця рослина містила вітаміни і мала закріплювальну дію. Однак через годину після такої трапези, хоч живіт і був повний, їсти хотілося знову.

На початку травня, коли лише кілька днів, як земля вкрилася травичкою, яку у нас в Україні називають калачиками, прибув етап з Молдови. Всі в'язні були в сірих смушкових шапках і кожухах. Очевидно, їх забрали ще взимку. Більше десятка новоприбулих відразу занесли до стаціонару – вони вже не могли навіть піднятись. Інших вишикували, перевірили по формулярах, облаяли і загнали в зону після промови-запрошення начальника ОТП. Готувалися було вже заводити до лазні, коли за якусь мить весь етап опинився на землі. Люди кинулися рвати калачики і жадібно пхати їх до рота, ковтали, погано пережовуючи, набивали ними шапки, кишені.

Скільки ж днів їх в дорозі не годували? В Україні їли калачики лише в голодному 1933-му.

Від здивування всі завмерли, розгубились. Ми, медики, розуміли, чим це може закінчитися, та не встигли зреагувати – за якісь десять хвилин земля вже знову була чорна, не залишилося жодної травинки, наче після нальоту сарани.

У лазні новоприбулі пили воду і ніяк не могли напиться. Виявляється, під час етапу їх годували гнилими головами оселедців, а пити майже не давали. Нас теж так годували, але тоді була зима і ми після такої їжі пили паморозь, що вкривала стіни

наших вагонів, тому зневоднення уникнули.

Вже вночі у молдаван схопило животи, у багатьох почалася діарея. В стаціонарі місць не вистачало. Ми зрозуміли, що це чекає на весь етап, тому начальник наказав виділити цілий барак. Хворих довелося класти лише на нижні нари, без матраців, прямо на голі дошки. Більшість вже не могла ходити, тоді в нарах прорізали дірки, під які підставляли відра, миски, каструлі. З людей же витікав слиз з піною, а то і з кров'ю. Ні крапельниць, ні фізіологічного розчину в нас тоді ще не було.

На нарах лежали обтягнуті шкірою скелети. Вони вже не піднімались, ні на що не реагували, не розуміли, коли до них звертались. Адинамічні, із загостреними рисами обличчя, вони дивилися в нікуди запалими потьмянілими очима і тихо помирали.

Ми віддано боролися за їхні життя. Викликали санітарну станцію та двох лікарів-епідеміологів. Виконували все, що належало і на що були спроможні в умовах зони, за колючим дротом. Ніхто з нас не міг собі дорікнути, що він щось не так зробив у цій безнадійній боротьбі.

Дизентерійної палички, як ми і думали, не виявили. Це на фоні дистрофії, зневоднення організму і порушення сольового обміну виник гастроентероколіт. Ще до приїзду в зону вони були приречені на цю хворобу, а з'їдені калачики прискорили цей процес.

На сьомий день з усього етапу в живих залишилося лише шестеро.

В зоні залягла туга. Навіть начальство і вохривці притихли, ніби співчували. А що коїлось в душах у нас, медиків, годі й казати.

Три величезні могили без хрестів і в рівень із землею – все, що залишилось від молдавського етапу. В чужій землі, далеко від батьківщини поховали цих хазяїв-хліборобів. Вже ніколи їм не орати землю, не доглядати овець, не вирощувати виноградники, не виробляти вина, не бачити своєї квітучої Молдови.

Хто пояснить, за що їх так покарано, за що вивезено з батьківщини?

-9-

Рідко, раз на три-чотири місяці, приходила маленька листівка від мами, і завжди з мальовничими видами Києва. Більше ніхто не писав. Та я ні від кого листів і не чекала. Добре розуміла, що такий лист може дорого обійтись тому, хто його надішле. Особливо не хотіла, щоб писали Юрко чи Володя. Василь Журбенко, наш сусід, уже сидів у Лук'янівці. З Богданом їхали одним етапом, але у "В'ятлазі" потрапили на різні ОТП; намагалася встановити з ним зв'язок, та нічого не вийшло.

Сумувала за мамою, татом, домівкою. Так хотілося знову взяти з батькової шафи книжку – може "Дон Кіхот" Сервантеса або що-небудь Джека Лондона, може щось українське, залізти з ногами на канапу і читати, читати, читати, забувши про все на світі...

Щоб залишатись людиною не лише морально, а й фізично, слідкувала за своєю

зовнішністю та загальним виглядом. Перукарні для в'язнів, звичайно, не було. Чоловіків у бані стригли наголо, жінок – за бажанням. Мое волосся відросло, і я заплітала його у кіски, та з такою зачіскою виглядала ще молодшою, тому почала плести їх вище і закладати одна на одну, скріплюючи шпилькою. Виходило акуратно і симпатично. Платтячко, в якому мене заарештували, від частих прожарок та спання в одежі на нарах розлізлося. Марія Володимирівна, кравчиня з Києва, пошила з нього мені спідничку на широких бретелях, з чоловічої голубої сорочки та білого простирадла зробила дві гарні блузочки, а ще одну білу блузочку з білого парашутного шовку одна жінка у стаціонарі вишила мені українським візерунком.

Намагаючись якнайменше часу перебувати у бараці, де панували і всім заправляли урки, ми з Анею весь час проводили у медсанчастині. Вранці тихенько злазили з нар і відразу бігли до стаціонару. І вже там приводили себе в порядок. Наші білі халати завжди були накрохмалені та випрасувані – за цим постійно стежила Аня.

Якось увечері, щойно закінчився прийом, ввалився начальник вохри із завернутою в рушник закривавленою лівою рукою. Поранив долоню з дробовика. Чому не поїхав у свою центральну лікарню і чи все було саме так, як розповідав, ми не допитувались – не наша справа.

– Роби сама, як вмієш, – суворо наказав мені.

– Може викликати старого лікаря? – я все-таки хвилювалась, справа була складна.

– Хіба він хірург? Роби сама.

Долоня як лопата, та ще й шкіра товста, тверда. Кажу, що буде боляче навіть під новокаїном.

– Нічого, я витримаю. От краще спирт не на рану лий, а всередину дай, – і вихилив склянку нерозведеного медичного спирту, навіть нічим не запив.

Товстою голкою я обколола всю кисть новокаїном. Зі стерильного матеріалу мала лише три бинти, вату, стерилізатор з прокип'яченими і залитими спиртом шприцами, ланцетами, пінцетами і ножицями. Після анестезії почала обережно виймати дробинки. Терпів, лише крякав, дихав спиртом в моє обличчя. Я теж терпіла. Хвилини через двадцять знову попросив випити – вже півсклянки. Коли екзекуція закінчилась, ми порахували дробинки – вісімнадцять. Оброблена, засипана стрептоцидом, рука повисла на перев'язі. Червоний мов рак, спітнілий, розімлілий від спирту, суворий начальник вохри розчулився.

– Чим тобі подякувати? – спитав.

У мене блискавкою майнула думка – якраз вчасно попросити:

– Дозвольте нам з Анею, медсестрою, не ночувати в бараці. У стаціонарі є маленька кімната... Та й до хворих буде ближче, бо вночі біля них лише санітарка.

– Що, боїшся урок?

– Не боюсь, але гидко, та й неприємно слухати, як вони лаються.

– Ну що ж, можна дозволити, заробила! Тільки дивись мені – дверей ні на які заціпки не зачиняй. Черговий вохривець перевірятиме двічі за ніч.

– Можна сьогодні?

- Та вже ж ніч. Завтра зранку перейдете.

Однак я хвилююсь: а раптом протверезіє й передумає, а може рани будуть погано заживати чи станеться яке ускладнення? Що тоді?!

Та, дякувати Богові, рука начальника вохри заживала добре.

- Як на собаці, - сміявся Док і хвалив мене за хоробрість.

- Яка там хоробрість?! Невже я мала право відмовити такому начальству? Сказав - роби! І мусила.

Ми ж з Анею розкошували. Вона спала в ординаторській, а я - в маленькій кімнатці, яку раніше використовували як комірчину для інвентарю. Тепер її побілили, вимили. Особливо я втішалася доволі великим вікном на південь і дерев'яним тапчаном. Він нагадував скриню, та кришка в нього була не випукла, а рівна. Вдень я ховала туди свою постіль і накривала зверху медичною цератою.

До нестями раділа - окрема кімната після переповнених камер, пересилок, бараків! Світло, чисто, немає уроку і не чути мату! От би тут лабораторію зробити. І працювати стало б легше, цікавіше. Вирішила запропонувати це Едуарду Івановичу.

-10-

У в'язнів всі дні року були робочі. Жодного вихідного. Навіть найголовніші радянські свята - 1 травня та 7 жовтня - в'язні не мали права святкувати. Та все ж у зеків було одне "свято" - травля клопів у бараках! День був не робочий, ніби вихідний. Відпочити б на нарах, подрімати. Та про це можна було лише мріяти.

Після сніданку всіх в'язнів з речами-вузликами вишикували в ряд перед баракком. Прохолодно. Все небо затягнуло низькими, сірими хмарами. Накрапав мілкий в'їдливий дощ.

У порожньому бараці вохривці проводили ретельний шпон: може хтось із в'язнів щось заховав у щілинах нар, стінах, підлозі. Шукали бритв'яні леза, ножі, ножиці або написані в'язнями книжки, вірші, щоденники, заборонені листи тощо. Шмон тривав довго - барак великий, нари двоповерхові. А в'язні з речами у вузликах весь цей час стояли під холодним дощем.

Нарешті в бараці щільно зачинили вікна й двері і запалили сірку. За інструкцією за п'ять годин такої процедури всі клопи повинні поздохати.

Після цього вохривці у плащах з капюшонами і в чоботях розпочинали перевірку за формулярами: прізвище, стаття, строк, рік народження. Все це супроводжували грубими окриками, насмішками, лайкою, щоб показати свою владу, принизити безправних в'язнів.

Далі починався шмон людей. Спочатку обшукували самого в'язня: ретельно і послідовно вивертали усі кишені, обмацували холоші штанів, примушували скидати шапку, тілогрійку, сорочку. Шукали навіть всередині черевик і чобіт. Все це супроводжувалось лайкою й стусанами.

- Ну, чого стоїш стовпом, балда! Рухайся швидше, знімай шмотки! В рило захотів, гад?!

Нарешті лунала команда:

- Готуй речі!

На мокрій землі в'язень розкладав все своє багатство - найнеобхідніші речі, які дозволено було йому мати: криву алюмінієву ложку, стару погнуту миску, надщерблену кружку, казанок, шило, кисет з махоркою, сірники, змитий шматок мила, майже беззубий металевий гребінець, онучі, нитки і фото, завернуте в шматок старої газети.

- Це що? - беручи до рук саморобне шило, грізно запитав вохривець.

- Шило змайстрував, лагоджу мешти, - відповів, очевидно, західняк.

- Не дозволено, гад! Чекай, а що ним робив? Які мішки шив?

Зек розуміє свою помилку. Навіть не кожен українець знає, що "мешти" - це взуття.

- Черевик розірвався, збирався зашити, - пояснив в'язень.

- Який ще "черевік", падло?! Говори нормальною російською мовою, бандерівець проклятий! - ударив його по обличчю. - Вчиш їх, гадів, вчиш, а вони своє. Так, а це що?

- Мило.

- Ага, хочеш бути чистеньким. Не відмиєшся, все одно бандитом-бандерівцем подохнеш.

Взяв фото, ретельно роздивився.

- Це хто, твоя чувиха?

Тут в'язень не витримав:

- Може у тебе і чувиха, а у мене дружина!

- Так, Григоришин, п'ять діб карцеру за лайку.

- То ведіть зараз, там хоч сухо і можна сісти.

- Ось відстоїш скільки необхідно, як всі, тоді і в карцері належишся, бо сісти вже не зможеш, це я тобі обіцяю!

Урки часто теж не мовчали на образи. В'язень намагався захистити своє добро, бо більше ж нічого мав, а вохривець - відібрати, конфіскувати. Тільки й чути було лайку та грізні окрики: "Не дозволено! Не дозволено!"

А дощ все не переставав. Тілогрійки й шапки намокли, обважніли. Топталися бідолахи-в'язні, переступали з ноги на ногу. Легше йти, навіть працювати, ніж стояти на одному місці. Хто воював, а таких було багато, дрімали стоячи. І на землю, навіть якщо дозволять, не сядеш - вона мокра й холодна. А не обшуканих, не обібраних, не облаяних ще ой як багато. Вохривці ретельно виконували свою справу, не поспішали.

Після вечері, аж перед відбоєм відчиняли барак. Всі кидалися під дах. Мокрі, стомлені, злі нарешті лягали на нари. Та вже через кілька хвилин барак заходився від кашлю - дихати сірчаними парами було неможливо. Більшість вискакувала на свіже повітря, тут дихалося легше.

Як же відпочити, як заснути? Завтра ж треба було на роботу. Та й одяг весь був мокрий...

А мілкий в'їдливий дощ все моросив...

Вже майже рік, як я в зоні. Ніби трохи призвичаїлася. Та куди не гляну – переді мною чорний колючий дріт, чорні сторожові вишки, чорні бараки, чорні, замучені зеки. І чорні думки роїлися у моїй голові.

Як там батько? За станом здоров'я та віком, мабуть, мав третю категорію, а це – легка робота. Та де ж таку знайдеш, ще й з освітою філолога. А в зоні дія принцип: хто не працює, той не їсть. Значить, пайка у батька мізерна, а посилки йому можна отримувати лише двічі на рік. Як же переносить він голод? Не дай Боже у нього вже розвинулась аліментарна дистрофія...

Все ж таки добре, що я вступила до медичного інституту. Спочатку думала вивчати філологію, та війна усе змінила. Зате тепер я працювала за спеціальністю, допомагала цим знедоленим, замученим, хоча сама сиділа в тій же клітці.

А матуся! Як вона живе без квартири, без речей, без грошей?

На днях отримала від неї фотокартку з пам'ятником Володимира і Дніпром. Мама завжди надсилала листівки (листи отримувати мені не дозволялось) з видами рідного міста. "У Києві знову цвітуть каштани, а тебе немає...", писала вона. Так, є Дніпро-Славутич, є чудове місто, є любий інститут. Є батьки, яким так потрібна моя допомога, а я ж не в змозі їм допомогти. Чому, чому все так склалося?

Ще мама писала, що строк мого ув'язнення зменшили з десяти до п'яти років, однак п'ять років поразки в правах залишилися. У листівці мало місця, і мама не змогла пояснити, як і чому це сталося. Щоб усе з'ясувати, я пішла до спецчастини, однак вони про це ще нічого не знали.

– Хто там зменшив! Який Київ?! Дивись, щоб Москва ще не додала. Кажуть, ти часто говориш українською, багато зеків звільнюєш від роботи, начальство не поважаєш. Дограєшся мені! – зло кинув опер.

Він мав рацію, насправді я була у нього на поганому рахунку. Він нещодавно викликав мене і запропонував на нього працювати.

– Як саме – розумієш?

Я зрозуміла. Заколото серце. Краще зразу відмовлюсь і край! Будь, що буде. Гірше, ніж є, вже навряд чи стане.

– Ні, не буду. Не вмію, не хочу, не можу, не маю часу – великі прийоми!

– Ти добре подумала?

– Так, робіть, що хочете, хоч строк добавляйте. Я ж ще в Києві до арешту від цього відмовилась.

– Дивись, пожалкуєш! – пригрозив опер.

Якось перед самим відбоєм, коли вже всі розійшлися по баракам, вбігла Аня, кинулась до мене і зайшла в істеричному плачу.

- Аню, що трапилось, чому ти така налякана?

- Він... він примушував мене, - вимовила крізь схлипування. - Казав, дітей не побачи-и-иш. Дала згоду-у-у... Травив собакою, вівчаркою... Що я накоїла!

Розірвані спідниця, рукав плаття, укуси на нозі і руці... Я її заспокоїла, обробила рани, напоїла валер'янкою. Я все зрозуміла: викликав, наказав доносити, Аня дала згоду, сама ж вирішила, що нічого не буде робити - ні про кого ні слова не скаже, а мине час, і все якось забудеться, обійдеться. Спокійно пройшов місяць, другий. І ось настала розплата.

- Все одно не буду, тепер вже нізащо не буду, хай хоч вбиває! - знову зайшлася плачем Аня.

Як далі було, не знаю. Про це ніхто нікому не розповідав. Мабуть, і Аня жалкувала, що проговорилася. Та я більше ніколи їй про це не нагадувала.

Ми з Єрмолаєм Наумовичем довго гадали, хто ж з наших медиків може бути стукачем, та так і не знайшли. Всі ніби хороші. Жили ми дружно, жодних конфліктів, сварок не було. А мене, наймолодшу, всі любили, іноді навіть балували.

Про зменшення мого десятирічного табірної строку вже потім розповіла мама. Ми ж з батьком на суді після винесення вироку відмовились від подачі касації, бо винними себе не вважали. Слідчий дорікав мамі:

- Подумаєш, які горді! Ну й хай сидить мала десять років, може порозумнішає і не буде виправляти граматичні помилки в протоколі допиту!

Та попри це він пояснив мамі, що у неї є право звернутися до державного адвоката і з його згоди подати касацію. Мама так і зробила.

На щастя, адвокат Плисецький виявився справжньою Людиною. Приязно вислухав маму і сказав прийти через місяць, бо мусив ознайомитися з нашою справою. При наступній зустрічі сказав так:

- Щодо вашого чоловіка - нічого не обіцяю. А ось для Оксани постараюсь дещо зробити.

Коли мама дізналась, що мені зменшено вирок на п'ять років, прийшла подякувати адвокату. Вигляд у неї був жахливий: змарніла, худюща, в латаному одязі, майже боса. Тремтячою рукою простягнула 150 карбованців - все, що вдалося зібрати, але в її погляді світилися така радість, така подяка, які були, мабуть, дорожчі за все.

Плисецький встав з-за столу, підійшов до мами, поцілував руку, в якій були затиснуті гроші, й сказав:

- Заплатіть лише в касу, а собі краще купіть їжу і щось з одягу. І тримайтесь, тримайтесь, Оксана у вас молодець!

І мама трималась!

Як жила вона без жодних засобів до існування у ті голодні післявоєнні роки. Ні паспорту, ні грошей, ні пенсії у неї не було.

Київ у цей час почали газифікувати, всі вулиці були перекопані, всюди лежали великі газові труби. Ось в них мама призвичаїлась ночувати. Вона написала про це у

листівці, і прочитавши її, я з болем уявила, як вона лізе в цю "постіль", а вранці міліціонер б'є чоботом по ногах, які трохи видніються з труби:

- Вилазь! Ач яка - ще не протверезіла з учорашнього чи вже вранці похмелилась!

Я не стрималась, гірко ридала і вважала себе винною, що не можу захистити її. Мамуся днями бродила вулицями, парками, сиділа і дрімала на лавах. Якось зустріла свого двоюрідного брата Вадима. Та він з переляком відсахнувся від неї, і викрикуючи: "Я не Вадим, я не Вадим!", скочив у проїжджаючий трамвай.

Іноді мама у відчаї все ж таки заходила до знайомих чи приятелів, з якими ми раніше дружили сім'ями. Вони дуже боялись її візитів. Сиділи всі насуплені, напружені й мовчали... І мама мовчала. Сиділа, грілась - все ж не на вулиці. Не мала сили встати і піти в нікуди. В гнітючій тиші чути було тільки цокіт годинника. Нарешті хтось відважувався:

- Віра Йосипівна, ви ж знаєте, що ночами ходять по квартирах, перевіряють паспорти, прописку.

- Знаю, знаю. Я зараз піду.

І виходила в ніч, і залазила в трубу.

Я не засуджувала цих людей. Вони боялись. Боялись, бо інтелігентні, боялись, бо українці, боялись, бо були в окупації.

Та не у всіх ще людей скам'яніли серця: Валентина Миколаївна, зустрівши маму на вулиці, забрала її до себе доглядати свого маленького внука - Альошу.

-12-

Багато в'язнів рахували дні, місяці та роки, які залишились їм до звільнення. Я цього не робила. Не знала, чи строк буде рахуватись з дня арешту, чи з дня вироку; чи вивезуть мене в заслання, чи відпустять додому; чи врахувала мені Москва ті 5 років, на які зменшили строк у Києві, чи ні. Нічого ж від мене не залежало. Навіщо зайві надії, зайве розчарування. Краще було думати лише про сьогоднішній день і займатись ділом.

От я працювала і вчилася. Підручники, що дав мені Едуард Іванович, були написані російською. Та ж і у нас в Україні підручники і лекції теж не велися рідною мовою, лише один професор Дяченко, вчений-мікробіолог, викладав українською. Високий, з копицею чорного волосся і палаючими очима, закоханий у свою науку, він так цікаво проводив свої лекції, що майже половина курсу мріяла стати мікробіологами. Мова його була милозвучна й барвиста, мов музика, і до ладу пересипана латинськими термінами. Студенти намагалися не пропускати жодної лекції з мікробіології.

Як мені хотілося до інституту! Я ж так любила вчитись. Як я заздрила своїм друзям-однокурсникам - вони у цьому році вже мали закінчити інститут. А я? Не знала, чи взагалі закінчу його колись...

Поки ж вчилась на практиці і з підручників.

Нещодавно Едуард Іванович і Док розповіли мені про мастирки. З острахом і жалем слухала їх.

Виявляється, коли в'язні фізично і морально доходять до такого стану, що не можуть більше працювати, не можуть змусити себе йти на роботу, то шукають всілякі засоби, аби зашкодити своєму здоров'ю і отримати звільнення від роботи, потрапити до стаціонару або навіть стати інвалідом. По-табірному це називається "зробити собі мастирку".

Найчастіше мастирки роблять нацмени: вірмени, азербайджанці, казахи. Вони, люди півдня, дуже важко переносять тутешні зими з морозами у 30-40 градусів. До того ж погано говорять російською мовою, не все розуміють. Над ними знущаються, їх принижують і не лише вохривці, а навіть інші в'язні, особливо урки.

У нас у стаціонарі лежав молодий вірмен з відмороженням II-III ступеню правої кисті. Як виявилось, він спеціально помочився на руку і виставив її на мороз і вітер. Тепер йому належало провести в стаціонарі не менше трьох місяців – обмороження дуже важко заживали, особливо в табірних умовах. Добре, якщо ще все обійдеться, а може виникнути гангрена, тоді буде необхідна ампутація. Взимку такі навмисні обмороження траплялися дуже часто.

Ще в'язні робили собі мастирки так: незначну подряпину або ранку на руці чи нозі розколупували, розширювали і впродовж кількох днів втирали у неї бруд з-під нігтів, наліт із зубів, землю. Такі навмисне утворені рани довго не заживали, гноїлися, їх необхідно було лікувати стаціонарно, іноді теж виникала небезпека гангрені.

Один молодий узбек ввів собі у стегно три кубики керосину. Почалась флегмона, мучився більше чотирьох місяців, і врятувати його не вдалося.

Навесні в'язням першої та другої категорії (доходягам за станом здоров'я не показано) робили щеплення – пентавакцину. Зробили і цієї весни в наших сімнадцяти бригадах. Ми вводили вакцину під ліву лопатку, дотримуючись стерильності. І дуже здивувались, коли вранці на прийом почали з'являтися в'язні із запаленням на місці уколу.

Виявилось, що дехто відразу, поки ще було видно слід від уколу, спеціально втирали один одному в це місце бруд. На щастя, закінчилося все благополучно – двома-трьома днями звільнення з роботи, і в'язні раділи, що хоч трохи відпочили.

Урки доволі часто різали собі вени, але так, щоб не померти, або відтягали шкіру на животі чи шиї і робили на ній кілька поперечних розрізів, кров виступала і розмазувалась по всьому тілі. Це не було небезпечно, навіть не дуже боляче, проте видовишно, особливо вражало тих, хто бачив таке вперше.

Ще вдавались до іншого трюку: розсмоктували у роті шматочок мила, потім приходили у санчастину під час прийому, падали на підлогу і починали битися в судомач, а з рота випускали піну – імітували епілептичний напад.

Побачивши такого хворого вперше, я кинулась допомагати. Та мені пояснили, що на такого "епілептика" не треба звертати уваги. Через кілька хвилин він, наче нічого не

трапилось, піднімався, обтрушувався і з усмішкою промовляв: "Факір був п'яний, і фокус не вдався".

Взагалі урки були дуже імпульсивні і грали на публіку. Найчастіше вони виробляли подібні фокуси, коли їм загрожував БПР або якась інша кара. Якось один, сидючи в БПРі, на знак протесту прибив цвяхом свою долоню до нар.

Коли ж урки билися між собою або з іншими в'язнями, в діло йшли вже ножі, і от тоді виникали серйозні поранення.

Траплялися ще й такі випадки, як саморубство. Та це робили вже не урки. Урки ніколи не працювали, особливо важко – такий у них закон. Для них це принизливо, тому примусити їх піти на лісоповал було неможливо. Саморуби коїли "битовики" або люди, що дійшли вже до краю. Вони відрубували собі кисть, частіше праву, бо це не лише стаціонар, а й інвалідність. І тоді вже не загрожували такому бідоласі ні лісоповал у Сибіру, ні шахти Магадану. Та, дякувати Богові, рідко хто на це наважувався.

В'язням-саморубам давали додатковий табірний строк, а від нас, лікарів, вимагали скласти акт. Ми ж ніколи, навіть при Телятниковій, цього не робили, писали в картці: "Травма на лісоповалі".

Якось в'язень перед кінцем роботи відрубав собі кисть. Одною рукою і зубами замотав обрубок ганчіркою, намагаючись зробити щось подібне до джгута, одрубану кисть сховав за пазуху, а поранену руку – до кишені. Все зробив тихенько, так, що ніхто й не побачив.

Бригада закінчила роботу і пішла в зону. В'язень намагався йти якомога скоріше. Бригада теж поспішала – попереду чекали вечерея і сон. Йшли, джгут був слабкий, кров наповнила кишеню і почала поволі стікати в чобіт... А попереду ще були кілометри дороги. Кров у чоботі вже почала чвакати, в'язня залишали сили. Ще, ще трохи, зона вже була недалеко, там порятунок, там зупинять кров, там допоможуть. Ще крок, ще...

Коли упав на траву, бригада зупинилась. Обступили, роздивились. Вохривці навіть не вилаялись – слова застигли на вустах. Конвойний пес завив. Мовчки підняли, понесли.

Як занесли в зону – вже не дихав. Стали роздягати – на грудях лежала закривавлена відрубана кисть.

-13-

У кожній зоні для підтримання режиму існувала внутрішня в'язниця – БПР. Ґрати на вікнах, ковані двері, надійні забори, охорона й огорожа з колючого дроту в кілька рядів.

Потрапляли в'язні туди з різних причин. Якось і я провела в ньому п'ять діб за негідну поведінку в присутності цензора при роздачі посилок. Якщо ж порушення було важке – бійка на ножах, поранення або навіть вбивство – то садили спочатку в БПР, а потім – до в'язниці.

Одного разу зеки щось не поділили і почали битись у бараці. Вохривці "мудро" вирішили посадити усіх разом до БПРу. В'язні ж і там продовжили з'ясовувати стосунки. Почалась жахлива різня.

В самій зоні все було спокійно: щойно закінчився вихід бригад на роботу, Едуард Іванович пішов за зону – кудись викликали, а я залишилася перевіряти, чи все готове для денного прийому.

Раптом до санчастини вбіг переляканий вохривець:

- Швидше, швидше, бери сумку і багато перев'язочного, бігом!

- Куди? Що трапилось? – здивувалась я.

Та він не відповів, я все зібрала й кинулась за ним. Добігли до БПРу, а там такий крик і такі мати, що аж мороз по шкірі.

- Вже одного пришили! – шептались вохривці, розгублено топчучись під дверима, але не наважуючись зайти до середини. Та як побачили мене, зраділи:

- Іди туди, іди! Вони тобі нічого не зроблять, ти ж "медицина", а вони медицину не чіпають. Давай, іди!

- Ходімо разом, я ж жінка, а ви чоловіки, у вас навіть зброя є, – запропонувала я.

Вохривці відчинили залізні двері, штовхнули мене досередини і одразу зачинили.

Я злякалась і обурилася від такого нахабства. Притиснулася спиною до дверей, стала роздивлятись: клубки тіл, розірвана одежа, всюди кров, крики, лайка, хряскіт, зойки. Бачу, в хід пішли навіть дошки з нар.

На мою появу ніхто не звернув уваги. Деякий час я так і стояла біля дверей, і гупала в них ногами з надією, що вохривці відчинять і випустять мене з цього пекла.

Раптом хтось впав мені на ноги – у чоловіка була пробита голова, кров текла по обличчю. Потім удар дошкою мало не влучив мені в голову – на щастя, прийшовся на плече. Від болю я схаменулася: треба було діяти! Зеки ж були у такому стані, що нічого не бачили і не чули. Якщо б я так далі стояла, то і мене б зачепили, і один одного повбивали б.

За два кроки від мене стояв вкопаний між рядами нар стіл. Не довго думаючи скочила на нього, почала розмахувати санітарною сумкою і несамовито, майже істерично верещати:

- Хто поранений, підходь на перев'язку, під-хо-одь! Підхо-о-одь на перев'язку-у!

Раптом хтось вискочив поряд зі мною на стіл, і закричав:

- Братва! Медицина прийшла, кінчай різню! Кінчай, братва, це вохривці, суки, нас стравили! Це все вони, гади! Нічого, поквитаємось ще й з ними.

Бійка почала затихати, поступово всі заспокоїлись. Обдивились навкруги, обмацали себе. Мабуть, добре втомились – бились ще з ночі; жодного не залишилося вцілілого. Стільки було битих і різаних ран, вивихнутих і переламаних рук, вибитих зубів і пробитих голів!

У мене не вистачало перев'язочного матеріалу, багатьом треба було накладати шви, скобки, шини для переломів. Просила викликати допомогу зі стаціонару, але вохривці все ще боялися відчинити двері. Довелось мені підвищити голос на них.

Нарешті впустили до БПРу Мирослава і Романа. А за дверима вже зібрався цілий полк конвоїрів з гвинтівками й вівчарками. От хоробрі, нічого не скажеш!

Забрати до стаціонару навіть важкопоранених не дозволили. До глибокої ночі втрюх перев'язували, накладали шви, скобки, шини, лонгетки, вправляли вивихи.

Все припинилось – ні бійки, ні сварки. Хто сильніший, хто не дуже постраждав, ще й нам допомагав. А в'язнем, який скочив до мене на стіл і взявся наводити порядок, виявився Льошка-циган, з чиею бригадою я ходила в ліс.

Він мене впізнав і похвалив:

– Молодець, не злякалася, прийшла. А то б ми ще не скоро спинились, могли б і до смерті забити один одного. Добре, що вохривець з тобою не зайшов, бо був би йому капець. А так лише один з наших помер.

У вбитого – молодого чорнявого хлопця – зіяла глибока рана на шиї, йому зачепили сонну артерію. Коли побачила його, ще був теплий, але пульсу вже не змогла нащупати. Почала робити непрямий масаж серця, та з кожним моїм поштовхом з рани витікали криваві згустки – тут вже нічим не можна було допомогти. Треба було швидше зупиняти кров у тих, хто ще лишився живим.

Від жалю і втоми розболілося серце. Урки – злодії, а все ж люди...

Пізно ввечері прийшов і Едуард Іванович. Виявляється, його викликали на інший ОТП для комісування новоприбулого етапу. Він дуже бідкався, що найнебезпечніша і найважча робота дісталася мені.

Вранці всіх у наручниках посадили у два "воронки" (а хто не міг сам іти, вкинули за руки і ноги) і повезли в Кіров до в'язниці.

Кілька днів чоловіки лагодили розбиті вікна й поламані нари, а жінки з відрами води й ножами змивали-зішкрябували кров.

І довго ще вся зона – і вільні, і зеки – насміхались над вохривцями: самі не впоралися, так лікарку послали, ту, що наймолодша! Ну й хоробрі які!

Мене ж врятував залізний закон урок – медиків не чіпати.

-14-

Одного ранку помітила, що Єрмолай Наумович якось загадково поглядає на мене і всміхається. Потерпала від цікавості, та не розпитувала – хотіла, щоб сам розповів. Нарешті він не витримав:

– Оксана, є хороша новина. Сьогодні привезуть обладнання для лабораторії.

Боже, невже здійснилась моя мрія?! Це ж знову я чомусь новому навчусь!

Через годину в дверях з'явилась усміхнена постать Едуарда Івановича, а за ним внесли три великих ящики з обладнанням.

– Обережно, не побийте! – не витрималась я і кинулася сама все розпаковувати, роздивлятись.

Я так раділа, що тепер у нас буде справжня клінічна лабораторія!

Едуард Іванович приніс мені ще один підручник і сказав:

- Ось, Оксано, знайомтесь, облаштовуйтеся, а я на тиждень їду у відрядження. Повернусь і навчу вас, усе поясню. Тоді й почнете працювати.

Поїхав, а я взялась до справи. Випросила у конторі поганенький, але письмовий стіл. Поставила його під вікном, вишкурила і вимила. На іншому столі – вищому і довшому – попросила зробити дві полиці. Продумала, де все розмістити, щоб було краще і зручніше. Звірялася з малюнками і поясненнями у книжці. Перемила всі пробірки, колби, штативи. На письмовому столі встановила мікроскоп. Витирала його без кінця, гладила, мало не цілувала.

Три дні студіювала підручник, а потім взялася до роботи.

- Правильно, правильно, – підтримували мене Док і Наумович. – Приїде Едуард Іванович, а ти вже вмієш і працюєш.

Вони ж запропонували себе у якості перших піддослідних.

Справи пішли на лад. У стаціонарі обстежила всіх хворих: зробила розгорнутий аналіз крові, сечі, перевірила мокроту на туберкульоз. Роблячи гемограму, весь час звірялася з підручником, а потім здогадалася перемалювати всі клітини на велику таблицю, розфарбувала і тоді добре запам'ятала, як та чи інша виглядає (еозинофіли, нейтрофіли, базофіли тощо). У всіх зеків виявила низький гемоглобін, а у хворих з мастирками – високі показники ШОЕ і лейкоцитоз.

Приїхав Едуард Іванович, здивувався, похвалив мене, і я з радістю працювала далі.

Якось викликав мене і пояснив, що треба обстежити вохривців на гонококи – багато з них хворіли на гонорею. Їх лікували за зоною, але лабораторії там не було. Та й начальство не хотіло, щоб усі знали.

Я почервоніла як рак і відрубала:

- Нізащо!

Та Едуард Іванович сказав, що він пояснить вохривцям, як підготувати матеріал для аналізу, мені ж залишиться тільки пронумерувати скельця й скласти список прізвищ. Чоловіки самі залишать свій мазок на скельці і скажуть мені, під яким номером чий.

Щоб пофарбувати таке скельце спеціальною фарбою – метиленовим синім, почекати, поки воно висохне і подивитись під мікроскопом, потрібно не більше години. На препараті гонококи дуже добре видно, ці бактерії не сплутаєш ні з чим.

Перша партія вохривців вийшла з лабораторії і топталася під вікном, чекаючи результату. Та це ж були вохривці, наші вороги! Це вони стерегли нас, кричали, травили вівчарками, з радістю знущались. А тепер я, зек, могла їм хоч трохи досадити. Тому продивившись всі препарати, вийшла до них і оголосила:

- За результатами прийдете завтра!

А сама подумки додала: чекайте, чекайте цілу добу, чекайте й гадайте, позитивний чи негативний результат.

Через кілька днів Едуард Іванович це помітив.

- Оксана, чому вони приходять до вас ще й наступного дня? Ви що, робите аналіз двічі?

- Ні, - зашарілась я. - Вони приходять за результатом.

Він зрозумів, посміхнувся:

- Ох і "страшна" ж ваша помста!

-15-

Несподівана новина: Едуарда Івановича переводять до центральної ОТП, він отримав підвищення.

Прийшов схвилюваний, викликав мене з Наумовичем.

- Вже чули? Як вирішимо: забрати вас обох з собою чи тут залишитесь?

- Краще залишимося, - відповіли в один голос. - Тут спокійніше, центральна зона дуже велика, багато народу, все незнайоме; нам буде важко звикати і пристосовуватись. Думаємо, так буде краще і для вас, і для нас.

Едуард Іванович глибоко зітхнув, пильно подивився на мене, але погодився. Обіцяв часто нас провідувати, бути в курсі наших справ, допомагати в разі потреби.

Я потім розмірковувала, чому не поїхала. Мені ж було добре працювати з таким начальником. Та при його словах "забрати з собою", десь підсвідомо майнуло: я ж не річ, яку при нагоді можна взяти з собою, я - людина.

Поїхав... А нам було якось ніяково, незручно - ніби ми зрадили його. Розповіла Наумовичу, що мої почуття до Едуарда Івановича - це не любов, а просто повага до чудової людини, яка любить свою роботу і ставиться до в'язнів, як до людей. А кохати я хочу свого, українця, героя УПА.

- Та ти ж справжня націоналістка! - був вражений Наумич.

- Чому одразу націоналізм? Це ж звичайний патріотизм, який повинна відчувати кожна нормальна людина. Ви ж любите свій Архангельськ, так мені про нього цікаво розповідали, а я люблю свою Україну.

Наступного дня зустрічали нового начальника.

Зайшов, привітався фразою: "Як живе, братці-кролики?", об'явив, що вимагає військового порядку, а у всьому іншому наказав давати раду самим:

- Чув, що вашу медчастину хвалили, значить справлялись.

Ми зрозуміли, що новий начальник не збирався багато працювати. Для роботи він привіз із собою "свого" в'язня - Ігоря Миколайовича. Домовились, що Ігор працюватиме з Доком у стаціонарі, я ж, як і раніше, залишусь у поліклініці з Мирославом.

Начальник нам не докучав. Його "братці-кролики" були майже в кожному реченні, "збагачуючи" вбогу лексику нещодавно демобілізованого фельдшера-старшого лейтенанта. Мабуть, ці слова заміняли нецензурні, які він звик вживати на фронті, звертаючись до солдат.

Тепер Док мав більше вільного часу і частіше приходив до мене на прийом. Я залишала йому гінекологічних хворих, оглядати яких не любила - шарілась. Не раз Док

вмовляв мене оглянути разом з ним ту чи іншу таку хвору, а я, дурна, відмовлялася, бо у той час чомусь вважала, що жінка з проблемами у цій сфері – погана, блудлива.

Ігор після обходу в стаціонарі теж приходив до нас у поліклініку. Він був студентом четвертого курсу московського медінституту. Його засудили на п'ять років за статтею 58, яка відповідала нашій, українській 54, та три роки він вже відсидів. Вдома, у Москві, у нього залишилась мати – лікар Кремлівської лікарні, і старший брат – дипломат. Ігор дуже пишався і вихвалявся тим, що він москвич, часто казав, що Москва – це місто, а Київ – звичайнісіньке село. Ці його слова мене смертельно ображали, тому спершу у нас виникали гарячі суперечки. Аргументів на захист українців і України у мене вистачало, однак дуже вражало уявлення росіян про мій народ. Ігор щиро дивувався, що у нас добре знають російських класиків – Толстого, Чехова, Достоевського, Тургенева та інших, що я любила і пам'ятала багато віршів Лермонтова, Пушкіна, Тютчева, Ахматової, Блока, що вивчають їх у школі.

– Ти знаєш лише російську літературу, а я ще й українських письменників і поетів, – хвалилась я. – Правда, більшість з них розстріляли або пересадили.

Прочитала йому трохи Шевченка, Лесі Українки, Франка. Заслухався. Сподобалося і Наумичу, який дорікнув, що раніше не читала йому українських віршів.

Із розмов з Ігорем добре зрозуміла, що росіяни вважають себе вищими за всі інші нації. Тепер мені стало цілком зрозуміле слово "нацмен", яке я вперше почула в таборі від росіян – так вони з презирством називали усіх "не росіян".

Та, мабуть, і росіяни не всі такі. Ось, наприклад, Наумич ніколи не принижував мене як українку, не доводив, що його нація вища за мою. Але й він усіх узбеків, вірменів, азербайджанців теж називав нацменами.

А ще обурювало те, що мене, українку, за те, що люблю свою країну, назвали націоналісткою і ворогом народу, дали десять років таборів і п'ять поразки в правах. Ігор же – росіянин, так само засуджений за політичною статтею, але ворогом народу його ніхто не вважав. До того ж він отримав усього п'ять років таборів без поразки в правах, після чого матиме змогу повернутися у Москву і продовжити навчання. Я ж по закінченні строку буду змушена їхати у заслання, тому про інститут мені залишалося лише мріяти.

От тобі й правда "старшого брата".

-16-

Якось одного весняного дня Єрмолаю Наумовичу наказали збиратися з речами – закінчився його табірний строк. Що ж далі, куди? Та про це в'язню знати "не дозволено", хоч він вже ніби і не в'язень.

Наумович, як і я, не рахував роки в зоні. Шуткував, що їх багато, а він поганий математик. Швидко зібрав у вузлик речі й почав прощатися. Ми всі його обіймали, бажали кращого життя, здоров'я, зустрічі з хорошими людьми. Я зовсім розгубилася.

Тривожно і сумно стало на душі. Такої людини, такого друга, такого радника боляче було втрачати. Ледве стримувалася, щоб не заплакати. У нього очі тяж блищали від сліз.

- Не сумуй, Оксано, - сказав, цілючи на прощання. - Я часто писатиму, там, мабуть, це не заборонено. Залишайся такою, як і була весь цей час.

Зайшов вохривець, став підганяти:

- Швидше, хіба за стільки років не наговорилися?!

Наумович помахав нам рукою і пішов за конвоюром. Маленький, похнюплений, з невеличким вузликом за плечима. Біля вахти до нього приєдналися ще два в'язні, а за вахтою - два конвоїри з вівчаркою.

"Дорогий Єрмолаю Наумовичу, я ніколи вас не забуду, живіть ще довго, добрих вам друзів і здоров'я", - шепотіла я, дивлячись йому у слід.

Залишилась я одна - ні Едуарда Івановича, ні Єрмолая Наумовича. Не було з ким ділитися своїми проблемами, своїми думками. Більше сумувала за Наумичем, бо лише йому могла розповідати абсолютно все, лише він міг все зрозуміти.

Минав час, життя в зоні йшло своїм чином.

У Ані з'явився чоловік; до того ж стосунки у них були серйозні. Він був зоотехніком, розконвойованим, працював за зоною, лише ночувати повинен був обов'язково в зоні. Він відіслав запит з пошти (без цензора) на розшук її діток. Аня хотіла хоча б знати, де вони - їй же залишалось ще шість років строку.

За рекомендацією Мирослава до нашої санчастини прийняли на роботу Романа, з яким вони сиділи разом у в'язниці. Роман почав працювати у нас, як ми жартували, санінспектором. Він один заміняв всю санепідстанцію: відповідав за епідобстановку в зоні, готував розклад миття бригад у лазні, прожарки одягу, дезинфекції бараків. Роботи було багато, та Роман з усім справлявся - за роки мого перебування в зоні не було жодної епідемії, незважаючи на величезне скупчення людей.

А ще через деякий час прибув вільнонайманий фармацевт. Дуже неприємний тип. Коли передавала йому аптеку, вже почав загравати. Я обірвала, та за деякий час знову взявся за своє. Гадав, як він вільний, то ми його раби і може робити з нами, що заманеться. Я відразу поставила його на місце, і нажила цим собі ворога. Довелось домовитися з Мирославом, щоб він між прийомами працював у аптеці, а я - в лабораторії. Умовили на це й нашого начальника. Він, слава Богу, все зрозумів, і коли фармацевт прибіг до нього з вимогою, щоб я залишилась в аптеці, сказав, що у мене з'явилася алергія на порошки і запах деяких медикаментів. Все наче затихло, та з того часу я намагалася на очі зааптекою не потрапляти.

Абсолютно серйозно домовилася з Ігорем, що між нами не повинно бути ніяких стосунків, крім товариських. Я дала собі слово: поки не вийду на волю, жодних любовних стосунків ні з ким не матиму.

Щоб не вести безкінечних суперечок, чия мова краща, ми з Ігорем вирішили, що я

вчитиму його української, а він мене – англійської (в школі та в інституті я вчила німецьку). Я торжествувала – росіянин згодився вивчати українську мову!

Англійська мені йшла легко – допомагали знання латині, у Ігоря ж було важкувато з наголосами і відмінками. Та вільного часу для серйозних занять у нас виявилось обмаль. Настала осінь, ранні холоди й дощі. Бригади приходили з лісу мокрі, одяг та взуття за ніч не встигали добре висохнути, вранці в'язням доводилося йти на роботу у всьому вогкому і холодному. Почалися застуди, пневмонії. Збільшилась, звичайно, і кількість звільнених з роботи. Начальство сердилось. Я з жаром пояснювала, що інакше не можна. Як же хворих доходяг та ще й в таку погоду відправляти на лісоповал?! Важко, ой як важко було бачити все це і відчувати своє безсилля.

Одного дня викликав мене оперуповноважений. Йшла до нього і гадала, в чому річ. Я вже добре знала, що нічого, крім неприємностей, такий виклик принести не може.

Зустрів ехидною посмішкою:

– Тепер у мене є на тебе серйозний матеріал, не відкрутишся. Чув, що вивчаєш англійську мову!

Я мовчала, розгублена. Гарячково думала, хто міг донести, хто з наших стукач?

– Вже українського націоналізму мало? Хочеш новий строк за шпіднаж одержати? На буржуазну розвідку збираєшся працювати?

Я не розуміла, чи він серйозно говорив, чи жартував. Хоча, в цих кабінетах ніколи не жартували. Не знала, як і з чого почати розмову, не хотілось виправдовуватися, принижуватися.

Раптом у опера на столі задзвонив телефон. Він взяв слухавку, через хвилину його ехидна посмішка розтанула, обличчя спохмурніло. Зі словами: "Є, зараз буду!" натягнув кашкета і вибіг з кабінету. Вже з порога кинув:

– Завтра викличу!

А вранці на мене чекала радість – прийшов лист від Наумича. У листі фото: сидить він, маленький, серед якогось степу, а поряд – великий собака. Здійснив таки свою мрію, знайшов собі вільного друга.

Про власне життя – ні слова. Мабуть, важко йому було, от і не хотів скаржитися, засмучувати. Весь лист був у запитаннях до мене. Що ж він там робить? На фото ні хатин, ні яранг, ні бараків. Писав, що вислав мені 200 карбованців. Як міг їх заробити – теж ні слова. Це мене дуже хвилювало. Зворотної адреси в листі не вказав, лише пообіцяв скоро ще написати.

Через два дні прийшли 200 карбованців, яких мені, звичайно, не видали. І справді, зараз вони мені не потрібні – в зоні ж нічого купувати. Сказали, що віддадуть при звільненні. Та чи буде воно і коли?

Наприкінці жовтня прибув етап з Узбекистану. На комісовку приїхали знайомі вже нам лікарі із сануправління. Комісували, звіряючись з формулярами.

Формуляр – це паспорт в'язня, та знаходиться він не у зека в кишені, а у начальника-кагебіста під замком. В'язень не лише ніколи не тримає його в руках, але й навіть не бачить.

Крім паспортних даних, у формулярі вказано статтю, строк, вирок суду особливі прикмети і стан здоров'я (тобто робочу категорію). Останню повинні записувати лікарі при медогляді. Тому всі формуляри узбекського етапу лежали у нас на столі, і я записувала туди все, що говорили мені члени комісії. Поки в'язні проходили санобробку, я розглядала формуляри. Навскіс через всю обкладинку величезними чорними літерами було надруковано: "Зберігати вічно". Прочитала, і уявила: постарію, помру, згниють мої кістки, помруть всі, хто мене знав, помруть мої нащадки і нащадки нащадків, а цей формуляр зберігатиметься. І розбудують для цього величезні сховища з ґратами на вікнах, замками на дверях, численною обслугою і охороною. Обережно перекладатимуть по роках з полиці на полицю, розписуючись і скріплюючи свіжими печатками. І кожна правляча влада, кожен свідомий комуніст буде пишатися своєю роботою. Адже зло століть у нього під замком. І кожне століття буде щасливіше за попереднє, і доживуть радянські люди нарешті до комунізму. Комуністи, не шкодуючи свого часу, своєї праці, оберігають вас від зла. Заповіти компартії виконуються і теж житимуть вічно!

Після миття у лазні почався медогляд новоприбулого етапу. Зеки скупчилися в коридорі, тихенько гомоніли по-узбецьки. У чоловіків були розшиті шовком тюбетейки, смугасті кольорові підперезані халати, рідко у кого щось схоже на піджак. У жінок – насунуті на самі очі хустки, плаття і шаровари. Змерзли, збилися до купи, шморгали носами, деякі кашляли.

Ми переглядалися – оце лісоруби в тюбетейках! Вони і зими, мабуть, ніколи не бачили. А вже був кінець жовтня, в листопаді міг випасти сніг, вдарити морози... Почався огляд. Виявилось, що більшість узбеків майже зовсім не знала російської мови. Коли не розуміли запитання, починали емоційно, розмахуючи руками, швидко-швидко щось говорити по-своєму.

Чоловіки були мілкі, чорняві, зі смуглою шкірою. Дуже мало кому з них лікарі могли дати першу категорію. Для роботи на лісоповалі майже ніхто не годився. Жінок було мало, всі дуже налякані, а то й зовсім дикі. При огляді не хотіли роздягатися, не давали себе послухати. Боялись фонендоскопа, шпателя, плакали, закривали обличчя хустками або руками. Доводилось довго вмовляти, як малих дітей, слів вони не розуміли – лише інтонації. Оглядали до пізнього вечора, потомилися, зажурилися. Що ж буде з ними в бараках під "чуйним" наглядом блатняків і блатнячок. Хто і навіщо прислав сюди цих жителів південних республік? У чому ж була їх провина?

Вище начальство зони страх як сердилося й лаялося. В'язнів ніби й багато, а працювати нікому. Як виконати план по лісозаготівлі? А якщо зірветься план, то

полетять і зарплати, і подяки, а може й голови. Нагорі не шуткували і на обставини уваги ніколи не звертали.

Та не дізналася я, що сталося з етапом узбеків, як пережили вони зиму в таких умовах. 26 жовтня 1950 року мене викликали з речами на етап.

Отже п'ять років строку мені таки зняли, перекваліфікували статтю, вилучивши пункт 11 ("знала, не сказала"), а пункт 1а ("ворог народу, зрада батьківщині") залишився, як і п'ять років поразки у правах.

Це означало заслання. Але куди?

ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА

-1-

В зоні збирали етап, поспішали. Куди етап і кого на нього викличуть до останньої хвилини ніхто з в'язнів не знав. Чому б не попередити за день-два і сказати куди? Ні, все було секретно. Невже боялись, що дізнається якась з іноземних розвідок і кинеться визволяти?

26 жовтня 1950 року, щойно я закінчила денний прийом, як сніг на голову пролунав наказ:

- Збирайся з речами! І швидко, конвой вже чекає!

Радіти? Звільняють же. Але чому з конвоем? До того ж у мене лишалось ще чотири місяці до повних п'яти років. Може мене просто переводили в іншу зону, а може це так опер наказав за англійську мову? Думай, що хочеш, хвилюйся. В'язень – не людина, щоб його попереджати.

Не встигла навіть як належить попрощатися. Стільки років разом виживали, підтримували одне одного.

- Щаслива ти! Всім мукам кінець, – наївно проказала Аня і розплакалася. – Пиши, не забувай!

Прибігли всі: Док, Ігор, Мирослав, Роман, санітар дядя Вася, начальник. Старий лікар цілував, благословляв. Ігор просив не виходити заміж, обіцяв забрати мене в Москву, щоб я могла закінчити інститут. Хотілося б попрощатися з Едуардом Івановичем, побачити його, подякувати за все, та він же був на іншому ОТП.

Поки прощалися, знову прийшов конвой, уже сердитий. Але мені вдалося ще відпроситися у нього забігти в контору – там же були 200 карбованців, які прислав Наумович. Та хіба зекові віддадуть те, що йому належить?! Грошей мені, звичайно, не видали: бухгалтера в цей час в зоні чомусь не було, пообіцяли надіслати на нову адресу, запевняючи, що так навіть ціліші будуть. Але я не повірила. Шкода, Наумовичу

вони, напевно ж, не легко дісталися.

Поїзд складався усього з трьох вагонів: два вантажних (в один загнали нас - шістнадцять жінок, в другий - чоловіків, яких було значно більше) і купейний (у ньому розмістилися конвоїри з вівчарками).

Хоч вже випав сніг, морози ще були невеликі - 10-15 градусів, але у вагоні не було ні нар, ні буржуйки. Очевидно, мали везти кудись недалеко. Щоб не замерзнути, скакали по вагону, бігали з кутка в куток, грали в квача - місця було вдосталь. Та ось у загразоване віконце заглянув місяць. Вже ніч, а нам іще нічого не давали їсти. Поїзд жодного разу не зупинявся - поспішав. Та як він не поспішав, а ми встигли добре замерзнути.

Нарешті зупинилися. Зіскочили в сніг - перед очима знову колючий дріт. На воротах напис: "Кіровська пересилка". Отже це був лише початок дороги. Ще кудись будуть пересилати, наче багаж.

Лежала на верхніх нарах у камері Кіровської пересилки, намагаючись не звертати уваги на нестерпний голод - вже другу добу крім кружки окропу у нас в роті нічого не було. Старалась думати про щось приємне, про те, що я вже не в зоні, що все-таки їду в заслання. Це добре. Хоч і не на волю, не додому, не в Україну, але не буде вже ненависного колючого дроту, який ввижався навіть із заплющеними очима, впливався в саме серце.

Чому нас не годували, дуже логічно пояснило начальство пересилки. Ми вже були не в'язнями, а переселенцями, тобто досить було нам сидіти на шії у держави, ми мусили вже самі себе годувати. На території пересилки була крамниця. Там і хліб, і тюлька, і консерви - все, про що зек міг тільки мріяти. Та у нас не було грошей. За довгі роки ув'язнення ми не заробили ні копійки. От би згодилися ті 200 карбованців, які прислав Наумич, на всіх би вистачило!

А ще конвоїри пояснили, що на днях за нами приїде покупець. Покупець! Боже, то виходить, що раніше я була просто в'язень, а тепер ще страшніше - товар. Нас продаватимуть, як рабів. Двадцять століття і работоргівля! Куди ж нас продадуть? Може в ліспромгосп на лісоповал, може в хімлїгосп збирати живицю, а може й на шахти Колими, Воркути або Магадану. Державі потрібні були дармові раби, щоб добувати золото, руду, вугілля, ліс для побудови щасливого майбутнього - комунізму. А рабам і платити не треба, і годувати легко - чим завгодно й то не кожен день.

Крім нас, шістнадцяти вчорашніх в'язнів (двоє битовичок, а решта - політичні), у камері було тридцять чотири переселенці з Прибалтики, здебільш літні жінки. Їхні чоловіки сиділи в камері навпроти, а молодь - вся по таборах. Вони не засуджені, просто депортовані. Десь з тиждень тому приїхали до них на хутори "енкаведисти" на вантажівках і наказали зібратися за півгодини. Дозволили кожному взяти по 40 кг багажу (їжі, одежі) й по 200 карбованців. Решту майна та грошей конфіскувала держава. Більшість латишів не вміли розмовляти російською. Їх теж не годували, але до

крамниці вони не ходили – мали повні кошики домашнього харчу, з яких так смачно, так неможливо смачно пахли шинка, печене сало, домашня ковбаса... Вдень вони чомусь нічого не їли, лише вночі чувся шерхїт, чавкання, посилювалися і пливли камерою аромати домашніх страв. А вранці в параші плавали шматки запліснявілих, зіпсованих ковбас. Та ми б з'їли і такі, тільки ж не з параші.

Розміщалися ми на нарах одні напроти одних. Увесь день в камері панувала напружена тиша. На нарах праворуч – шістнадцять пар голодних, жадібних очей колишніх зеків, на нарах ліворуч – тридцять чотири пари зляканих, злих очей переселенців. Зеки вдихали запахи їжі, ковтали слину, корчилились від голодного болю в шлунку. Переселенці відверталися і міцніше притискали кошики з харчами до грудей.

– Моє, моє, не віддам! – ніби промовляли їхні переповнені ненавистю очі.

– Не просимо і нізачо не проситимемо у таких жадібних сволот. Подавіться, гади! – відповідали очі голодних, але гордих зеків.

Одна з блатнячок, 40-річна Зойка, сиділа за те, що вбила свого чоловіка. Та вона цим анітрохи не журилася, навпаки, розповідала з гумором:

– П'яна вдарила його пляшкою по голові, а голова не витримала, і він чомусь помер. Бо дурна голова була і сам дурний, не жаль.

Іншу блатнячку звали Нінка, це була молода й гарненька лєнінградка. Ми з нею з перших днів симпатизували одна одній. Якось вона підсіла до мене й стиха заговорила:

– Оксано, що будемо робити? Невже звільнившись з табору подохнемо з голоду в цій клятій пересилці?!

– Не хвилюйся, треба потерпіти. Людина без їжі, лише на воді, може прожити близько двох тижнів. Будемо сподіватися, що покупець раніше приїде, дай Бог вже навіть завтра.

– Так то ж нормальна людина може прожити, а ми ж страшно глянути які. Та й інших шкода: ти чула, як старші жінки ночами плачуть? Ми ж, молоді, мусимо щось придумати, якось рятуватися.

– Що ж тут придумаєш, коли ми під замком, під конвоем.

– У мене є план, ось послухай, – ще тихіше зашепотіла Ніно. – У однієї старенької литовки пояс набитий грїшми. Коли нас поведуть до лазні, ми здамо весь свій одяг у прожарку. Бабка ж цей пояс не здасть, триматиме при собі. Ось я в неї і позичу трохи. Навіщо їй так багато, треба ділитися. А навкруги гаряча вода, пар, вохра – за дверима. Звати на поміч, кричати вона не буде. Гроші ж вона повинна була здати, це незаконно, все одно їх відберуть, ще й покарають. Так що буде тихо. Я все обдумала. Згода?

– Та що ти, Ніно, це ж справжнісінький грабїж! Ти ж розповідала мені, що за це вже маєш строк, – палко заперечила я.

– Значить, ти мені не допоможеш?

– Ніно, зрозумій, не можу я цього робити, не можу переступити через себе.

– Ясно. Ну, хоч не заважатимеш, не здаси?

– Ні, сексотом не була ніколи.

Я одразу подумки почала шукати виправдання: постраждає, і то не фізично, одна

бабка, а врятуються шістнадцять жінок. Так ніби було справедливо. Але жоден злочин не має виправдання.

За цими думками не зчулася, як пролунала команда:

- Готуйсь до лазні!

В лазні дуже ретельно милася, тричі намилювала голову, а сама прислухалася: шум води, брязкіт шайок. Ніби ніяких інших звуків. Все спокійно. Лише голосно стукало моє серце. Майнула радісна думка, що Нінка нічого не зробила. От і добре. А щодо їжі, то я вирішила негайно написати начальнику пересилки скаргу. І як раніше не додумалася?!

Повернувшись до камери, попросила у наглядача папір і ручку. На диво, він досить швидко виконав моє прохання. Написала скаргу, все аргументувала, аж самій сподобалося. Однак сумнівалася, чи дійде вона до начальства і чи відреагують.

Ніна сиділа на нарах і не дивилася в мій бік. Я сама до неї підсіла.

- Що, скаргу написала? - сердито спитала вона, кидаючи оком на мої пошиті зі старої списаної ковдри штани. - Ну, подивимося, чия робота дасть результат.

І з цими словами встала, покликала Зойку і підійшла до дверей:

- Начальник, пусти до магазину, жерти охота!

Всі переглянулись з подивом. Я ж зацікавилася з жаху - значить гроші у неї! Уважно оглянула латишів - усі були абсолютно спокійні.

За деякий час Зойка з Нінкою увійшли до камери з повними руками їжі! Чотири хлібини, кілька коробок консервів, ковбаса, тюлька, пряники і навіть цукерки-подушечки. Всі завмерли - стільки харчів ми вже давно не бачили!

Ніна покликала всіх в'язнів пригощатися. В камеру зайшов черговий вохривець, дав ножа і стояв, спостерігаючи, як все ділилося. Нарізали хліба і ковбаси, відкрили консерви. Порахували кожен шматочок, щоб усім було порівну. Їли не поспішаючи, намагаючись довше насолодитися смаком та боячись, щоб живіт не схопило - три доби ж нічого в роті не мали.

Потім Ніна підсіла до мене на нари і простягла якийсь пакуночок:

- Це тобі, бери, бери!

Роздивилась - рейтузи! Довгі, теплі, нові.

- У тебе ж коліна голі світяться з тих порваних штанів, вдягнеш під них, зігрієшся. Надворі вже зима. А гроші я і бабці залишила, не образиться, чесно поділила.

Наступного ранку до нас у камеру зайшло начальство - аж троє і всі в погонах. Ми, в'язні, за звичкою вишикувалися на нарах. Латиші не розуміючи, як себе поводити, продовжували сидіти з кошиками в руках. Старший з начальників махнув рукою - нехай сидять, і звернувся до нас:

- Хто скаргу написав?

- Я! - зізналася сміливо.

Оглянув мене:

- Грамотна.

- Студентка, не довчилася, - пояснила.

- В тайзі довчишся! - засміявся. - Що, не годують? Так у вас же он кошики повні

їжі, аж у коридорі пахне. Для чого ж вам ще зеківська пайка?

- Та це ж не наше, - відповіли всі разом, - ми ж прямо з зони, голі, босі, без грошей і голодні!

- Що, латиші з вами не діляться?

- Та з нами, ворогами народу, крім вас ніхто не поділиться, - вигукнула Ніна.

Ну й Нінка! Який же вона ворог народу?! Та відповідь, очевидно, сподобалася начальнику.

- Скільки ж вас?

- Їх - шістнадцять, - підказав черговий вохривець. - Латишів - тридцять чотири, та й їжа у них уже зіпсувалася.

- Лади, всіх п'ятдесятьох взяти на харчування.

І цілих два тижні, доки ми чекали на покупця, нам давали раз у день (на обід) черпак баланди, ложку каші або гороху і 300 грам хліба. А Ніна щодня для всіх шістнадцяти купувала хліб з розрахунку по 150 грам кожній до окропу, який приносили вранці і ввечері. Наїдалися ми, наче в санаторії: це ж подумати - 600 грам хліба на добу! І окріп ми пили вприкуску з цукерками.

Ось вам і злодійка Ніна.

-2-

Нарешті, нарешті за нами приїхали! Через годину забрали знову на етап. Куди - поки було невідомо. З магазину принесли хліба і консервів, похапцем поїли. В дорозі хліб замерзне так, що не вкусиш, та й консерви нічим буде відкрити. Натягнули на себе весь одяг, який був. Брюки я два дні латала й штопала, і тепер вони мали досить пристойний вигляд; під ними були рейтузи - вже і мороз не страшний.

Двома машинами з написом "Хліб" нас відвезли до залізниці, де на запасних коліях чекав товарняк. З латишами нас було більше у вагоні і трохи тепліше. Знову повторилося все, як на моєму першому етапі. Тоді ми і на Новий рік, і на Різдво були в дорозі. Не знали, як довго мали їхати тепер. Втішала лише перевага зимового етапу - влітку в'язні помирали від зневоднення, задухи, теплового удару, особливо коли їхали на південь, в азіатські табори. А ми знову з долонь ковтали гнилі голови оселедців, запиваючи їх інеєм зі стін. Грілись, бігаючи по вагону, дрімали намагались стоячи, бо лежати на підлозі було дуже холодно.

Нарешті на сьому добу ледь живі прибули аж у Красноярськ, в знамениту в'язницю, збудовану ще при Катерині Великій.

Новий рік ми зустрічали в теплі - у камері. Увечері 31 грудня ми з Ніною намагались розважити наших. Та замість веселощів усе закінчилося сльозами. Я теж згадала мамусю, батька, брата і теж мало не розплакалася.

В камері на довгий час запанували відчай і розпука. Ці височенні стелі, товстелезні стіни й абсолютна тиша справляли гнітюче враження. Нас в цій камері було всього

шістнадцять, латишів чомусь посадили не з нами. Почували себе зовсім розгубленими, закинутими аж на край світу. Чомусь розмовляти навіть почали пошепки. Кожного тривожила думка: "Що чекає далі?". Навколо були безкраї простори несходимого Сибіру, зима з лютими морозами і сніговими завірюхами, дика тайга... А ми такі маленькі, худі, погано вдягнені і завжди голодні. Збилися купкою на нарах, притулилися одна до одної, мовчали. Ось Нінка із Зойкою завели свою в'язничну пісню про прокурора. Урки часто її співали і на етапах, і в зоні. Мотив і слова були такі жалісливі, що дехто знову почав схлипувати. Цього ще не вистачало!

- Чого носи повісили? Ми ж і не таке переживали, а тут раптом злякались. І в Сибіру люди живуть! - вирішила я трохи розрадити товаришок.

- Ми ж про Сибір нічого сінько не знаємо.

- А я вам розповім. Був такий письменник В'ячеслав Шишков. Він багато і цікаво писав про Сибір і життя сибіряків. Мене глибоко вразила його повість "Тайга".

І я почала розповідати сюжет. Голосно, емоційно. Намагалася передати красу і велич тайги, силу стихії - грозу і страшну пожежу. У автора все це було так яскраво описано! Коли читала, здавалось, ніби сама там присутня, наче наяву бачила вогняний смерч, чула гул і стогін палаючих дерев.

Раптом запнулася. Що це я? Зараз зовсім не можна про це. Зробила паузу, ковтнула води. Глянула - обличчя такі напружені, злякані. Ну і заспокоїла!

- Далі, а що далі?

І довелося мені на ходу змінювати кінець з трагічного на щасливий.

Всупереч сюжету повісті, я наслала на палаючу тайгу страшенну зливу, яка не припинялася майже дві доби і загасила пожежу. Село вціліло, жодна хата не згоріла, всі залишилися живі й здорові, навіть звірі, які тікали від пожежі. І Анна з Андрієм зустрілися. Закінчила все весіллям, на якому гуляло все село.

Сама ж розповідала і гадала: а раптом хтось із політичних читав це і викриє мою вигадку? Та всі мовчали. В кінці радісно зітхнули, обличчя посвітлішали. Думаю, сам автор не образився б на мене за таку імпровізацію.

У наступні дні розповідала "Угрюм реку" теж Шишкова. Втомлювалася добряче, зате час спливав швидше, навіть про голод забували.

Нарешті залунали голоси в коридорі, забряжчали ключі від камер.

- Збирайся з речами!

- Куди нас?

- На лісопояс, в тайгу.

Зустрілись з латишами, вони вже приязніше поставились до нас, привітались.

У відкритих кузовах вантажних машин нас довго кудись везли. Було дуже холодно, вітер з морозом обпікав лице, аж з очей текли сльози. Ховалися одна за одну, куталися у свої лахи. В зоні при звільненні нам видали одяг третього сорту. Правда, мама мені надіслала зимове пальто, та воно годилось лише для київських зим, бо було пошите з бостону, мало тоненький шар ватину і невеличкий цигейковий комірець.

Їхали десь зо дві години. Зовсім задубіли. Нарешті нас привезли до вузькоколійки:

маленький паровоз, крихітні вагони. Приїхало кілька машин жінок і чоловіків. Вагони не опалювалися, але хоч вітру не було. Почали знайомитися. З мого "В'ятлагу" не було нікого. З чоловіками знайомитися не хотіла принципово. Сиділа тихенько, мовчала. Нінки десь не було – пішла у вагон до тих, що приїхали за нами. Вони всі були в кожухах і валянках, червонопикі, веселі, скалили зуби, загравали з жінками, кожне третє слово, яке злітало з їх вуст, було нецензурне.

Раптом до мене підсів високий молодий чоловік.

– Чув, що ви з України. Я із Запоріжжя – Борис Постніков.

Розговорилися. Він був студентом будівельного інституту, забрали з четвертого курсу. Батька розстріляли ще у 1937 році, вдома лишилась мама – вчителька.

Поїзд ледве чалапав. У вікна нічого не було видно. Холод пробирав до кісток, хотілося їсти (вранці нас не встигли погодувати), хоч би хліба дали, хай би й мерзлого.

Нарешті зупинилися. Вийшли з вагону – навкруги тайга. Двоє "покупців" і двоє зустрічаючих були вже без рушниць. Ми склали свої речі на сані-розвальні, запряжені невеличкою, худою шкапиною. Сані їхали попереду, прокладали ніби якусь дорогу, адже снігу намело по пояс – аж пересуватись було важко. Але проводирі з лісгоспу пояснили, що йти треба швидко, ні в якому разі нікуди не звертати, не сидати відпочити, бо замерзнеш на смерть.

Спочатку крокували бадьоро, навіть зігрілися, сил вистачало ще й на розмови. Я познайомилася з Іреною з Риги; вона теж відсиділа п'ять років, а тепер от її відправили у заслання. Іти ставало все важче і важче, сніг глибокий. Від чистого повітря і голоду трохи паморочилось у голові. Старші люди, особливо литовці, серед яких було багато зовсім старих, почали відставати. Хтось сів у сніг. Проводирі кричали, стусанами піднімали, лаялись. 40-річна Ірен була вища і фізично міцніша за мене, вона підганяла слабших, підбадьорювала, умовляла, що вже недалеко. Я ледве пленталася, ще й з правого валянка виліз пучок соломи – взуття ж у мене теж було третього сорту. Сховалася за велику ялину, щоб не побачили, і сіла в сніг. Витягнула ноги, заплющила на мить очі... Побачила Київ, білі квітучі каштани, маму... Раптом хтось почав трясти мене за плечі, бити по обличчю й кричати:

– Що, дурна, замерзнути хочеш?! Вставай, іди, іди вперед! Чуєш, собаки гавкають, значить близько село!

Борис схопив мене за руку, підбігла Ірен, і вони вдвох потягнули мене за собою. Опам'яталася, стало соромно.

– Пустіть, піду сама.

Йшла сердита, такий же був сон – бачила мамусю. На санях вже лежали троє напівживих литовок. Їхали-брели, і здавалось, цьому не буде кінця. Нарешті з'явилося кілька засипаних снігом хатин. Набилися в одну. Там було натоплено, жарко. Почали відходити від морозу і нестерпно боліти пальці рук, ніг, щоки, вуха, носи. Боже, як же було боляче. Всі вили, кляли мороз, лаялись, розтирали приморожені частини тіла снігом. Я ж мовчки терпіла: кому було скаржитися, у кого просити допомоги? Напилися кип'ятку, його було вдосталь, всім вистачило, а от хліба не знайшлося ні

скоринки.

Нарешті трохи заспокоїлись і покотом полягали на підлозі, хто де стояв, хто в чому був, і позасинали як вбиті.

Вранці дізналися, що ми добираємось до села Піщанка, до нього ще залишалось 30 кілометрів, тому вийшли ми рано, ледь розвиднилось, щоб до вечора встигнути, бо по дорозі більше не зустрінеться ніякого житла – не буде де зупинитися, перепочити, погрітися.

І таки пройшли ми ці 30 кілометрів. За один день і майже всю ніч. Добралися до Піщанки, коли вже встало сонце. Іти було легше, бо за деякий час ми вийшли на наїжджену дорогу, а на останніх кілометрах тайга відступила, і з правого боку з'явилася річка.

Потомилися, але всі добралися живі.

-3-

У Піщанці було лише вісімнадцять засипаних снігом дерев'яних хатин між густого лісу. Не було вже ні колючого дроту, ні вохривців, ні вівчарок. Та і волі не було – стерегли нас сотні кілометрів сибірської тайги, непролазні сніги, сильні морози та заборона виїздити з того місця, куди тебе завезли.

Кожні десять днів з'являвся комендант і перевіряв, чи всі на місці. Відсутність вважалася втечею, за це давали 25 років спецтаборів.

– Тут порядки мої, – об'явив, як і Надеев у "В'ятлазі", тутешній комендант.

Ну звісно: живи, враже, як комендант скаже.

Ми вважалися засланими до Довго-Мостовського району, але село Піщанка належало Іркутській області. Чому це так – не наша справа, однак ходити по Іркутській області, тобто по селу, теж вважалося порушенням режиму. Нас привезли сюди не гуляти, не відпочивати, а працювати, працювати, працювати, виконувати план п'ятирічки. Взимку – на лісоповалі, влітку – на збиранні живиці.

Нас прибуло 120 чоловік, з них 50 жінок. Це і ми, зеки, і сім'ї литовців. Важко було розміститися, довго домовлялися, торгувалися; виходило ж по п'ять чоловік на одну хату, де вже жили родини місцевих з дітьми. Комендант пояснив, що скоро заслані почнуть самі собі будувати нові хати.

Я з Іреною та ще одною жінкою, Оленою Миколаївною, потрапили до молодій сім'ї – чоловіка з дружиною і немовлям. Спали покотом на голій підлозі, над нами висіла колиска з дитиною, в кутку жило телятко – в хліві ж мороз, а воно ще зовсім маленьке. Різкий запах сечі, дзюрчання та струмок, що тік прямісінько під нас не раз вночі змушував прокидатися. Розуміла: треба терпіти, але тут цьому терпінню не видно було кінця.

До зарплати нам повинні були видати аванс – кожному по 25 карбованців. Та наші "роботодавці" давно вже пропили усі гроші й ламали голову, що ж робити. Біда! Могло

обернутися великим неприємностями. Та якось виявилося, що гроші є у Ніни, і стражі порядку швидко порозумілися з грабіжницею: у зеків – аванс, у них – горілка, у Нінки – воля. Як від'їжджали з села, взяли і Нінку. Вона мені встигла шепнути, що її відпускають до Ленінграду.

В селі була крамниця, та їстівного в ній майже нічого не продавалося. Хліб і трохи смальцю обіцяли привезти, але коли – невідомо. На полицях лежали глазуровані пряники (тверді, як камінь); цукерки-подушечки, цукор пачковий, куски чорного із запахом псини мила, махорка, цигарки, свічки, сірники, а в кутку стояла бочка з гасом.

І все ж треба було якось виживати. У кружку або миску з окропом ми вкидали пряники і цукерки, чекали поки розчиняться, розмішували і їли. І так двічі на день – до і після роботи. А робота взимку – лісоповал. Усі чоловіки розбились на бригади по двоє, з жінками ж ніхто працювати не хотів.

– Хіба з жінкою виконаєш норму? От за дружину візьму, будеш тоді сидіти вдома, готувати їжу, а я працюватиму, – озвучив один позицію засланих чоловіків.

Всі жінки так і зробили. Одинокими залишилися лише я і Олена Миколаївна. Я заміж не хотіла – не такого одруження чекала. Іноді від пропозицій руки і серця доводилося не лише відмовлятися, а й оборонятися, бо деякі відмову розцінювали як образу, сердилися, починали обзивати. Я терпіла, не звертала уваги. Ні – і все, сама собі якось дам раду.

Довелось нам з Оленою Миколаївною стати у бригаду самим. Цій жінці було вже 56 років, маленька, астенична, слабодуха, в глибокій депресії, вона, як і я, зовсім не підходила для такої роботи. Її чоловік ще відбував на Колимі свої п'ятнадцять років, у неї ж було всього десять.

Якби я знала, що буду працювати на лісоповалі, взяла б у зоні при звільненні інший, придатніший для цього одяг. Хазяйка, побачивши моє зимове пальто, хмикнула і позичила мені свій бушлат та ватяні штани, а її чоловік закріпив дротом підшви моїх валянок. Я ж старалась їм віддячити, чим могла: оглянула їх тримісячне маля, показала як лікувати опрілості, пояснила, чим краще годувати, дала багато інших порад.

Вийшли – ледь світало. В своєму одязі почувалася дуже незграбно; він був такий важкий, мабуть, важчий за мене.

Бригадир махнув рукою, вказуючи напрямом:

– Отак ідіть, шукайте мічене дерево.

Дав пилку, сокиру. Я намагалась пригадати, як пиляли дерева в бригаді, з якою я аж три дні ходила до лісу. Добре, що тоді придивилася, тепер хоч знала, що треба робити.

Брели тайгою, шукали помічене до зрубу дерево. Провалювались у сніг майже по пояс, ледве витягували ноги для наступного кроку. Оскільки я молодша і сильніша, то йшла попереду й тягнула пилку. В тайзі було ще майже темно – як знайти помічені дерева, чим їх помітили? Борсались в снігу, потомилися. Забрала сокиру у Олени Миколаївни – для неї вона теж виявилась заважкою. Нарешті знайшли мічене дерево –

стесана кора і чорна цифра "6". Ура! Почали оглядати. Підійняла голову – стовбур, стовбур, стовбур і десь високо-високо біля верхівки гілляки. Олена Миколаївна лише глибоко зітхнула. Обдивились дерево знизу – товстелезне, вдвох навіть не обнімемо. Тепер треба було розгребти навколо стовбура сніг. Та лопати ми не мали, бригадир видав лише пилку і сокиру. Що робити? Спробували розгребти сніг руками – марна справа. Посідали, засмутились. По щоках у Олени Миколаївни стали котитися сльози. Якщо ще і я впаду духом – кінець! Треба було знайти якийсь вихід.

Раптом почула чоловічі голоси, крики, стук сокири. Наші! Кинулась туди. Швидше, швидше, ледве добрела. Розповіла про нашу біду. Хлопці посміялись і дали лопату.

З лопатою діло пішло веселіше. Розчистили сніг, почали пиляти. Та дерево тверде, ще й замерзле. Пилка відскакувала, як від каменю. Прийшов один хлопець за лопатою – вони вже звалили свою сосну, їй легше пиляти ніж кедр. А нам попався кедр. Їхня сосна впала і втопилася в снігу так, що стовбура не видно, тепер треба було від цього стовбура сніг відкинути, розпиляти його на метрові колоди, потім ці колоди розколоти на чотири частини і скласти в кубометри. Все це пояснив нам Василь, надрубав кору і показав де і як пиляти. Пішов, ще й насварився, що сама не принесла лопати.

Тепер, мабуть, робота піде краще. Взялися обома руками за ручки, тягнемо пилку з усіх сил, а результату майже ніякого. Напиляли мало – за цілий день навіть до половини пилки не дійшли. Додому добралися по темноті. Постягали з себе верхній одяг і впали на нього, мов неживі, та заснути від болю в усьому тілі, а особливо в руках, не могли. Перед очима стояв величезний непохитний кедр з загнаною в нього пилою і покинутою сокирою поряд.

На другий день ми допиляли до довжини пилки (вона ж була майже вдвічі коротша за стовбур) і почали думати, як бути далі. Вирішили обпилювати дерево з різних сторін. Три дні пиляли з усіх сил, на четвертий пилку почало затискати.

Знову покликала хлопців, які за цей час звалили вже третє дерево. Прийшли, подивилися на кедр, на нас, похитали головами. Підрубали дерево, забили якийсь залізний клин, що принесли з собою. Вовтузилися досить довго, міряли куди впаде, щоб не зачепилося за інші дерева. Нарешті наш кедр похитнувся, застогнав, затріщав трубним голосом і під крики та лайку наших помічників таки звалився. Втопився в снігу і аж ген-ген поверх кучугур стирчало його гілля. Почали дякувати помічникам, однак Василь кинув зі злістю:

– А хто тобі наступні дерева буде валити? А це ви хіба розчикрижите? Хочеш вижити – виходь за когось. Он Борис тебе кличе. Ач, царівна недоторкана.

Я мовчала, відчуваючи себе винною...

Вночі від втоми і усього пережитого приснився дивний сон. Підтятий кедр лежав в снігу, стогнав і гнівно промовляв до мене:

– Століття тут ріс, кохався вітами з соснами та ялинами, охороняв слабші дерева від вітру та грози, годував білочок, птахів і всіляку звірину, давав їм притулок. Навіщо ви вкоротили моє життя? Чого прийшли сюди, порушили мій спокій?!

– Вибач! Ми не самі, нас силоміць сюди привезли, ми не винні, – виправдовувалася

я уві сні.

- Не знаю, чи зможу пробачити тобі, не знаю. Я ж помираю...

Довго я розмовляла з кедром...

А прокинувшись, твердо вирішила, що нізащо не буду рубати дерева, не буду знищувати тайгу - вона ж жива, ця сувора краса. Треба робити те, що вмію, чому вчилася, що люблю. Хочу допомагати людям, їх лікувати. Чула, що в Довгому Мосту є лікарня, піду туди шукати роботу.

-4-

З Піщанки до Довгого Мосту було 110 кілометрів. Самій подорожувати тайгою якось страшно. Запропонувала Борису піти разом, та він відмовився, порадив і мені дочекатися тепла. Але я не могла чекати. Мені треба було швидше влаштуватися, щоб допомагати мамі й татові.

Як я тут не старалася, нічого не виходило. Ніби і бригадир пішов мені назустріч, дав легшу роботу: очистити від снігу сарай, в якому лише дах, а стін немає (в ньому влітку стоять бочки з живицею). Я зраділа, взялася за роботу. Лопата широка, зручна, сніг злежаний, глибокий. Різала його шарами, відкидала. Спочатку було легко, розпашіла, роздягнулася. Потім втомилася, а відпочивати холодно, сидіти на снігу теж довго не можна. Три дні працювала, старалася з усіх сил. На кінець третього дня залишилося зовсім мало, завтра до обіду мала б закінчити, може яку копійку заробила б.

А вночі розгулявся вітер. Зашуміла тайга, закружляла віхола. Засипало всі протоптані стежки, всі дороги. А як же моя робота? Сарай же без стін! Прибігла, подивилась - знову снігу повно, ніби я його і не розчищала.

Бригадир мовив з єхидною посмішкою:

- Чому ж раніше не подумала, що так буде?

- Так ви знали?!

- Знав, просто хотів тебе провчити, щоб не задирала носа. Іди заміж, поки кличуть, а то і так візьмуть.

За свою роботу грошей я не отримала, бо виявилось, що відпрацьовувала попередній аванс - 25 карбованців.

"Так я навіть себе не прогожую, не те, що батьків", - думала я і остаточно вирішила перебратися в Довгий Міст. Іти туди треба було відразу після відмітки коменданта, який з'являвся кожні десять днів. Якщо когось з нас, поселенців, не буде на місці, кара - 25 років спецтаборів.

Пішки, сама, 110 кілометрів незнайомою дорогою, по тайзі, у невідоме... Та іншого виходу не бачила. Сховала у кишеню записку до тамтешнього зубного лікаря (теж колишнього в'язня) і десять грудочок цукру, довідалася, що дорога одна - від села до села, і пішла. Годинника, а тим паче компаса, у мене не було. Лише стежка, місцями

засипана снігом. Бувало провалювалася по коліна, потім шукала ногами твердіший сніг – значить знову на правильному шляху. Йти було не важко. Світило сонце, блищав сніг, пощипував мороз. Скільки градусів не знала, але сильніший, ніж у "В'ятлазі". Вирішила кожні десять кілометрів з'їдати грудочку цукру. Хліба не взяла, та він і замерз би – не вгризеш.

Щоб веселіше було йти і швидше минав час, читала вголос вірші. Намагалася згадувати лише бадьорі, героїчні. Стежку на кілометри ніхто не розмітив, тому скільки пройшла, котра година і чи йду в потрібному напрямку, я не знала.

Перше село, до якого повинна була дійти ще до темноти – Покотеево. Від Піщанки щось близько 35-ти кілометрів – точно ніхто не знав, бо місцеві цією дорогою ходили дуже рідко. Їхній райцентр знаходився в Іркутській області. Коли ж смоктати наступну грудочку цукру, як відрахувати десять кілометрів? Йшла, роздумувала. В тайзі було тихо-тихо. Почало смеркатися. Трохи прискорила ходу – не застала б мене ніч у дорозі. Вже добре стемніло, коли нарешті побачила село. Пройшла вулицею, яка, здавалось, тут була всього одна. У вікнах темно. В яку хату постукати, куди попроситися заночувати? Побачила, що в одній світиться. Підбігла – вивіска: "Медпункт села Покотеево". Те, що мені треба. Сторож-дідусь із цікавістю вислухав мене і дозволив переночувати на тапчані у кабінеті. Сам же з радістю пішов на ніч додому.

Вранці, ледь почало світати, з'явився. Приніс три варені картоплі і шматочок хліба. Поки снідала, повчав. Розповів, що по дорозі до Довгого Мосту села більше немає. Так за 34-36 кілометрів є заїмка (там постійний двір), там всі перехожі завжди ночують. А від заїмки вже до Довгого Мосту рукою подати. Кілометрів щось біля 40, за один день мала дістатись.

Подякувала дідові за сніданок, віддала п'ять грудочок цукру, обійдуся – поснідала ж. Розчулився дід – очевидно, любив чай вприкуску.

Вже далеко за селом розвиднілося. Знову настав сонячний морозний день. Йти було веселіше – не голодна, іду правильно, все буде добре. Йшла трохи швидше, ніж вчора, знову читала вірші. Гадала, хто мене міг чути, які звірі, птахи жили в тайзі.

Пройшла більше половини дороги, сонце вже було низько, коли раптом мені назустріч прямо на стежку вибіг собака. Я зраділа – значить зараз побачу людей, може дізнаюся, скільки ще до заїмки і котра година.

Підійшла ближче. Собака зупинився, сів на задні лапи, підняв вгору морду, понюхав повітря. У мене чомусь пішов мороз по спині, встало дибки волосся, і в горлі застрягло слово "Сірко", яким хотіла назвати собаку. Стояли один проти одного, роздивлялися.

Очі якісь не такі, як у собак. Дикі очі. І навколо тиша. Вуха ніби позакладало. Ніяких людей, які б йшли або їхали з собакою не було. Та це ж вовк, здогадалась я і скам'яніла від жаху. Що, що робити?

Машинально скинула рукавичку з руки, в якій була затиснута грудочка цукру. Кинула нею у вовка, влучила просто в ніс. Звір мотнув головою, піднявся на лапи, спокійно звернув зі стежки і зник за деревами.

Я постояла ще кілька хвилин у трансі, а потім зірвалась бігти. Бігла і бігла. Кілька разів падала, піднімалася і знову бігла. Дихалось важко, серце калатало в грудях, піт заливав очі.

Нарешті заїмка: край стежки велика рублена хата без огорожі, за нею ще якась будівля й сарай. Маленький ґанок зі східцями я перелетіла за мить. Рвучко, без стуку розчинила двері і впала на широку лаву. Зірвала шапку, пальто – жарко!

Вийшов старий дід з довгою білою бородою і люлькою в зубах. Здивовано оглянув мене.

– Тю, дурна! Чого бігла так? Хто гнався за тобою?

Нарешті опам'яталася і подумала: справді ж дурна. Чого було так бігти? Якби вирішив з'їсти, хіба б це допомогло? Хіба від вовка втечеш? Та страх, мабуть, відібрав розум.

Коли розповіла про вовка, дід не дуже повірив – із сумнівом похитав головою. Хоча й признав, що собаки без людей по тайзі не бігають.

І тут я згадала гумореску Степана Руданського:

– Чого, брате, так збілів? Що з тобою сталося?

– Ох, за мною через став аж сто вовків гналося!

– Бог з тобою... Сто вовків!.. Все б село почуло.

– Та вірно, пак і не сто, але десять було!

– Так і десять не було! Знать один усього.

– А як один? Аби вовк! Страшно і одного...

– А може, то і не вовк?

– А що ж то ходило? Таке сиве та мале, а хвостик мов шило.

Згадала, розсміялася – і страху як не було.

Роздивилася навколо. Посеред хати стояла велика залізна грубка. На ній кипів величезний, мабуть з відро, мідний чайник – прийшов з морозу і пий, поки зігрієшся. Та мені було жарко, грітися не треба. Біля столу – лави, а під стінами на ялинових гілках укладена солома – спальні місця. Ось і всі зручності в цьому "готелі".

Дуже хотілося пити, тільки не окропу, а холодної води. Дід здогадався, приніс із сіней кухоль, в якому плавали крижинки льоду і заморожені брусниці. Пила і не могла напиться, покусувала зубами ягідки. Як приємно та смачно! Розляглася на соломі, почала дрімати.

Розбудили мене сердиті голоси на ґанку. З клубами морозу ввалились до хати чоловік і двоє хлопчиків – замерзлі, діти перелякані й заплакані. Дід сварив мужика, що загнав коня – тварина вся в милі. Чоловік пояснював, що кінь почув, а вони побачили між деревами вовка. І коня вже не могли втримати – летів, мов стріла, самі ледве не повипадали з саней. Розповів, що в сусідньому селі вовки загризли теля.

– Значить той вовк був ситий, тому тебе не зачепив, – зробив висновок дід. – Мабуть, безгрішна ти, от Бог тебе і зберіг.

А мені було шкода телятка, яке врятувало моє життя.

Вранці дід насилу добудився мене. Було ще зовсім темно і так хотілося спати.

Снилося, що я в Києві з Юрком і Валею їм морозиво.

- Вставай, вставай. Хлопці їдуть трохи з тобою по дорозі, підвезуть так кілометрів зо 20-25, тоді потрапиш в Довгий Міст ще до темноти.

Напоїли гарячим чаєм, пригостили хлібом і навіть двома тоненькими шматочками сала. На саях закутали разом з дітьми у кожух. А дід перехрестив мене услід.

-5-

В Довгий Міст потрапила ще вдень. Стежка вела прямо до лікарні, яка стояла під самою тайгою, на узвишші неподалік села. Шість симпатичних дерев'яних будиночків з різьбленими, наче мереживо, великими вікнами і ґанками. Знайшла у поліклініці стоматолога, та мене чекала невдача - головний лікар був у відрядженні в Красноярську. Що ж робити? Стоматолог Леонід, невисокий і нічим не примітний чоловік років під 50, запропонував перечекати день, переночувати у нього, а там і головний лікар повинен був повернутися. Леонід розповів, що живе у хазяйки у відгородженому кутку, що відбув десять років у "Дубрівлазі". Дочекалася кінця робочого дня і прийшла з ним до хати. Бабка на моє прохання переночувати кивнула головою. Поставила в піч варитись картоплю. У відгородженому кутку з меблів були невеликий столик, два табурети і тапчан.

Повечеряли гарячою картоплею з сіллю. Якраз хотіла запитати у бабки, де мені лягти, коли Леонід вказав на своє ліжко:

- Роздягайся, лягай.

- А ви ж де?

- Як де? Помістимося вдвох.

Я здивовано поглянула на Леоніда.

- Ти що, в зоні не була, з неба звалилася?!

Я зацікавила: як пояснити, що не така?

- Сказав лягай! - крикнув зовсім сердито. - Досить корчити з себе недоторкану!

Я опам'яталася, підскочила до бабки, вона якраз лізла на піч.

- Бабусю, бабусю, можна мені з вами на печі переночувати, я замерзла дуже?

Бабка вилізла на піч, мовчала. Я швидко скинула валянки, пальто. Влізла за нею, посунула трохи бабку, яка, очевидно, не дуже хотіла мене пускати, та я не церемонилась. Вдвох таки було тісно і жарко. Від бабки і лахів, що лежали на печі, йшов спертий запах, тхнуло сечею. Та іншого виходу у мене не було.

Не могла спати, звішувала голову з печі, щоб хоч трохи подихати свіжим повітрям. Коли почула Леонідів храп з руладами, обережно зішла з печі, одягнула валянки і пальто з шапкою. Тихенько відчинила клямку і вискочила з хати.

Село спало, жодного вогника. Та було видно - білий сніг і повний місяць. Що робити, куди йти?

Я порахувала, що до приїзду коменданта залишалося всього п'ять днів. А

добиратися мені до Піщанки цілих три, а може й чотири доби. Коли б залишилася чекати головного лікаря, то могла б не встигнути. Тоді – втеча і 25 років. Ні, треба було повертатися.

Дійшла до лікарні, постояла, подивилася, зітхнула – недосяжно! Пішла далі.

Дорога вже була знайома, пригод не ставалося ніяких, настроїв був поганий. Декламувала вже песимістичні рядки Лесі Українки:

Ні долі, ні волі у мене нема.

Зосталася тільки надія одна...

На третій день пізно ввечері дісталася до Піщанки. Наступного ж ранку приїхав комендант. Знову просила його, щоб перевів мене у Довго-Мостовську комендатуру, бо хотіла працювати за фахом.

– Яка ж у тебе спеціальність? Не закінчила інститут? Подумаєш! Он у мене і академіки, і професори на лісоповалі працюють. Іди і ти працюй, не мороч голови, професорка!

Я намагалася, та щось нічого не виходило. Знову пішли з Оленою Миколаївною в тайгу. Ну, звалили сосну. Бригадир сказав, що вона не підходить на будматеріали, треба розчикрижувати на кубометри. Це ж яка робота! А сил вже не було. Майже нічого не їла – не мала грошей, а без них і продуктів.

Та, видно, ще не пора була мені з голоду помирати. Ірена принесла передані мені Нінкою 25 карбованців, які та залишила на прощання при від'їзді у Ленінград.

Знову не лишалось іншого виходу, як йти в Довгий Міст. Під лежачий камінь вода не тече. А тут і Бог допоміг – випало мені туди відрядження.

Одна з латишок втратила розум: бігала по селу, кричала, останніми словами лаяла Сталіна, радянську владу, російську окупацію, кляла коменданта і всіх нас. У неї був справжній гострий психоз. Терміново приїхав комендант і вирішив так: чоловікові цієї жінки дадуть коня і сани-розвальні, щоб завіз її в лікарню Довгого Мосту, а я як медпрацівник їх супроводжуватиму. Комендант був задоволений, що знайшов мені роботу "по спеціальності", а я раділа, що потраплю в Довгий Міст.

У санях лежало багато сіна, щоб годувати коня. На це сіно розстелили кожух, на нього вклали завернуту в інший кожух хвору, вкрили її ще одним кожухом і міцно прив'язали до саней – і не вискочить, і не замерзне. Коник наш був невеличкий, кістлявий, справжня шкапа. Такий же і чоловік – невеличкий латиш з сивою борідкою, худий, ще й погано розмовляв російською. Коню було важко везти всіх разом, та й довго не всидиш – замерзнеш без руху. Ми їхали так: один сидів біля хворої, другий підбігав за саньми. Потім мінялися місцями. І так весь час. Добре, що дорога була мені знайома. До Покотеево дісталися ще засвітла.

Люди, тільки-но чули безперервні прокльони хворої, відмовлялися пускати нас на ночівлю чи навіть просто погрітися. До фельдшерського пункту, де нібито ще йшов прийом, нас пустили лише пізно ввечері і тільки у сні. Ми постелили кожух на підлогу, поклали хвору, але прив'язати її не було до чого. Довелося просто зв'язати, вкрити кожухом, лягти по обидва боки і тримати. Задрімати в цю ніч не змогли ні на

хвилинку. Латиш плакав, а в мене розболілося серце. Давала йому і сама смоктала валідол. До заїмки, на щастя, доїхали без пригод. Дідок упізнав мене, зрадив. Побачив хвору, покачав головою, напоїв якимось чаєм для сну, та це не допомогло. Всю ніч жінка кричала, виривалася, кусалася. Ми зовсім вибилися із сил.

Нарешті Довгий Міст і лікарня. Головний лікар був на місці. Розповіла йому про хвору та її стан. Прийшла і його дружина, теж лікар. Обоє дуже симпатичні грузини – Шубладзе Борис Вахтангович та Ірина В'ячеславівна. Він був хірургом, вона – урологом. Борис Вахтангович після десяти років таборів вже четвертий рік був тут у засланні. Ірина В'ячеславівна вчинила так, як дружини декабристів, – приїхала з двома дітьми до чоловіка в заслання.

Районна лікарня знаходилась на краю Довгого Моста серед розкішних сосен. Збудували її ще декабристи, які теж жили тут у засланні. На великій огороженій території розмістилися поліклініка, корпуси-відділення (терапевтичне, хірургічне, педіатричне, акушерсько-гінекологічне, інфекційне), аптека і морг. Також тут розташовувалися будинки для головного лікаря і медперсоналу. І збудовано ж було як! Стелі високі, вікна великі, підлоги паркетні (з міцного кедра). Особливим було і опалення: високі круглі грубки, вкриті гофрованим залізом, щоб площа обігріву була більша, складені так уміло, що і в найбільші морози тримали тепло. Топили їх двічі на день – вранці і ввечері – лише двома-трьома оберемками дров. І вся ця краса зберігалася у досить пристойному вигляді вже стільки десятків років.

Але психіатричного відділення у цій чудовій лікарні не було. Довелося дзвонити в Красноярськ, щоб тамтешні лікарі забрали нашу хвору. Обіцяли через день-два надіслати санавіацію.

Спеціалісти тут були першокласні, всі з кремлівських лікарень і всі колишні в'язні. Розпитали мене: хто, де вчилася, ким працювала в зоні, і запропонували залишитися у них медсестрою. Я з радістю погодилася. Тому вирішили, що чоловік з саньми і кожухами повернеться в Піщанку сам, я залишуся в лікарні і тимчасово ночуватиму в окремій палаті з хворою, а з оперуповноваженим про моє переведення в Довгий Міст домовиться Ірина В'ячеславівна.

Сиділа зігріта, нагодована, в чистій палаті. Хвора після заспокійливої ін'єкції спала. Я перечитувала книгу, яку дали мені Шубладзи – "Дон Кіхот" Сервантеса. Зігрілася, заспокоїлася, раділа. Та час від часу починало свербіти то на шиї, то на спині. Що таке, в чому справа? Всього ж два дні, як була в лазні! Раптом намацала пальцем щось живе – жучок? Придушила, роздивилася. Ой, матінко! Та це ж була воша, справжнісінька величезна темна воша!

Знову засвербіло, вже в іншому місці. Я розгубилася. Що робити? Скинути з себе светра і дивитися тут, в палаті? А як хто зайде? В дверях зсередини защіпки не було. Я вибігла без пальто у двір, бо бачила десь недалеко дерев'яний туалет. Заскочила, зачинилася, скинула светра і мало не скрикнула – на ньому було повно великих чорних вошей... Звідки ж? Мабуть, з кожухів, на які вкладали і якими вкривали хвору. Ми ж на них сиділи, лежали. Я швиденько почала давити цю погань. Замерзла, бо була

роздягнена, але терпіла. Коли вже цокотіли зуби і задубіли пальці, я вдягнула светр і прожогом кинулась до палати. Хвора спала, навколо було тихо. Заспокоїлась, обійняла грубку, зігрілася... і знову відчула свербіж. Знову побігла на вулицю до туалету, знову зняла светр, знову стала давити, знову змерзла... І так без кінця, аж поки не стемніло. Зайшла Ірина В'ячеславівна, запросила на вечерю і запропонувала переночувати у них. Я відмовилася, дякуючи. Як же - у мене ж воші! А сказати про це Ірині В'ячеславівні не наважилася. Вона ж могла подумати, що я завжди така неохайна і відмовила б мені у роботі.

Вечерю принесла в палату санітарка. Пояснила, що о десятій тут вимикають електродвигун і світло. У чергової сестри була гасова лампа, мені ж дали свічку і сірники.

Вночі при свічці вошей не було видно. Ніби вже менше, трохи легше, та все одно не могла спати, нервувала. Під ранок зовсім засмучена і роздратована знайшла лише один вихід з цієї дурної ситуації - повернутись у Піщанку, там прокип'ятити і виморозити весь свій одяг, впевнитися, що абсолютно все в порядку, і лише тоді повернутися в Довгий Міст.

Рано вранці, коли ще ледь почало світати, не сказавши нікому ні слова, вийшла з лікарні і пустилася в знайому подорож. На ночівлях у заїмці і в Покотеево майже не лягала - ходила або сиділа. Все із-за них, проклятих, - боялась занести людям лихо.

Поки я подорожувала, Ольга Миколаївна з Іреною перейшли в окрему хату, без хазяїв і телят. Забрали туди і мої речі.

Не заходячи до хати, покликала Ірен, розповіла їй про своє горе. Вона попросила сусідів затопити лазню, і я на порозі в мороз роздяглася догола. Після лазні на вулиці розвели багаття і у відрі протягом трьох годин виварювали весь мій одяг, а потім розвісили його мерзнути на ялинах. Я була врятована!

-6-

Чиста, мов нова копійка, у випраному і вимороженому одязі, який так приємно пах хвоею, відмітившись у коменданта знову прямувала у Довгий Міст. На цей раз я була повна радісних надій. Там на мене чекали, там мала б працювати за фахом. Здавалось, кілометри не проходила, а пролітала. Вірші читала веселі, бадьорі. Та все ж думала, що скажу Ірині В'ячеславівні, як виправдаюся перед нею?

- Де ти поділася? Чому нічого нікому не сказала, не попередила?

Слухала докори лікаря, червоніючи. Правду так і не наважилася сказати. Пояснила, що забула в санях свої речі і документи, тому мусила іти за ними в Піщанку.

- Добре. Я сама домовлюся з комендантом. Нам дуже потрібні медсестри та ще з таким досвідом, як у тебе. Тільки більше не тікай.

Мені було соромно за неправду - нічого в санях я не забувала. Документи? Які там у мене були документи! "Вовчий квиток", де кожні десять днів комендант відмічав мою

присутність, у нього ж і зберігався. А одяг майже весь носила на собі: щоб було тепліше і через те, що не мала власного кутка – ніде було сховати. Зубну щітку, гребінець, кілька грудочок цукру, одну зміну нижньої білизни зберігала в рюкзачку, який пошила власноруч. Він приколювався шпилькою до пальто зліва, з ним і знімався. А дванадцять карбованців, що ще залишилися з авансу, були заховані під підкладкою пальто. Точнісінько як в латинському виразі, вивченому в інституті: *omnia mea mecum porto* (все своє ношу з собою).

Наступного дня Ірина В'ячеславівна домовилася з начальником Міністерства внутрішніх справ Довго-Мостовського району – Ботевим. Він чомусь сам захотів мене побачити, призначив зустріч на сьому вечора.

Йшла до нього, раділа. Останній рубіж перед досягненням. А скільки ж довелося винести, скільки пережити!

У сільській хаті за широким столом під величезним портретом вождя сидів, у накинutoму на плечі кожусі солідний опер. Яка знайома неприємна картина. Лише тепер майнула думка – не просто так, мабуть, ця аудієнція. Чим закінчиться?

Спитав статтю, строк, в якому таборі була, скільки років, де працювала.

– Що, хочеш і тут бути медсестрою? Це добре. Та за це повинна і у нас працювати.

– Де? – вдала, що не розумію.

– У нас, в органах. Це почесно, не всякому пропонують.

О, Боже, знову те саме! Я ж це передчувала і саме цього боялася!

Відразу відмовилася. Про наслідки намагалась не думати. Як завжди пролунали звинувачення в ненависті до радянської влади, як завжди грубість, лайка, погрози.

Мовчала. Одна була з ним в кабінеті, село спало – ніде ні душі. Міг зробити зі мною, що схоче. Знову все пропало б – робота, якась копійка. Подумала про маму. Я ж обіцяла її забрати, піклуватися про неї...

А погрози продовжувались:

– Якщо не згодишся, не бачити тобі ні Довгого Мосту, ні лікарні. Згниєш в тайзі. Завалить деревом і засипле снігом!

Очі Ботева налились кров'ю. Він піднявся з-за столу, підійшов до мене. Від нього добряче несло перегаром. Раптом однією рукою схопив мене за комір, другою рвучко підійняв моє підборіддя і впився губами й зубами в мій рот. З огидою і страхом обома руками відштовхнула його від себе, зірвалася зі стільця, який впав йому під ноги (це, мабуть, мене і врятувало), прожогом кинулась у двері, налягла на них з усієї сили і вивалилася у сніг. Схопилася і побігла як заєць. Бігла і ревла від злості та образи, від страху за майбутнє. Минула останні хати, побігла незнайомою дорогою вглиб тайги. Сльози замерзали на морозі, боліла прокушена губа. Задихалась, сповільнила біг але не зупинилася: раптом опер мене все ще доганяв? Та навкруги було тихо-тихо – всі і все спало.

Втомилася вже бігти, просто йшла. Роїлися тривожні думки. Що робити? Якщо піду до Шубладзе, які запрошували заночувати, треба буде все розповісти – до чого примушував і що не згодилась. А такі, як опер, цього не прощають. Під землею

знайдуть. Та й дозволу на роботу в лікарні він мені не дав. Отже Шубладзе взяти мене медсестрою не мають права. Навіщо ж я буду їх турбувати, та ще й вночі?

Пропало все, пропало! Знову Піщанка, знову лісоповал. Сил тягти пилку на таких харчах залишатиметься все менше і менше. А я ж хотіла забрати сюди мамусю (в заслання можна жити з родичами), відправляти батькові посилки, вчитися... Що ж робити? Виходу більше не бачила. Все, що було можливе, вже випробувала. Для чого ж було жити? Як і для чого?

Навколо лежав біло-голубий сніг, на небі мерехтіли зорі. Йшла незнайомою дорогою, не зупинялася – холодно, а вночі мороз сильнішав.

Мені вже був 26-ий рік, а я не могла заробити ні копійки, щоб себе прогодувати чи батькам допомогти. Як я не боролася, життя мене перемогло. Життя? Ні, система. Система, яка примушувала мене бути підлою донощицею, яка не могла змиритися з тим, що я була свідомою патріоткою, що любила свою Україну, свою мову, що хотіла жити чесно, працювати, вчитися. Не хотіла доносити! Перед очима знову постало скривлене від злості й хтивості обличчя опера. Добре, що вдалося втекти. Мабуть, Бог допоміг.

Навкруги стояли величезні сосни. Стовбури були стрункі й гладкі, а гілля – високо-високо. Не дістала б прив'язати шарф і зробити петлю. Не хотіла більше жити, не могла. Не було ні фізичних, ні моральних сил. Вибачте, мамо, вибачте, тату. Прощай, Україно! Так хотілося зробити щось хороше для батьків, для людей, для своєї України...

Йшла швидко. Місяць сховався за хмари. Сніг скрипів, обличчя пашіло. Думки, мов ті птахи, бились, летіли. Згадувала дитинство, маму, тата, брата, Київ, Дніпро, берег Наталки... Думала про те, що вже ніколи їх не побачу... Так, не побачу, бо більше жити не мала сил. Досить було цієї муки!

Шукала очима таке дерево, щоб до гілок дістати. Попереду помітила кілька дворів з огорожею. Навколо стояла тиша, ні душі. Навіть собак не було чути. Біля першого двору маячило щось схоже на ворота з перелазом і тином, як у нас в Україні. Саме те, що треба. Підійшла, ступила на перелаз і рукою дістала до поперечної балки воріт. Почала розмотувати шарф з шиї, приготувала петлю, затягнула міцніше, щоб не розв'язалася. Раптом мені почулося, що зарипів сніг. Прислухалася – ні, здалося. Це мабуть кров стукала в голові. Ось все було готове, можна починати. Скинула шапку на сніг, підняла голову, щоб звільнити шию і... побачила перед собою чорнявого чоловіка в бушлаті, накинутому на спідню білизну. Рвучко зірвала шарф з петлею, сховала за спину, але втратила рівновагу і мало не впала з переляку – міцні руки підхопили мене, поставили на ноги, натягнули на голову шапку. Гортанний голос з грузинським акцентом ледве долинув до моєї свідомості:

– Чому не наважуєшся зайти до хати? Заходь! У нас тепло і є де переночувати.

Чоловік взяв мене за плечі і повів, легенько підштовхуючи поперед себе, до ґанку.

І ось ми вже в хаті. Я остовпіла, заціпеніла, залякла.

– Ти роздягайся, грійся, не бійся. Зараз дам гарячого чаю.

Поки я ковтала кип'яток і гріла руки, він підійшов до другого ліжка й сказав:

- Рашід, Рашід, прокинься, посунься, я ляжу з тобою, а гостя хай лягає в мою постіль.

- Який гість? Де він? - спросоння не зрозумів Рашід.

- Та потім розкажу. З наших, переселенців, вночі заблукала. Спи.

Чоловік скинув з мене пальто, вклав мене в свою постіль, вкрив поверх ковдри кожухом. Я не заперечувала, хоч кожухів тепер боялася. Довго не могла заснути - слухала, як мій рятівник шептався з Рашідом. Зрозуміла, що вони теж в засланні, працюють тут на лісоповалі, а живуть у бабки. Намагалася вирішити, як бути далі, але думки зовсім заплуталися. Нарешті я зігрілася і міцно заснула.

Вранці прокинулася. Тріщали в печі дрова, пахло димком і вареною картоплею. Грузини щось говорили своєю мовою, та побачивши, що я вже не сплю, перейшли на російську. Запросили до столу. Вперше за кілька місяців їла виделкою гарячу страву - картоплю і яєчню з салом. Гіві і Рашид поводили себе делікатно: ніяких розпитувань, жодних натяків на вчорашнє. Заблукала. Та я і справді не знала, як вийти на шлях, що веде до заїмки. Бабця-хазяйка пояснила, як іти, щоб не заходити знову до Довгого Мосту.

- Не падай духом, - вмовляли грузини, - це зразу так важко. Потім стане легше, все якось владнається, ось побачиш. Нам відразу теж було важко, особливо дошкуляли морози. А вже третій рік тут живемо, звикли.

Наставляли, щоб по ночам не ходила - вночі погані думки лізуть в голову. Поклали до мого рюкзака, попри мої заперечення, клуночок зі шматочком хліба, вареною картоплею і двома яйцями. І так лагідно дивилися на мене. Ні слова зайвого. Боже, яке благородство, як я їм була вдячна за це! Виходить, є ще справжні люди на світі. Гад Ботев - начальник - всіма керує і робить, що хоче; а хороші люди - вороги народу - пропадають у засланні.

Подякувала, попрощалася. Вийшла на дорогу. Яскраво світило сонце, сніг виблискував різними кольорами. Здивувалась, як я могла вчора таке вчинити? Адже на суді при прощанні з батьком обіцяла йому доглянути маму. Вона ж залишилася одна у чужих людей, без квартири, без пенсії. В нашій країні дружині ворога народу пенсію не давали. Як же я не подумала, що буде з нею, коли мене не стане? Я ж була молода, здорова, сильна духом, мала знайти якийсь вихід. Вирішила, що не буду помирати, "буду жити, геть думи сумні"!

-7-

Настав квітень. У нас в Україні у цей час панувала вже справжня весна. Тут теж змінилася погода - дні стояли похмурі, рідко коли виглядало сонечко, трохи зменшилися морози, але задули вітри, пішов мілкий аж колючий сніг. Та все ще було холодно. Навіть холодніше, ніж в морози. Віхола, яку тут називали просто "дуйка", замітала всі дороги і стежки. Та все ж весна була не за горами, а там і літо. Мені було

цікаво, яке ж тут літо. Місцеві казали, що крім картоплі, у них нічого не росте, бо не встигає дозріти.

З'явилася чутка, що довгомостовського опера Ботева вже немає. Перевели кудись. Та чи це правда, достеменно не було відомо. А як і неправда, все одно треба було щось вирішувати – я ж досі лишалась без роботи. Вирішила: піду в Довгий Міст і залишусь там, хай дають 25 років строку. Невже це втеча – з тайги в тайгу? Піду і все! Хай буде, що буде.

І ось я знову прийшла в Довгий Міст. В лікарню не зайшла. Незручно було якось перед Шубладзами: двічі поверталася від них у Піщанку не попередивши, не розповівши про причину. Та й зараз не могла розказати про Ботева.

Брела нога за ногу і думала: що ж далі? Назустріч йшла невеличка інтелігентна жінка, очевидно з наших, засланих. Мали якось розминутися, бо протоптана стежка для двох була надто вузька. Жінка глянула привітно, дала дорогу, я теж ступила зі стежки в сніг. Обоє розсміялися.

– Ви давно тут? Щось раніше я вас не зустрічала.

– Я тільки-но прийшла.

– Так у вас немає де жити?

– Ще немає.

– Ходімо до нас, ми живемо комуною – так легше. Євгенія Семенівна вийшла заміж, і одне місце у нас якраз вільне.

І пішла я за цією приємною жінкою, а що з цього могло вийти навіть думати не хотіла.

Підійшли до другого будинку з кінця вулиці. Хата була велика, поділена на дві половини. В одній розгороджено дві кімнатки, в кожній по два тапчани, а між ними саморобні столики. На одному зі столиків лежали книжки. Так, невеличка стопка книжок! Як давно я вже нічого не читала!

Познайомилися. Жінка, що мене привела представилась Єлизаветою Володимирівною Благовіщенською, з другої кімнатки вийшов інтелігентний, симпатичний чоловік в літах – Борис Васильович Мокршанський. Приязно посміхнувся, потис руку:

– Ой, ви ж ще така молода, а вже із зони!

Пригостили чаєм, і хоч пили його з алюмінієвих кружок і без цукру, але він був зроблений з душею і дуже смачний. Кожен коротко розповів про себе. Єлизавета Володимирівна раніше жила у Ленінграді. Відбула в таборах десять років за шпіднаж, бо працювала перекладачем у французькому посольстві. Борис Васильович – академік, доктор фізико-математичних наук, москвич. Свій строк – десять років – відбув там же, в Москві, у так званій шарашці. Жили тут у складчину, бо так виходило дешевше. Не мали де тут працювати, а треба було і за житло платити, і щось їсти. Мабуть, як і я, ні від кого не отримували допомоги.

Настала і моя черга представлятися. Чи так подіяли смачний чай зі шматочком хліба, чи теплота і душевність, які вперше за багато часу я відчула тут, але я розповіла

цим людям те, що не розповідала нікому. І про любов до України, за яку сиділа, і про відмову співпрацювати з органами, і про подорожі до Довгого Мосту, і про воші, і про опера. Закінчила тим, що дуже жалкувала, що не могла прийняти їхньої пропозиції, бо ще не працювала і не мала грошей, лише дванадцять карбованців, а з дому ж мені нікому було допомагати.

- Дуже рада була з вами познайомитися, а тепер піду, - закінчила я і піднялася.

Та вони і слухати не хотіли! Почали пояснювати, що і так добре; що за квартиру вони вже заплатили за три місяці наперед, бо хазяйці дуже потрібні були гроші; що пшона нещодавно купили аж цілих п'ять кілограм, а картоплю їм недорого продає хазяйка.

- Єлизавета Володимирівна на сніданок і обід готує смачний куліш, а ввечері печену картоплю і чай. На ваші дванадцять карбованців купимо цукру, ще й на хліб залишиться, а доки скінчаться продукти ви й на роботу влаштуєтесь.

Я повірила цим аргументам, довелося повірити, бо іншого виходу не бачила. Та, мабуть, і доля змилювалася наді мною, послала мені таких добрих і щирих друзів. Чим більше зближувалися, тим більшу приязнь відчували один до одного.

Довгими вечорами, коли при свічці було читати важко, збиралися втрьох і не могли наговоритися. Розповідали одне одному про життя і роботу до арешту, мріяли, планували майбутнє.

Я дізналася, що Єлизавета Володимирівна походила з дворян. Знала французьку мову з дитинства, а з 25-ти років почала працювати перекладачем у посольстві Франції. Там і зустріла молодого співробітника посольства - француза. Покохали одне одного, мала народити від нього дитину. Коли про це дізналися в Міністерстві внутрішніх справ, француза за 24 години вислали з Радянського Союзу, а її заарештували за шпіднаж. Донечку народила вже у в'язниці. Добре, що старшій сестрі Єлизавети Володимирівни вдалося забрати дитину до себе.

Я розповідала про Київ, війну, окупацію. Мене часто просили читати українські вірші, дуже любили ліричні, особливо Лесі Українки, Олександра Олеся, Івана Франка. Говорили, що їм подобається наша мова, і я вірила, що це було сказано щиро.

Пошта в Довгому Мості була ніби клубом для всіх засланих - вони збирались там в надії отримати лист з дому, там же читали, ділилися новинами, обмінювались думками. Я ж боялася виходити між люди, щоб не зустрітися з Ботевим або кимсь з його інформаторів.

Оскільки жила в Довгому Мосту нелегально, комендатура не знала про мене. Хвилювалась, чи не шукав мене комендант - він, мабуть, вже приїздив у Піщанку, а мене ж там не було.

Борис Васильович дізнався, що наші справи ("вовчі білети") знаходяться у Довго-Мостовській комендатурі, і комендант бере їх звідти, коли їде в Піщанку на перевірку. А ще вияснив, що Ботева тут не було, ніби перевели кудись. Порадилися, і я пішла до комендатури, сказала, що в лікарні беруть на роботу, а на лісоповалі працювати не можу. Вдалося, лише запитали, звідки прибула. Ура! Тепер треба було відмічатися в

Довго-Мостовській комендатурі і могла вже жити тут легально. Після цього сміливо пішла в лікарню. Прийшла, розповіла все-все Шубладзам, але вони не наважилися взяти мене медсестрою без дозволу самого Ботева, бо насправді його нікуди не перевели, він лише поїхав лікуватись.

– А раптом він якось дізнається, що ти тут? Тоді невідомо, що буде і тобі, і нам.

Вирішили, що краще мені працювати дільничним фельдшером, не бути на очах Ботева, і пообіцяли якомога швидше знайти мені місце поближче до Довгого Мосту.

Надворі вже запахло весною, почав потроху танути сніг. У хазяйчиної собаки якраз народилися цуценята. Двох жінка віддала, а третього зібралась топити, бо ніхто не хотів брати. Борис Васильович, як тільки про це дізнався, прибіг до нас з благальними очима:

– Візьмемо?

– Звичайно візьмемо! Самі не будемо їсти, а собаці дамо, м'ясом же їх тут ніхто не годує.

Борис Васильович зрадів, мов дитина. Сам годував щеня, доглядав, виховував. Назвали цуцика Барсом.

На протилежному боці вулиці жив товариш Бориса Васильовича – Георгій Бреньов. Вони разом просиділи всі десять років у Москві, разом їх і сюди заслали. Тільки Георгій був значно молодший – його заарештували через місяць після захисту кандидатської дисертації. Він був одружений, але невдовзі після арешту дружина його покинула і вийшла заміж за іншого.

Георгій часто приходив до нас у гості, ми з ним стали добрими приятелями. Помітила, що подобаюсь йому. Та й, чесно кажучи, він мені теж подобався, особливо його голос, манера, постава. Насправді я не вміла і не хотіла кокетувати з мужчинами – просто була щира, легка у спілкуванні, та й звикла ще з інституту, що багатьом подобаюся. Однак життя так склалося, що постійно доводилося думати лише про те, як вижити, як допомогти мамі, татові, а ще мене дуже захоплювала моя робота. Вона займала і думки, і весь мій час, тому на інше вже ні сил, ні бажання не залишалося. Помітила, що майже не згадую ні Едуарда Івановича, ні Ігоря. Вирішила, що напишу їм, коли вже почну працювати.

А ще неподалік від нас у маленькому будиночку жила старенька Марія Адольфівна. Її вивезли сюди ще перед війною як представницю старого дворянського роду. В Ленінграді Марія Адольфівна працювала костюмеркою в оперному театрі. Після війни приїздив до неї в тайгу син-льотчик (всі груди в орденах), та забрати її додому не зміг – не відпустили. Тоді він збудував матері маленьку й затишну хатинку і повернувся до Ленінграду, пообіцявши приїздити у відпустки. А через деякий час прийшов лист від невістки: він у Магадані, ув'язнений за те, що ще у війну з підбитим літаком три дні пробув у німецькому полоні. Йшли роки. Більше вістей не було ні від сина, ні від невістки. Посивіла, постаріла Марія Адольфівна. Шила для людей, цим і жила (вона ще

як їхала сюди, взяла з собою швейну машинку). Жила ніби добре, але журилася, що і матерія погана і фасонів ніяких – місцеві замовляли тільки все пряме і з довгими рукавами, щоб мошка не кусала.

Дуже раділа, що шитиме мені, хоч із простирадла, медичний халат та шапочку:

– Фігурка у вас гарна, струнка. Шитиму вам із задоволенням і безкоштовно, лише замовляйте.

Я б з радістю, було б тільки з чого.

-8-

Нарешті я отримала призначення фельдшер-акушеркою в Капкаринську сільраду, до якої належало два села: Капкара і Тібішет. На північний захід від Довгого Мосту йшла дорога, яка через десять кілометрів перетинала село Тібішет і ще п'ять прямувала до Капкари. Отже до району мені було п'ятнадцять кілометрів – за сибірськими мірками зовсім близько. Тут населені пункти найчастіше знаходились на відстані 40-60 кілометрів один від одного і навіть більше – вони наче загубилися у величезних просторах сибірської тайги.

В селах стояли рублені з величезних стовбурів хати з критими ґанками. Огорож не було – відразу тайга. Серед велетенських сосен та кедрів ці хатки здавались маленькими і беззахисними полонянками дикої, але прекрасної природи. Тут не було ні радіо, ні електрики. Як жили місцеві, як пристосувалися до цих глухих місць, до довгої суворої зими з її сильними морозами і глибокими сніговими заметами? Хоча, люди тут жили вже кілька століть, мабуть звикли або просто не уявляли, що може бути по-іншому. А нас, мешканців столиць і великих міст південних та східних республік, для того і засудили, щоб нам було важко, щоб втрачали ми свої сили й здоров'я і швидше помирали. Якщо ми в зоні вижили, так нас відправляли у заслання у найнепридатніші для життя місця – Соловки, Колиму, Магадан, Сибір.

Після того, як отримала призначення на роботу, Борис Вахтангович познайомив мене з колегами. Дізналася, що в районі є шість ФАПів (фельдшерсько-акушерських пунктів), в яких працюють теж всі заслані лікарі й фельдшери, і я – єдина жінка серед них.

Мені видали гарний фонендоскоп і бікс з малим набором хірургічних інструментів. Пояснили, що завжди можу направити хворого на консультацію в Довгий Міст, прийти сама або подзвонити по телефону, якщо буде потрібна порада. Я зраділа, що в Капкарі й Тібішеті є телефон. Також кожний квартал я повинна була усно звітувати про свою роботу, а піврічні та річні звіти надавати у письмовому вигляді.

Вечір напередодні від'їзду пройшов весь у зборах. Білий, аж сяючий, накрохмалений і випрасуваний халат з шапочкою підготувала першим, але не вклала – повісила на саморобних плечиках, щоб не зім'явся. Показала блискучий бікс з

інструментами, дала всім послухати через фонендоскоп, як дихають легені і б'ється серце. Потім взялась за хазяйські справи: Єлизавета Володимирівна виділила мені каструльку, кружку, півхлібини, трохи пшона й цукру. З авансу – 50 карбованців, який отримала в лікарні, 30 залишила Єлизаветі Володимирівні і Борису Васильовичу. Під вечір прийшов Георгій, пили чай, розмовляли, чого тільки не згадували. А ще я раділа, що тепер могла забрати сюди маму.

18 травня видався чудовим, теплим і сонячним днем. Рано вранці до воріт під'їхав віз, запряжений... волом! На нього склали мої речі, для яких цей віз явно був завеликим. Візник-проводжатий виявився підлітком років 14, не більше. Шморгав носом, мовчав, червонів. Я попрощалась з хазяйкою. Вона дивувалася, як я, не місцева, одна ходитиму по тайзі – не знала ж про мої зимові подорожі до Довгого Мосту з Піщанки.

Єлизавета Володимирівна, Борис Васильович і Георгій пішли мене проводжати. З нами, звичайно, побіг і Барс. Ми ж завжди, як ходили гуляти, брали його з собою. Вулиця відразу вивела нас в тайгу. Поводир з волом крокував попереду, вказуючи дорогу. Хлопчина був сповнений поваги й гордості за доручену йому таку важливу справу. Ми всі йшли за возом. Весело розмовляли, шуткували, милувались природою. Навкруги вже все зазеленіло, лише в самій гущавині та по ярах ще лежав сніг. Барс бавився, забігав уперед, ховався, потім вискакував, кидався до мене, облизував обличчя, лащився. Невже собака розумів, що ми розлучаємося?

Кілометра через три Єлизавета Володимирівна і Борис Васильович попрощались і повернули назад. Я пообіцяла приходити до них часто, сумно було розлучатися. Борис Васильович покликав Барса.

Георгій залишився зі мною, ішов далі, хоч я і не дуже цього хотіла. Я вся думками вже була там, у своєму ФАПі. Мені треба було зосередитися, та й не хотіла, щоб вперше в селі мене побачили з кавалером, наче якесь закохане дівчисько.

Георгій це відчув (ми якось добре розуміли один одного) і невдовзі теж став прощатися.

Раптом нас наздогнав Барс, кинувся до мене, мало не збив з ніг, почав облизувати, скакати. Вмовляла його повертатися, Георгій кликав пса з собою. Та собака не йшов – завжди ж гуляли всі разом і поверталися разом. Як же йому було пояснити, що сталося? Зажурилася – Борис Васильович не зможе без свого чотирилапого друга. Ледве-ледве Георгію вдалося забрати Барса з собою.

Поволі рухався віл, стіною стояла тайга, змією вилась дорога між велетніми деревами. Ми вже минули лежнівку (дорога йшла болотом, тому її щільно виклали поперек стовбурами). Пройти по ній хоч було і важко, але можливо, а от проїхати – всі кістки б переламало і зуби повибивало. Стежка, якою обходили цю болотисту частину шляху, вилась трохи далі між деревами, але зараз по ній ми не могли проїхати.

У нас в Україні, коли розпитуєш дорогу, говорять: "Ось ідіть цією стежкою навпростець, ближче буде!" І згадалося мені, як ми на все літо виїздили за місто. Ще

взимку розкладали карту Київської області і вибирали село, в яке б поїхати. Воно обов'язково мусило стояти на Дніпрі або Росі, бо ми понад усе любили плавати. Хату, де зупинитися, вибирали біля самої річки, з великим садком, розмальованими ставнями і квітником. Мій батько гарно малював, тому брав мольберт, фарби, і ми відправлялися на околицю села вибирати краєвид для картини. Тато зупинявся, підносив до очей кулак, наче бінокль, заходив з різних боків, вираховував, де буде сонце через кілька годин, як впаде тінь, і лише тоді розкладав мольберт. Довго сидіти нам з братом набридало, і ми починали обстежувати місцевість, залазили в кущі ожини або на дерева. В багатьох сільських дворах стояли напівзруйновані хати, які від дощів і снігу спливли глиною, скособочились, а двори і сади біля них заросли бур'янами. Ми, діти, тихо обходили ці двори, не зривали жодного яблучка, жодної сливки. Хоч нам дорослі майже нічого не розповідали, та ми розуміли, що це подвір'я хазяїв, померлих в голод 1932-33 років.

За своїми думками і згадками про Україну не зчулася, як ми опинилися в Капкарі.

ЧАСТИНА П'ЯТА

-1-

Дорога з тайги переходила прямо в сільську вулицю. Зупинилися біля третьої хати справа. Приїхали.

- Що ж, Мишко, будемо друзями, ти ж перший, з ким я познайомилася тут, - сказала хлопчині-проводжатому. - Хоч і мовчав всю дорогу, зате довів мене добре, вовки не з'їли. Заходь, коли влаштуєся. Зайдеш?

- Як буде час, - буркнув, вдаючи вкрай заклопотаного.

Оглянула свій ФАП. Звичайнісінька сільська хата з критим ґанком. Ні вивіски, ні замка. Вбігла східцями, вийняла дерев'яний кілок, яким були зачинені двері, зазирнула в середину. Сіни ділили хату на дві половини: кімната праворуч - медпункт, ліворуч - порожня. Видно було, що тут довго ніхто не жив: затхле повітря, павутиння, пилюка, вицвілі старі газети замість фіранок... Зате вікна були досить великі, одне навіть відчинялося.

- Здрастуйте! З приїздом вас! - раптом пролунало позад мене.

Обернувшись, побачила в сінях молоду симпатичну дівчину.

- Ніна, секретар сільради, - представилась вона. - Я вже кілька разів виходила вас зустрічати і прогавила. У нашій медчастині раніше був лікар-чоловік, але він спився, вже роки два як виїхав. Як добре, що ви жінка, та ще й така молода.

- Та не дуже й молода - мені вже 26-ий рік пішов.

- Ой, і мені теж, - зраділа Ніна і через невелику паузу додала: - Санітарки зараз

немає, хворіє.

- Та я з радістю все приберу сама. Тільки б взяти де-небудь відро й ганчірку...

- Я допоможу, - запропонувала Ніна.

Заходилися вдвох прибирати. Лахміття з ліжка, халат і старі медикаменти винесли у двір і спалили. Вимили вікна, відтерли від бруду підлогу, столи, все-все. Ніна, побачивши мої речі й зрозумівши, що постелі у мене немає, принесла дві ряднини, наволочки для матрацу й подушки, які ми набили свіжим сіном.

Втомлені але задоволені обмилися холодною криничною водою і посідали на ґанку перепочити. Фіранки на вікна я вирішила зробити трохи пізніше. Ми в зоні майже з нічого навчилися робити затишок. Фарбували марлю зеленкою, фуксином чи акрихіном, мережили і вішали на вікна. Так само робили і абажури. Але тут, на жаль, електричного світла не було.

Відпочили, і Ніна повела мене знайомитися з капкаринцями.

- Голова сільради Семен Прокопович малограмотний, ще й любить випити, - розповідала по дорозі Ніна. - Ось я і працюю за нього, все йому розказую, пояснюю. Він ледве розписуватися навчився.

- Чому ж його призначили головою? - здивувалась я.

- Бо він партійний, він і наша вчителька, а я - комсомолка. От і весь наш партапарат, - засміялась Ніна, а потім запитала: - Ти одна?

- Хочу забрати сюди маму.

- А де ви жили?

- В Україні, у Києві.

- Так що, мама аж звідти приїде?

- З радістю приїде, п'ять років не бачилися.

Роздивилась кімнату сільради: письмовий стіл, портрет Сталіна і стінгазета "Комуніст". Але ж російською треба два "м". Почала читати і знайшла там безліч помилок.

- Чому не дали статті до газети перевірити вчительці? - запитала у Ніни.

- Та це ж сама училка і писала. А у нас нікого грамотнішого немає. В Капкарі лише чотирирічна школа. Десятирічка є в Довгому Мості, там і інтернат. Та під час війни не до цього було, вчителів не вистачає і зараз, а засланим викладати не дозволяють. Училка наша ще до війни закінчила вісім класів. Я ж встигла всього сім, потім інтернат закрився.

У цей час зайшла сільського вигляду жінка, але з книжкою в руках.

- Ось почула дохтур приїхав, прийшла познайомитися, - простягла мені руку. - Мої ініціали Марія Іванівна, а твої?

Я ледве стрималася, щоб не відповісти "О. М." і не розсміятися. Здогадалась, що це вчителька. Назвала своє ім'я.

Вона тут же поправила:

- Значить, Аксенія.

- Ні, я українка, і ім'я моє Оксана, - наголосила на "О".

- Це що, десь далеко в Росії?

- Ні, Україна в Україні, - зовсім збила з пантелику вчительку. Та, побачивши її розгублений вигляд, спробувала виправитися - не хотіла насміхатися над людиною.

- Давайте карту, покажу де.

Не зрозуміли. Я уточнила:

- Географічну карту.

Та карти у них не знайшлось - у четвертому класі ще не вивчали географії. Шкода. Вирішила, що треба десь дістати карту й показати і Україну, і Київ, і їх Сибір. Як же так, місцеві діти навіть не мають уявлення, наскільки великий цей світ.

Марія Іванівна запросила мене заходити інколи до неї на уроки, і я з радістю погодилась.

Повернулися до ФАПУ. Ніна принесла відро води і відро картоплі. А готувати їжу не було на чому. Поки гадали, що робити, пришкандибала санітарка Варя. У неї був уражений колінний суглоб, тому ходила вона з палицею, дуже кульгала. Я оглянула її коліно - припухле і з норицею. Варя сказала, що так вже третій чи четвертий рік. Це ж туберкульоз, кістковий туберкульоз, одразу зрозуміла я. Та інвалідності жінка не мала, грошей теж. Чоловік загинув на фронті, і вона сама ростила двох діточок. Вони закінчили чотири класи і більше ніде не вчилися. Взяти ж Варю санітаркою начальство умовила Ніна - хоч яка копійка буде, а діти допомагатимуть їй працювати. Варя запросила мене жити до себе, місце у неї було, та я від запрошення відмовилась.

- Але ж в лікарні не можна залишатись, - щиро турбувалась жінка, - тут водиться привид, тому в цій хаті ніхто ніколи не міг ночувати!

Ніна запитливо глянула на мене - що ж вирішу?

- Я не боюсь, та й у привидів не вірю.

Варя просила хоч зайти в її хату, тут було зовсім близько. Не хотіла виглядати неввічливою, тому пішла. Ще у дверях вдарило в ніс сперте повітря з гострим запахом сечі. Брудно, бідно. Постіль не прибрана - справжній барліг. Мабуть, Варя увесь час лежить, бо болить нога, а діти хазяйнують самі, й не дуже слухаються. Жінка розповіла, що її десятирічна донька Надя все ще мочиться під себе, навіть вдень. Воду ж з криниці носити важко, грошей на мило і новий одяг немає. Я була вкрай вражена: оце так люди живуть на волі?! Хіба її чоловік віддав своє життя на фронті за те, щоб у таких умовах жила його сім'я?

З важким серцем і гіркими думками повернулась до себе, засвітила свічку в кімнаті. Задумала купити лампу, якщо вони продаються в тутешній крамниці. А ще вирішила, що ні в якому разі не буду жити у таких умовах, як Варя, підтримуватиму ідеальні чистоту й порядок. З усім сама впораюсь - і прибиратиму, і топтитиму грубу, і воду носитиму. От тільки дрова доведеться просити когось рубати.

Уже в першу ніч у Капкарі довелося показати, на що я здатна. До вечора встигла більш-менш комфортно розташуватися. Розтягнулася на набитому свіжим сіном матраці. Сіно трохи колосося, але запах був чудовий, нагадав мені Україну, луг біля Дніпра. На жаль, тут не було ні ріки, ні озерця. Вже п'ять років не плавала. Вдома влітку дня не могла без цього прожити. Дніпро, Десна, Ірпінь, Рось – не вилазили з цих річок моєї рідної Київщини усе літо.

Якось разом зі своїми друзями-однокурсниками Юрком і Володею вирішили переплисти Дніпро. Але ми не подумали, що течія буде настільки сильною. Випливли кілометра за два нижче того місця, де нас з одежею чекали дівчата з нашої групи. Вони дуже налякалися, коли побачили, що нас так швидко зносить. Трохи налякалися і ми, та все ж перепливли Дніпро! Правда, вдруге я б уже, мабуть, не погодилася на таку авантюру.

Лежала я у своєму новому домі, згадувала приємне, а заснути все не могла.

Раптом почула тривожний стукіт у двері й одразу за ним схвильований голос:

– Дохтур, дохтур! Швидше, дружина народжує!

Схопилася, стала одягатись, а сама думала: пологи, який жах! Я ж їх ніколи навіть не бачила. На третьому курсі акушерства ще не викладали, а в зоні якщо і з'являлася вагітна, то її тут же відправляли в спеціальне ОТП. Хвилювалася, мабуть, не менше чоловіка породіллі. Тремтячими руками збирала необхідне: бікс, фонендоскоп, халат, шапочку, щіточку для миття рук і туалетне мило. Добре, що все приготувала ще в Довгому Мості.

Намагалась взяти себе в руки, не панікувати. Для лікаря головне витримка, спокій і порядок. Не можна було показувати своєї розгубленості, невпевненості – від мене ж чекали допомоги.

Ішли недалеко. Увійшли до хати, а там повно людей, гамір, зойки і стогони породіллі... Я голосно привіталась. Усі враз замовкли й почали прискіпливо мене розглядати: "Ну-ну, що ти за одна, на що здатна, що вмієш? Чужинка, та ще із засланих". Вирішила взяти ситуацію у свої руки. Насамперед попросила всіх зайвих вийти. У хаті було душно, темно – десь у закутку блимав каганець, на великому дерев'яному ліжку, серед лахів, в одежі і навіть запнута хусткою стогнала породілля.

Провітрила хату. З відчинених дверей одразу надійшов приємний запах тайги. Наказала запалити газову лампу і вичистити закіптявіле скло, яке, мабуть, півроку не протиралося. Попросила поміняти постіль, викинути з ліжка всі лахи, роздягти і хоч трохи помити породіллю. Одягли їй чисту сорочку, причесали і виявилася вона симпатичною 20-річною дівчиною Машею. Народжувала вперше, боялася. Коли починалися перейми, голосно примовляла:

– Ох, придайте смерті! Ох, придайте смерті!

На чисте простирadlo (бачила, як не хотіли його стелити – замаститься ж) поклала білу медичну клейонку. Вимила руки щіткою, милом, протерла спиртом, одягнула медичний халат і шапочку. Принесли ще одну лампу, і в хаті стало світліше, а у мене на душі спокійніше. Оглянула Машу. Намагалася згадати все, що читала, і малюнки, які

бачила в підручниках Едуарда Івановича. Положення дитини нормальне, тони серця ритмічні, у матері тахікардія, перейми ще рідкі. Маша пообіцяла слухатися, виконувати всі мої накази. І поступово у мене з'явилася впевненість у правильності моїх дій.

Мати і чоловік породіллі були вражені моїм "академічним" виглядом і поведінкою: білосніжним накрохмаленим халатом і шапочкою, блискучим біксом, стето— і фонендоскопами, звертанням до них на "ви". Такого вони ще ніколи не бачили і не чули. Мати породіллі, зрозумівши, очевидно, що чисто – це гарно, спитала, чи можна помити підлогу; я дозволила, тільки наказала зробити це обережно.

Світало. Вимита підлога сяяла чистими дошками, хропів на лаві чоловік, цокав годинник на стіні. Перейми почастишали. Маша тужилась і дихала правильно, слухалася мене. Голівка плоду вже опустилася, була в малому тазу. Мати ж, точніше свекруха, не спала. Я спитала, чому Маша кричить "придайте смерті", невже їй так погано жити у них? Виявилось, що всі породіллі у них так кричать, тут так було прийнято.

Я вихваляла Машу – і розумна вона, і гарна, і все робить правильно, і все у нас буде добре. Упіймала себе на тому, що цими словами заспокоюю і себе.

Йшов час. Вже був день на дворі, скоро мало звечоріти. Перейми частішали. Нарешті показала голівка дитини. Та чомусь я засумнівалася: раптом це не голівка, а пузир? Від цієї здогадки мене одразу охопив жах, кинуло в жар. Я ніяк не могла допитатися Маші, чи відійшли у неї води. Як не пояснювала, що це таке, як не розпитувала, чула одне:

– Не знаю, не пам'ятаю.

А я ж читала в акушерстві, що коли води не відійшли, а показується цілий пузир, то треба його проколоти або легенько надрізати, і вийдуть води, а за ними голівка дитини. Що ж переді мною – голівка чи цілий пузир? Чим на вигляд вони відрізняються один від одного? І тут же здогадалась: на голівці будуть помітні набряклі вени, якщо ж вен немає – це пузир.

Не поспішай, думай, думай, казала сама собі. Ніби вен не видно. Проколоти, розрізати? А може це голівка, і я пошкоджу її? Ножиці і скальпель лежать на столі у біксі, не буду поспішати. Але скільки ж чекати?

Знову сильні перейми.

– Тужися, тужися з усієї сили! – не своїм голосом наказала Маші.

І тут показала більша частина голівки, на якій побачила вени. Ура! Не поспішала, не проколювала, молодець. Ще дві-три сильні перейми, відчайдушний крик породіллі "придайте смерті", і я правою рукою вже тримала голівку, а лівою вивільняла тільки. Мабуть, допоміг ще й інстинкт, який передається жінці від праматерів. Дитина. У мене в руках була дитинка! Хлопчик. Поплескала його по задку, і тут же на всю кімнату залунав плач – образливий такий, жалісний. Оглянула новонародженого – гарненький, все в нормі. Перев'язала пуповину, перерізала і обробила. У дерев'яному коритці з теплою водою обережно обмила малого, завернула в нагріті праскою пелюшки і поклала на груди матері. Та мене розбирала цікавість – якої ж ваги новонароджений?

Попросила безмін і обережно в пелюшці зважила – 3 кілограми 200 грам!

Тепер можна було і порадіти. Перша дитина у матері і перша в моїй акушерській роботі. Тихенько перехрестила хлопчину і про себе прочитала "Отче наш".

Рости, малий, здоровим і щасливим!

-3-

Збуджена, горда і радісна після вдало проведених пологів, втомлена вкрай, бо майже дві ночі не спала, я ніяк не могла прилягти відпочити. Звістка про роди, які приймала нова лікарка, рознеслася по селу зі швидкістю світла. Всім негайно захотілось мене побачити.

Заходили, знайомилися, розглядали, розпитували. І всі в один голос вмовляли не жити при ФАПі.

– Чому? – дивувалась я.

– В цій хаті живе привид. Так, справжнісінький привид. Не віриш? Ось слухай.

Усі розсілися на східцях ґанку й на траві і, перебиваючи та доповнюючи одне одного, почали розповідати.

Раніше в центрі села стояла церква. Невеличка, дерев'яна, з намальованими всередині богами й іконами. Навіть піп був, а старі люди ще знали молитви. В хаті, де зараз був мій ФАП, жила сім'я, в якій старий батько був дуже богомільний, допомагав батюшці в церкві, співав разом з ним. Хороший був чоловік, чесний, добрий. Мав одного сина. Коли прийшла радянська влада, його син першим запропонував знести церкву, першим же і скинув хреста з купола. Церкву зруйнували, а ікони спалили. Віруючий батько за це прилюдно прокляв сина. А через кілька днів син пропав. Довго шукали, та марно. Потім селом пішла чутка, що це кара Божа за заподіяний гріх. Ті, хто руйнував церкву, злякалися, притихли. Та все якось обійшлося, більше покараних не було. Лише перед смертю старий батько, щоб не помирати з гріхом на душі, зізнався, що сам вбив сина і закопав тіло під стіною своєї хати. От ночами і блукає привид, шукає батька, щоб помститися. З того часу в хаті ніхто не жив, стояла порожня. Згодом в ній відкрили ФАП. Два медики, що працювали тут раніше, селились у людей по хатах. Останній, напившись, якось заночував у ФАПі, а потім клявся, що бачив привид і навіть розмовляв з ним. Та п'яниці не дуже повірили. Але троє молодих хлопців вирішили спеціально заночувати в цій хаті, щоб побачити привида. Бачити не бачили, але чули. Він голосно дихав, ходив, стукав дверима, лунали якісь дивні звуки. Отже наявність привида підтвердилась. Більше охочих ночувати у ФАПі не знаходилося.

Я ж, по-перше, у привиди не вірила, а по-друге, після всього пережитого вже нічого не боялася – хай буде привид, аби не опер.

Перші дві ночі провела, приймаючи роди, третю ніч, втомившись, спала мов убита. На четверту вирішила не спати, а вияснити, що ж це за привид. Ближче до опівночі все ж задрімала і крізь сон чула якісь кроки-не кроки, рух, дивні, ні на що не схожі звуки,

які лунали ніби й не в самій хаті. Ага, мабуть у підпіллі, здогадалася я, повернулася на другий бік і міцно заснула.

Вранці прибігла Ніна з переляканими очима, дивувалася, що я ще жива.

Ну, вже наступної ночі вирішила нізащо не спати, бо щось таки є; потрібно ж було з цим привидом врешті решт покінчити.

Звечора небо затягло хмарами, пролунав грім і пішов рясний весняний дощ. Я приготувала лампу, свічку, сірники і досить велику й міцну але незграбну палицю. Та вирівняти й обрубати з неї зайві гілляки не було чим. Вирішила, що для захисту згодиться і така.

Лежала, слухала дощ. Прогриміло ще кілька разів, але вже тихіше; гроза віддалялася і дощ переставав. Відчинила кватирку. Щоб не заснути, вирішила читати вірші, та подумала, що своїм голосом можу злякати привида. Подумки почала чомусь згадувати всі кості черепа на латині: *os occipitale*, *os temporale*, *os nasale* та інші. Сумно посміхнулася – ач як пам'ятаю, любила вчитися та чи буду коли-небудь знову? І раптом наче щось почула, якийсь звук незвичайний. Підійшла до вікна, та за ним – темна ніч. Відчинила раму, виставила руку, дощу вже не було. Раптом знову почула ті ж звуки, але ясніші, голосніші. Ага, так вони доносяться зовні! Значить і привид мусить бути там.

Схопила свічку, сірники й палку. Боса, в одній сорочці вискочила в сіни. Двері були зачинені на клямку, а обидві руки зайняті. Поки вовтузилася в темноті з клямкою, впустила сірники зі свічкою. Відчинила двері, вийшла. У правій руці міцно стискала величезну палицю. Темінь непроглядна, нічогісінько не бачила. Поспішила витягти поперед себе палку, перечепилась за її необрізані гілляки і полетіла сторч головою з ганку. Відчула різкий біль в коліні й пекучий на обличчі та руках. Перелякалася. Що це? Кропива?! Очевидно, я потрапила в зарослі кропиви, що розрослися навколо занедбаної лікарні.

Так, але чому ж мокра моя сорочка? Кров? Ні, це ж щойно був дощ. Лежала в бур'янах тихенько з заплющеними очима, боялася піднятися. Що страшніше за кропиву на мене чекало? Може ще щось не так – зламала ногу, вдарила голову? Покрутила головою на всі боки, поворушила ногами – ніби все в порядку, лише боліло розбите коліно та немилосердно пекло обпечене кропивою обличчя. Тихенько відкрила одне око – темінь. Раптом почула, ніби хтось біля мене ходить, переступає з ноги на ногу. Сіла, широко розплющила обидва ока, стала вдивлятися в темряву. О, Боже! Переді мною вимальовувався якийсь предмет на двох палицях чи підпірках. Ні, на ногах, бо пересувався. Чи мені ввижалося, чи це справді був привид? Рвучко схопилася на ноги, намацала палку, що валялась поряд та, не довго думаючи, з силою штрикнула нею в цей привид... У відповідь почула образливе:

– Му-у-у-у!

Тут, наче насміхаючись, визирнув з-за хмар місяць, і я побачила, що переді мною стояла звичайнісінька корова! Далі, біля самого рогу хати, ще одна, а трохи оддалік пересувався важкими скачками стриножений кінь.

На radoшax кинулася до тварини, яка продовжувала мирно пастися, обійняла її за шию і попросила пробачення за свою поведінку. Я ж мало не повірила в наявність привида. Тепер мені стало все зрозуміло. Навколо ФАПу не було ні двору, ні городу, ні паркану. Все заросло бур'яном. У тайгу худобу не випускали – боялися вовків, от і паслися коні з коровами, де доведеться. Бродили навколо порожньої хати, чесали боки об дерев'яні зруби, голосно дихали, фиркали, жували траву, а коні ще й гупали стриноженими ногами. Саме ці звуки і долинали в хату. А взимку вила, свистіла завірюха, від морозу і вітру поскрипували й стогнали в тайзі величезні дерева. В селі хати і хазяйські будівлі розташовувались близько одна до одної, там ці звуки було не так чути, ФАП же стояв самотньо на юру.

Вирішила нікому не розповідати про своє відкриття. Хай думають, що живу з привидами в ладу, та продовжують вірити у свою легенду.

Вже через кілька днів на моє прохання навколо лікарні встановили чудовий парканчик, бур'ян з кропивою скошили і зібрали в копичку. А ще я задумала посадити на подвір'ї квіти, як це робили у нас в Україні.

-4-

Щастя – річ відносна. Воно залежить від обставин, в яких його відчуваєш, як ці обставини сприймаєш і як їх досягаєш. Та повного щастя, мабуть, ніколи не буває.

От в даний час я була щаслива, бо здійснилася моя мрія – отримала роботу і житло. Працювала фельдшером у невеликому селі, жила у просторій хаті, довкола якої стояла велична і прекрасна тайга.

Та як подумати, яке ж це було щастя? Жила я тут примусово. Чи повернуся колись в Україну і чи закінчу інститут – не знала. І хата належала не мені, а сільраді. І тайга була несходима, повна комарів-кровопивць, надокучливої мошки та хижих звірів. І квіти тутешні не мали запаху, і вісім місяців тривала зима з лютими морозами, снігами, завірюхами...

Зате не було ні тісних тюремних камер, ні бараків, ні колючого дроту, ні вартових на вишках, ні злих вівчарок, ні оперів.

Так щаслива я була чи ні?!

Мабуть таки щаслива, бо нарешті могла забрати до себе маму. Хоч це дозволяли – приїздити до родичів у заслання, а тим паче оселятися тут. Добре пам'ятала батькові слова при прощанні: "Оксана, я не виживу весь строк. Дбай про маму, пам'ятай: тепер ти у неї одна!"

Кияни відмовляли маму їхати до Сибіру – далеко дуже, клімат важкий, морози великі. Та мамуся і хвилинки не вагалася. Тільки одразу приїхати не могла – працювала у старенького вченого. Він хотів закінчити свою наукову працю, та зір різко погіршився. От мама і допомагала йому, писала під диктовку, потім вчений все на слух редагував, і мама знову переписувала. Роботи залишилося ще на місяць-півтора.

Незручно було відмовити. Та воно б нічого, я чекала, але хотіла, щоб мама встигла приїхати до зими.

Поки освоювалася з роботою і побутом, відвідала всі двори і в Капкарі, і в Тібішеті, познайомилася, оглянула, послухала кожного. Місцеві люди мені сподобалися. Тихі, спокійні, наївні, та, на жаль, мало розвинені. Слухали уважно, обіцяли все виконувати: утримувати житло й подвір'я в чистоті, дотримуватись особистої гігієни. Що ж від них хотіти – ні електрики, ні радіо, ні книжок, ні газет, ні кіно. Глуха тайга.

Розпитувала у місцевих, коли вони тут поселились, ким були їх предки, звідки походять назви сіл Тібішет, Тайшет, Довгий Міст (у цьому населеному пункті не те що річки, навіть струмочка не було). Назву Капкара ще можна було пояснити – при зборі живиця капає з-під кори дерева. Та місцеві нічого не знали – ні вчителі (ще одна чотирирічна школа була в Тібішеті), ні голова сільради, ні старі люди, дехто з яких навіть не пам'ятав, скільки років живе на світі.

Ще мене дивувало, що у них не було ніяких корінних російських звичок, не вміли готувати вони й традиційних страв. Молитов вони не знали, ніколи не зверталися до Бога – ні в горі, ні в радості. Часто вживали нецензурні слова, але не як лайливі, а як звичайні розмовні. Співали частівки, повні таких слів, а от пісень жодних не знали.

Поступово облаштовувалася по хазяйству. З продуктами тут було погано, та й де їм в цій глушині взятися? Базару в селі не було, лише одна крамниця, куди навіть хліб привозили рідко, та й той за якістю мало чим відрізнявся від зеківського. Зате тут продавалися глазуровані пряники (такі старі, що аж кам'яні), сіро-білі конгломерати цукерок-подушечок і жовто-зелений жир невідомого походження і неприємного запаху. Був також керосин і гасові лампи – я купила дві найбільші.

Познайомилася із завідувачем крамниці Ноем Ізраїловичем. Такий собі невеличкий чоловік із сивою борідкою і чубом на голові, що стирчав, точнісінько як у півня. Розговорилися. Виявилось, що він теж з України, з Бердичева і добре розмовляє українською.

– За що ж ви тут? – не втрималась і запитала. Ну не могли ж єврея звинуватити в українському націоналізмі.

Ной Ізраїлович відповів не одразу. Вагався, чи казати, нарешті зізнався:

– За гроші.

– Як за гроші? За які?

– Давно, ще до революції мій батько у Бердичеві тримав лавку, навіть дві. Мав свій гешефт, а значить і гроші. Після смерті батька ці гроші залишились мені – гроші, зароблені чесною працею ще до революції. Та Радянська влада вирішила, що ці гроші більше потрібні їй, ніж мені. Забрали не тільки гроші всі до копійки, а й конфіскували все майно до нитки. Мене ж не минаючи в'язниць і таборів запроторили аж до Сибіру. Дружину ж і двох синків розстріляли німці, – зі сльозами на очах закінчив він розповідь про своє життя.

– Ох, вибачте, Ное Ізраїловичу. Я ж не хотіла...

– Нічого, нічого... Я нікому не розказував, а вам ось захотілось. Я часто це згадую,

безсонними ночами все думаю, як так сталося, що два страшних режими перемогли, знищили мою сім'ю.

Основною їжею тут була "картоха". Така городина як морква, буряк, огірки, помідори у цій місцевості не встигали дозріти. Пори року були такі: весна – травень, літо – червень і липень, осінь – серпень, а на початку вересня вже випадав сніг і більше не розтавав. Жодних відлиг чи потеплінь, просто мороз все дужчав і дужчав, а снігу все більшало й більшало. І так аж до наступного травня. Ще в зоні запам'ятала фразу із зеківської пісні про Воркуту чи Норильськ:

Эх, Воркута ты, Воркута,

Чудесная планета:

Двенадцать месяцев – зима,

А остальные – лето!

А у нас тут "Восемь месяцев зима, а остальные – лето".

Ці чотири більш-менш теплих місяці були б чудовими, якби не комарі і мошка. Мошка ніби й не кусала так, як комарі, але немилосердно набивалась в очі, ніс, рот і вуха. Мимоволі згадувалась дитяча приказка:

Эй, безкрылый человек, у тебя две ножки,

хоть и очень ты велик, едят тебя мошки.

І тут так їли, що місцеві влітку ходили в платтях з довгими рукавами, під які ще надягали довгі штани, а на голови пов'язували хустки. На городі або в тайзі обов'язково треба було носити накомарник (шматок цупкої матерії, який покривав голову, шию, груди, і лише там, де обличчя, була вшита густа волосяна сітка). В такій одежі та ще й з накомарником було жарко, важко дихати, погано видно. Я одного разу так одягнулася і пішла з дівчатами по брусниці. Витримала не більше двадцяти хвилин, мало не задихнулася і мало не знепритомніла від жару. Після цього я просто носила сукню або блузку з короткими рукавами, спідницю не довше колін і босоніжки на голі ноги. Як ішла тайгою, виламувала гіллячку з листям і відмахувалася, рухалася швидко, і цього вистачало.

Місцеві сказали, що якщо хочу мати що їсти взимку, не пізніше другої половини травня повинна посадити картоплю. Але як? Я ніколи цього не робила, навіть не бачила. Виручила Ніна:

– Бери город!

– А де і скільки соток?

– Та бери скільки хочеш, землі у нас багато.

– А у вас по скільки цих соток?

– Скільки, скільки... Хто скільки хоче – від шістдесяти до дев'яноста.

– Дев'яносто? – я від подиву відкрила рота. Це число для мене було завелике. Довго думали, скільки ж мені взяти. Нарешті зупинилися на п'ятнадцяти.

– Біля лікарні робити город не треба, – радить Ніна, – там цілина, буде багато бур'яну. Он за сільрадою гуляє ділянка, там приблизно і є п'ятнадцять соток.

Картоплю для посадки дала Нінина мати. Пішли на город. Нам взявся допомагати Федя, Нінин молодший брат. З сумом оглянула свої босоніжки з парусини – шкода було їх, а брат з сестрою лише засміялись. Наскільки я знала, город потрібно спершу скопати. Хотіла було запитати у Ніни, де дістати лопати, коли побачила, що до нас прямує Мишко з впряженим у плуг невеличким конем. І розпочалась робота: Мишко вів коня за вуздечку, робив борозну, Федька ступав вздовж борозни і вкидав картоплини через рівномірні проміжки, ми ж з Ніною збирали бур'ян, який викопував плуг. Виходило рівно, чисто і досить швидко. Дивувалась такій раціоналізації. Та й босоніжки лишилися цілі й чисті – ходила по городу боса. Тільки руки забруднила землею, мені ж до хворих не можна було з такими руками. Мила, терла щіткою.

Щойно закінчила приводити себе в порядок, як з'явився на перев'язку сам голова сільради, Степан. У нього був величезний карбункул під правою лопаткою, чотири стержні ніяк не визрівали, запалення поширювалось, температура трималася висока. Я зробила на карбункулі розтин і витягнула пінцетом два стержні, вклала турунду, засипала стрептоцидом. Тут дуже згодився б пеніцилін, але його у мене не було.

Потім прийшла на прийом бабця Устя:

– Донечко, у мене крильця болять!

Я насторожилася. Що ж вона називає крильцями? Лопатки? А раптом ні, і я помилюсь?

– Покажіть, будь ласка, рукою, де болить.

Таки виявилися лопатки.

Та найбільше пацієнтів скаржилися на зуби. Тут усі з ними мучилися. Лікуватися в Довгий Міст мало хто ходив, в основному зверталися до дідка, у якого були щипчики для розколювання цукру. Та такий інструмент зовсім не годився для видалення зубів – вони лише розколювали коронку, а корінь залишався, продовжував гнити і боліти. Подивилася я на ці щипці, а вони ще й іржаві! Подивилася на діда, а він глухий і майже сліпий. Поки домовиться з пацієнтом, поки намацає в роті хворий зуб, то вирве здоровий. Кілька років назад одному замість кутнього зуба половину щоки вирвав – хірургу ледве вдалося зашити. Тепер тому нещасному і їсти, і розмовляти було важко.

Я конфіскувала щипці і суворо заборонила діду рвати зуби. От би самій навчитися! Та в Довгому Мості зараз не було стоматолога. Куди ж подівся той мій "приятель", не стала й розпитувати.

Вже двічі ходила до лікарні Довгого Мосту дивитися, як приймають роди, та обидва рази вони були нормальними, а мені б хотілося побачити патологічні. Провідувала і своїх – Єлисавету Володимирівну, Бориса Васильовича і Георгія, пообіцяла їм три мішки картоплі з майбутнього врожаю. Та вони не вірили, що виросте стільки.

Мама приїхала до мене третього вересня. Подзвонили з комендатури, сказали, що

вона уже в Довгому Мості. Сільрада люб'язно виділила воза з волем. Та я не мала сил чекати, доки добереться цей воловий транспорт, – мамуся ж вже була тут, зовсім близько!

Похапцем зібралась і побігла в "столицю". Звернула на стежку, яка майже на півтора кілометри скорочувала відстань, пересікла Тібішет і вискочила на пряму десятикілометрову дорогу до Довгого Мосту. Бігла-летіла, лише вітер свистів у вухах.

Ось вже і головна вулиця. Швидше, швидше, там, на зеленому горбочку, біля хати, де живуть мої друзі, виднілась знайома постать...

– Мамо, мамочко!

І я в таких жаданих, таких рідних, таких теплих маминих обіймах. Цілувала її обличчя, очі, руки. Худенька, стала ніби ще меншою, очі затьмарилися, налилися сльозами.

– Мамочко, не плач, любя! Тепер ми вже ніколи не розлучимося, не покину тебе, що б не сталося!

Мама дуже змінилася – схудла, змарніла, посивіла. Стислося серце, не могла і не хотіла вірити: невже це вона, колись така гарна, з блакитними очима, хвилястим пшеничним волоссям, з правильними тонкими рисами, вишукана, тендітна і цілком не пристосована до цього жорстокого життя? Як же вона все витримала?

Невимовно важко довелося їй в ці роки ще й тому, що вона ніде не могла працювати. Мама закінчила Вищі жіночі курси в Києві і Вінниці, потім кілька років викладала українську мову в старших класах середньої школи. Та коли почалися арешти і в анкетах треба було повідомляти про всіх своїх родичів до п'ятого коліна, мамі довелося як можна швидше звільнитися. У неї ж батько був священиком, викладав в духовній семінарії; три брати – військовими офіцерами царської армії, отже ворогами радянської влади; а четвертого, наймолодшого брата, інженера-геолога, разом із сім'єю ще в 1930-ті роки заслали до Середньої Азії. Вказати в анкеті такі дані – власноруч винести собі вирок, тому в нашій родині працював лише батько. Коли ж його заарештували, мама не була ще пенсійного віку, та й стажу у неї було всього лише 7-8 років. Тому мама понад усе хотіла, щоб я одержала вищу освіту, могла працювати, сама себе утримувати й ні від кого не залежати.

Поки ми з мамою обіймалися, цілувалися й плакали, до нас вийшли Єлизавета Володимирівна, Борис Васильович, Георгій, хазяйка, вибіг і Барс. Привітали нас, запросили зайти. Барс кинувся облизувати мої руки й обличчя, потім став обнюхувати маму. За імпровізованим столом із ящиків влаштували чаювання з київськими гостинцями. Мама розповідала про свою подорож. Речей у неї ніби було не багато, але дуже важкі, особливо книжки і величезний... кавун! Так, наш український кавун!

– Як же ви його довезли? Його ж підняти важко, а він ще й котитися любить! – дивувалися ми.

Мама розповіла, що в дорозі всі цікавилися, куди вона їде з таким багажем. Коли ж чули, що в заслання до дочки, кидалися допомагати нести речі, саму маму підсаджували на східці вагону і всю далеку дорогу піклувалися про неї. Це були і

заробітчани, і ті, хто повертався з відпустки, і хлопці з армії – всі. Люди дивувалися маминій хоробрості, бажали їй щасливої дороги і передавали привіт усім засланим до Сибіру, обов'язково всім.

Кавун одноголосно вирішили не їсти, а таки довести до кінцевого місця призначення і пригостити ним капкаринців. Вони ж такого ніколи в житті не куштували, навіть не бачили.

Нарешті прибув і наш транспорт. Волові дали сіна, малого погонича теж погодували і рушили в дорогу, щоб до темноти дістатися додому.

Їхали довго. Мама з речами на возі, ми з Мишком пішки, хоча півтора кілометри лежнівки мамі теж довелося пройти своїми ногами. А кавун, щоб не розколовся від тряски, я несла в руках. Стемніло, а нам залишалося ще кілометри три. Комарі і мошка мамі дуже дошкуляли, та вона кріпилася, терпіла, не скаржилась. Я згадала, як ще до війни ми робили кадильніці. Пробивали гвіздками дно і стінки консервної банки, клали всередину кілька вуглинок, протягали дріт, потім розгойдували цю кадильніцю, кружили нею на всі боки, від чого вуглинка лише краще тліли, а приємний димок розганяв комарів. Однак там навкруги був камінь, асфальт, як впаде вуглинка – не страшно. А тут тайга враз загориться, недалеко і до великої біди.

Мамі тайга сподобалася. Вона дивувалась, як я не боялась одна ходити тут, та ще й не дорогою, а стежками. Та я слова "боюся" вже не знала. Хоча місцеві, коли йшли на лікування до мене або в Довгий Міст, ніколи не ходили поодиночі, завжди збирались хоча б по двоє.

Нарешті і Капкара. Мама дуже втопилася. Сіла на ґанку, стала роздивлятися навкруги. Та вже зовсім стемніло – куди не глянь, чорна стіна тайги. І тихо, ні душі.

У мене стислося серце – як то буде? Чи виживе в цих умовах мама?

-6-

До арешту я ще ніде не працювала, тільки вчилася, тому ніяких трудових книжок не мала, трудового законодавства не знала. В зоні ж був справжній комунізм: на роботу не оформляли, за роботу не платили. Ліки для в'язнів теж були безкоштовні. Де ж зек міг взяти гроші? За них там були пачки чаю, махорка і цигарки, а за тютюн деякі віддавали пайку хліба. Отож з грошима я не мала жодної справи.

В Довгому Мості мене офіційно оформили завідуючою фельдшерсько-акушерським пунктом без диплому на одну ставку в 310 карбованців. Я зовсім не знала, що мала право отримувати ще хоча б половину ставки акушерки і якусь надбавку за завідування. Не знала й того, що певна кількість медикаментів для амбулаторного користування повинна була виписувалась за гроші сілради. Ліки я брала в аптеці під звіт. На яку суму набрала медикаментів, стільки грошей мусила повернути в аптеку, і поки не розрахуюся повністю, нових медикаментів не могла отримати. Реалізовувати ж ці медикаменти я повинна була своїм пацієнтам, але у них грошей теж не було. Вони ж

працювали колгоспниками хімлісхозу, збирали живицю. І як всі тогочасні радянські колгоспники, працювали не за зарплату, а за трудовні. Інколи я насмілювалась сказати, що за ліки треба платити, та чула у відповідь, що зараз немає, віддамо, коли будуть. Та це "будуть, віддамо" бувало дуже рідко, майже ніколи.

Особливо важко мені було повернути в аптеку перші 400 карбованців. Знала б раніше, ніколи б не набрала ліків на таку суму – всю свою першу зарплату залишила в аптеці. А я ж так мріяла про наручний годинник, у мене його ніколи не було. Хотілося мати й туфлі на підборах. Дуже вже набридлі за ці роки грубі казенні величезні черевики (мого малого розміру ніколи не було).

Довелося втішати себе думкою, що в тайзі годинник ні до чого (хіба що пульс рахувати), та й в туфлях по тайзі не походиш – зламаєш і підбори, і ноги. От тільки мені було цікаво, скільки кілометрів проходила за годину. Тоді б могла вирахувати час ходи до Тібішета і Довгого Моста. А так наче жила в якій доісторичній ері. Не вистачало й радіо – не знала, що робиться в світі, не могла слухати музику, спів... Жили ж десь щасливі люди, які ходили в інститути, бібліотеки, театри, та я до них не належала...

Однак такі мрії я намагалась відганяти від себе – треба було виживати. Дві перші зарплати віднесла в аптеку, як плату за медикаменти. Харчувалася в цей час хлібом з черемшею, запивала кип'ятком без заварки і цукру, адже картопля ще тільки росла. Просити ж в борг у когось навіть не думала. Я ніколи нічого ні в кого не просила і не збиралась просити.

Трохи грошей привезла мама, та і я почала брати в аптеці ліки лише на 200 карбованців – залишалася якась копійка із зарплати, стало легше. А там і картопля вродила.

Крім побутових проблем, мої думки займали пацієнти. Найбільше засмучувала мене вмираюча сім'я Пескових з Тібішета. Їх батько – Єгор Песков – повернувся з війни без ноги і з відкритою формою туберкульозу. В сім'ї було п'ятеро дітей – троє народилось ще до війни, а після з'явилися близнюки. Всі семеро жили на батькову пенсію з інвалідності. В хаті була одна кімната, стіл, дві лави і настил від печі до стіни, на якому всі спали покотом. Звичайно, в таких умовах захворіла на туберкульоз уся родина. Коли я почала працювати в капкаринському ФАПі, то в живих застала лише батька і двох старших діток – Ванятку і Лізавету. Мати і трійко молодших уже померли.

Я перечитала все, що тільки було про туберкульоз, але нічого втішного у підручниках не знайшла: хвороба невиліковна, вражає майже всі органи, але в основному легені, суглоби, кістки і мозкові оболонки. Ліків же немає. Правда, нещодавно з'явилися відомості про препарат "Паск", який винайшли і почали вже застосовувати за кордоном. Та чи буде він тут, у Довгому Мосту? А якщо буде, то коли?

Одного дня зателефонували з Тібішета – у дівчинки, Лізавети, почалося кровохаркання. Я одразу побігла туди, та вже було пізно. Кровохаркання перейшло в кровотечу, Ліза лежала біла, мов сніг, не дихала.

Залишилися батько і син. У хлопчика розвинувся туберкульоз хребта: нижня

частина тіла була паралізована, ноги не рухалися, весь час були складені по-турецьки. Опираючись руками об підлогу, Ванятко переносив своє невеличке висохле тільце ніби на крок уперед і опускався на сідниці, як жабка. На настил вже вилазити не мав сил, спав і жив у кутку на якомусь лахмітті.

Я так важко реагувала на все це, бо нічим не могла допомогти, була абсолютно безсила. Це мене дуже гнітило.

Коли померла Ліза, з повними сліз очима підійшла до Ванятки, поклала руку на його голівку, хотіла погладити, приголубити, а він раптом схопив мою руку і вкусив. Я закам'яніла. Мало не скрикнула, але не від болю в руці – від болю в серці. В ту мить я зрозуміла цю нещасну дитину, його розпач, його думки: "Що ж ти ходиш, ходиш до нас і нічим не допомагаєш, а ми ж вмираємо..."

Ось тоді я твердо вирішила, що якщо коли-небудь закінчу інститут, то обов'язково стану фтизіатром і лікуватиму людей від цієї страшної хвороби.

-7-

Потихеньку-помаленьку мама звикала до сибірського життя, хазяйнувала. Вечорами ми читали: я – підручники, мама – книги, що привезла. Вдень я працювала. Не сиділа і не чекала поки хтось прийде зі скаргами, не вивішувала годин прийому, не робила вихідних. Я ж тут жила, тому вважала нормальним надавати допомогу тоді, коли вона необхідна, а не по годинно.

Приходячи до Тібішета, провідувала сім'ї з дітьми, особливо ті, де були немовлята. Майже у всіх хатах була лише одна кімната, рідко коли з дощатою перегородкою. І всюди чомусь було дуже брудно, темно, багато мух. Дерев'яні колиски тут завішували величезними старими хустками, а дитині до рота всовували зроблений з ганчірки вузлик з розжованим медівником. Я забороняла робити ці жуйки і так завішувати колиску. Тому щойно я з'являлася в селі, старші діти бігли повідомляти матерів про мій прихід. Та я і так бачила, що дитина замурзана, а вузлик з медівником під подушкою – встигли сховати. Довелося придумати щось подібне до змагання "Яка з мам краще доглядає дитину". Вимагала чистоти, щоденного купання (раніше дітей купали раз на тиждень, по суботах), пояснювала, як годувати немовля, коли і який прикорм починати, зважувала малят безміном, порівнювала. Одних мам хвалила, інших трохи сварила. З часом помітила, що моя вигадка зі змаганням дала результати: навколо колисок замість старого дрантя вже висіли пологи з білої марлі, діти були купані й одягнуті в чисті сорочечки. Та й самим мамам це сподобалось – старалися одна перед одною.

Ще мене дуже вразило те, що у місцевих в головах водились воші. Аргумент мені навели залізний: у живої людини вони повинні бути. Одного разу так розсердилася, що нахилила голову і наказала:

- Шукайте!

- Немає... Невже завжди так? - здивувалися.

- І у вас теж мусить бути чиста голова без жодного паразита.

Розповіла про висипний тиф, трохи налякала.

Дуже дивувалася, що у них водились воші, адже в кожному дворі в кінці городу стояли "баньки", і щосуботи їх обов'язково топили. Правда, збудовані ці баньки були досить примітивно, по-чорному, тому, щоб не замастити сажею одяг, його залишали в хаті. Спочатку йшли митися чоловіки, а потім уже жінки й діти. Треба було голяком і босоніж, прикрившись тільки віником, пробігти городом у 90 соток до баньки. Особливо подобалася мені ця процедура взимку: дві-три діжки гарячої води, а потім вискакуєш з баньки, падаєш в замет, катаєшся, розтираєшся снігом. Це ж так здорово! Сніг такий чистий, білий-білісінький, майже голубий. Так приємно в ньому повалятися і зовсім не холодно. Після миття знову бігли до хати. Тіло пашіло, хотілося пити. В холодних сінях стояла діжка, а в ній, в майже замерзлій воді, плавали брусниці. Хапали величезний дерев'яний ківш, пробивали зверху льодок і пили. Промерзла ягода з крижинками льоду хрумтіла на зубах – смакота!

Ця процедура так загартовувала, додавала стільки сил та енергії, що ніякі застуди і ніякі морози не були страшні.

Нас з мамою кожна родина кликала у свою баньку, і якщо ми відмовлялись, дуже ображались, відразу заводили:

- Міські, вчені, гидуєте нами.

Свят тут не відзначали ніяких – ні державних, ні церковних. Радіо не було, музики теж, як і розпорядника, активіста. Вчительці ж було не до цього – у неї підросло п'ятеро власних дітей.

Не побачила я і жодних національних традицій, звичаїв чи страв. Ні в кого не те що самовару, навіть чайника не було. Щі не варили, бо капуста тут не росла, а про знамениті сибірські пельмені ніколи не чули. Якось ми з мамою наліпили вареників з картоплею і запросили капкаринців покуштувати. Вони з'їли і сказали, що сподобалось.

- А будете самі такі ліпити? - спитали. - Ми навчимо.

- Ні, не будемо – довго возитися, а картоплю можна і так з'їсти.

Свиней місцеві тримали лише влітку, до морозів. Годували їх тільки картоплею з бруквою. Яке ж там сало на таких харчах виросте у порося за чотири місяці?! Готувати всілякі там ковбаси, кров'янки, як у нас в Україні по селах, тут не вміли. Просто засолювали м'ясо в діжках і тримали на холоді – в сінях. Це м'ясо було таке несмачне і на вигляд бридке, що з нього, зазвичай, варили нічим не заправлений картопляний суп.

Корови тут були маленькі, молока давали не багато – влітку літри 3-4, а взимку і того менше. Череди у тайзі ніхто не випасав, щоб не заблудили або вовки не з'їли. Та й трави не накосиш: дерева, кущі, пеньки, хаші. Це у нас в Україні люди не ледачі, накосили б і серпом, а тут серпів ні в кого не було. І бігали голодні корови по вулиці взимку, мов собаки, шукали хоч малесенький оберемок сіна, хоч пучечок соломи. Коли

до мене або в сільраду приїздили з Тібішета чи Довгого Мосту встеленими сіном саньми, то з усього села збігались корови, з'їдали все до останньої билинки, потім рогами відштовхували сани і хапали кілька тих соломинок, що впали на сніг. Я мало не плакала, як це бачила.

Взимку телят забирали до хати, доки не слабшали морози. Де ж в таких умовах могла взятись сметана або масло?!

Була у місцевих традиція після народження дитини накривати стіл. У великій сковороді смажилась яєчня на воді, бублики (їх тут пекли без дріжджів, і від них дуже було чути содою) і коронне блюдо – "картоха". Вона подавалась у великій мисці у вигляді високої піраміди пюре. Навколо миски розкладалось стільки дерев'яних ложок, скільки сиділо людей за столом. Окремих тарілок не було, добре вже, що ложка окрема. І їсти таке блюдо треба було по-особливому: скребти ложкою від самого вершечка донизу, тоді піраміда хоч і меншала, але зберігала свою форму. Пюре-піраміда була такою великою, що сидячи за столом, не бачив того, хто їв з іншого боку. Пробувала відмовитися, так заводили своє:

– Гидуєш нами?

А далі було найнеприємніше. З чого вони гнали самогон, я тоді не розпитувала, але тхнуло так, що не можна було і до рота піднести. Скляних стаканів теж ніхто не мав – старі побилися, а нових давно в лавку не завозили. Тому пили всі з півлітрових банок. На першому такому застіллі, коли надійшла черга до мене, хазяйка взяла банку в руки, та побачивши мій вражений погляд, роздивилась її проти світла, піднесла до рота, добре подмухала всередину і гарненько витерла подолом своєї спідниці. З гордістю поставила переді мною, і хазяїн наповнив її, правда, до половини. Я мало не зомліла. Що ж робити?! Відмовитися? Все одно не відстануть, тільки образяться. Вони ж хороші люди, пригощали від душі, поважали і любили мене. Пояснити, що я не п'ю? Знову заведуть своє: "Гидуєш!". Що робити?! Запах неможливий, а ще й півбанки!

– Миколаївна, що ж ти? Давай за внучку мою, сама ж приймала!

Я зробила вигляд, що шукаю носовичок, потім покашляла, шморгнула носом, тягнула час, а очі нишпорили по столу, по хаті. І раптом – о радість! – я помітила, що поряд стоїть фікус у величезній діжці. Закрила банку носовичком і швиденько вихлюпнула її вміст в фікус. Почервоніла, скривилась, закрила обличчя руками, закашлялась, на очах виступили сльози ніби від самогону, а насправді від сорому за обман і одночасно від радості, що так добре все скінчилося.

Згодом побачила, що такі фікуси є у кожній хаті (чим більший фікус, тим кращою вважалась хазяйка), і завжди намагалася сісти поруч.

Осінь. Зима на порозі. Земля застигла, посивіли трави, ранки стали туманні, дні похмурі, ночі холодніші. Якось прокинулися – а навкруги все біле від снігу, він падав

густий-густий, ніби завіса, тайги майже не було видно. Вийшли з мамою на ґанок, набрали в долоні снігу і здалося, що він пахне небом, хмарами. Йшла зима, але вона нас не лякала: ми з мамою вже були разом, мали де жити, у мене була робота, а льох був заповнений картоплею.

Два дні як її викопали. Щойно почали, як мене викликали до Тібішета приймати роди. А я ж так хотіла зібрати свій урожай! Дуже пишалася своїм городом – першим у житті. Та довелося попросити своїх помічників відкласти копання. Наступного дня, тільки-но я почала збиратися від породіллі додому, у тому ж таки Тібішеті знову знадобилась моя допомога – Трохим зсипав картоплю у льох, впав туди і добряче забився. Як витягали, несамовито кричав:

– Миколаївну кличте, болить!

І довелося рятувати Трохима. Оглянула – перелом правого стегна. Кричав, стогнав, лаявся. Вколола знеболююче, наклала імпровізовану шину – трохи притих, бо полегшало. А далі на возі по лісовій дорозі з корчами і вибоїнами повезли його в лікарню Довгого Мосту. Зробили рентген, і мій діагноз підтвердився. Залишили Трохима у стаціонарі. Поки добралися до Тібішета, зовсім стемніло і дуже похолодало. Ночувати в Тібішеті відмовилася, побігла до Капкари – надворі вже мабуть два-три градуси морозу, може от-от випасти сніг, а в мене ж лишалась не викопаною картопля!

Вбігла додому, там було тепло і смачно пахло – мама натопила грубку й приготувала вечерю.

– Оксано, доню, чому ти не заночувала в Тібішеті? Навіщо ходиш по тайзі ночами? – засмутилась мама.

– Так нам же треба картоплю копати!

– Вже не треба: вчора і викопали, і в підпілля засипали. Години за три впоралися – майже все село допомагало, Ніна лише керувала. Вгадай скільки мішків?

Бачу, мама хитро посміхається, мабуть багато.

– Десять! – випаляю я.

– Ні.

– Ну тоді п'ятнадцять!

Мама не витримує:

– Довго будеш вгадувати. Сорок шість!

– Ой, мамочко! Що ж ми будемо з нею робити?!

– Я пропонувала капкаринцям, але ніхто брати не захотів – у них своєї повно. Тоді я подумала: давай віддамо тому, хто не садив – засланим.

– Як же правильно ти вирішила, мамусю!

Зеки роками не бачили нормальної картоплі – в баланді плавала лише промерзла, нечищена, гнила. Мама показала мені нашу: така гарна, чистенька, хоч бери і їж сирію.

А ще я раділа, що мама швидко адаптувалася і знайшла спільну мову з капкаринцями. Перші дні після її приїзду у нас двері не зачинялися, всі приходили знайомитися, роздивлялися маму. Дивувалися її окулярами і товстими книжками:

невже вона зможе стільки прочитати? Качали головами і радили цього не робити, бо був колись давно один, що багато читав, так він захворів на голову і потрапив у лікарню для божевільних. Та дізнавшись, що мама була вчителькою, трохи заспокоїлися.

Я передала мамі важливу справу – писати листи капкаринців. Спочатку це робила я, і це мені дуже подобалося. Села тут були невеличкі, всі все одне про одного знали. Листи, зазвичай, починалися привітами поіменно від усіх мешканців села, далі перераховувалося все, що трапилося в селі: хто народився, хто оженився, хто приїхав, але таких випадків на тридцять два двори було мало. Лист виходив з одних привітів і прощань, й такі послання читати було не цікаво. Тоді я брала який-небудь звичайнісінький випадок і намагалася його цікаво описати. Наприклад: "Діду Микиті довелося шити нові штани. Дід мився в бані, а одяг спокійнісінько лежав на траві за дверима. Попарившись, дід вийшов вдягатися, схопив штани, а від них залишилася лише одна холоша. Другу дожовувала біля ґанку коза Манька. Дід розлютився так, що як стояв голий, з холошею в руках, так і кинувся до кози, лаючи її так щиро, що було чути на все село. Коза, почувши ці прокльони, розсердилася, нахилила грізно голову, наставила роги і кинулась на діда. Тоді вже діду Микиті довелося голим та із холошею тікати вулицею від кози. Ну й кумедно було! Все село реготало до сліз".

Тепер мама не гірш за мене такі листи писала.

Почався учбовий рік і я завітала до школи. Марія Іванівна, скориставшись цим, пішла додому. Дванадцять пар дитячих оченят запитливо і трохи з острахом дивилися на мене. Я пояснила, що спочатку огляну їх, послухаю, а потім розповім цікаву казочку.

Майже у кожного текло з носа, всі голосно шморгали і витиралися рукавами. Брудні сорочечки, брудні нестрижені нігті, в голівках воші! Зубів ніхто не чистив, навіть не чули про таке. Вранці не вмивалися, лише по суботах ходили в баньку. Та я вже помітила, що в бані всі паряться і б'ють один одного віниками, а мило там рідко коли бувало. Задумалась, як їм пояснити, що таке гігієна і для чого вона. Довелося на ходу придумувати казку (об'єднала Лесину "Лісову пісню" з "Мойдодиром" Маршака) про хлопчика Невмивайка, який не вмивався, не чистив зубів, не мав носовичка і через це з ним траплялися усілякі страшні історії.

– Треба привчатися до особистої гігієни і кожен день її дотримуватись, інакше прийде "Той, що в сосні сидить" і будуть у вас такі ж неприємності, як із хлопчиком Невмивайком, – підвела підсумок я.

Казка дітям сподобалася. Навіть сама дивувалася, як так експромтом змогла нафантазувати. Обіцяла раз на тиждень приходити і все перевіряти. Наказала, щоб ввечері їхні мами прийшли до мене.

Зібралися всі, ледве розмістилися. Розповіла жінкам, в чому справа, наголошувала, що діти повинні бути чисті і охайні, що воші – це жах, що чистота – це здоров'я. Казала, що в містах всі діти акуратненькі, вимиті, доглянуті, а чим же їхні гірші?! Разом з мамою показали, як обробляти носовички – помережити, обв'язати крючком, вишити квіточку чи метелика.

Поговорила із завмагом Ноем Ізраїловичем, і вже через тиждень у магазині з'явились зубний порошок, щіточки, густі гребінці, голки, нитки, в'язальні крючки і біла тканина.

Таку ж "акцію чистоти" провела і в Тібішеті.

Ще Ной Ізраїлович роздобув мені велику карту Європи. Повісила в школі, показала дітям Україну, Київ, Дніпро, Москву, Ленінград, Волгу, Неву. Розповіла про величезні будинки в містах, трамваї, тролейбуси, пароплави на річках.

І дітям, і вчительці подобалися мої уроки. Та і я з радістю вовтузилася з малюками. Згодом Марія Іванівна доволі часто стала просити замінити її, іноді на всі чотири уроки, тільки щоб ніхто не знав.

- Не хвилюйтеся, я ж веду медогляд і санпросвітницьку роботу, розкажую, як обрізувати нігті, чистити зуби, вишивати носові хусточки. Це ж ніяка не політика, - заспокоювала я вчительку. Сама ж, користуючись нагодою, пояснювала дітям, хто такі письменники, скільки яких цікавих казок, віршів і книжок вони написали. Стала розучувати з ними вірші Пушкіна, Некрасова, Чуковського, байки Крилова, бо окрім примітивних і огидних частівок діти нічого не знали і не могли розказати. Ще мені дуже не подобалося, що вони вживають нецензурні слова, хоч не як лайку, а просто в звичайнісінькій розмові. Намагалася викорінити цю звичку.

Тут ні в кого не було жодної дитячої книжки, тому спочатку ми з мамою вірші записували по пам'яті в окремих зошитах. А через місяць-два на наше прохання друзі-кияни (Володя з Оленою Іванівною та Ксеня з Лілею) надіслали кілька дитячих книжок. Такі гарні, з кольоровими малюнками. Дітям дуже сподобалися - вперше побачили книжки! Я пояснила, що спочатку треба вимити милом руки і лише тоді їх брати. Подарувала книжки школі, щоб малята могли роздивлятись і читати їх щодня.

Вчителька ж ще попросила навчити дітей віршів про партію і Сталіна.

- Про вождів я знаю багато, та вони всі українською мовою, ви ж нічого не зрозумієте, - викрутилась я.

-9-

- Так в кіно хочеться, стільки років вже не бачила жодного фільму, - якось поскаржилася Ніні.

- От був би у нас хоч якийсь клуб, тоді б узимку могли і кіно привезти, - зауважила вона.

- Клуб? Так давай збудуємо! Лісу багато, робітників теж вистачає, - запропонувала я.

Ніна переговорила з головою сільради, а той з начальством ліспромгоспу, і нам виділили людей - чотирьох з Капкари і шістьох з Нової Капкари.

Ще навесні в наш ліспромгосп прибув новий етап - 160 чоловік. Розмістити всіх в одному селі не було змоги, та й прийшов час переносити ліспромгосп далі на північ,

вглиб тайги. От і почали в 60-ти кілометрах від нас будувати нове поселення, яке не мудруючи довго назвали Новою Капкарою. Частина новокапкаринців працювала на лісоповалі, інша споруджувала хати, щоб до зими всі мали житло.

Через робітників, які будували клуб, ми з мамою встановили зв'язок з новоприбулими, запросили приходити до нас за картоплею. Порадили брати з собою саночки, на які вкладали завернуту в сіно і тілогрійки картоплю (щоб не промерзла). Ми так раділи, що могли допомогти своїм, засланим.

Приходили новокапкаринці і до мене на прийом. Якось завітав хлопець приблизно мого віку – москвич Михайло Кабаков. Він закінчив стоматфакультет московського медінституту, відбув п'ять років таборів, а тепер приїхав сюди на поселення і працював, як усі, на лісоповалі. Я негайно вирішила виправити цю несправедливість – Михайло переночував в Капкарі, а наступного дня повела його в Довгий Міст. В лікарні дуже зраділи кваліфікованому стоматологу, і через тиждень Михайло вже там і жив, і працював.

Скориставшись нагодою, я попросилася до нього в науку, щоб видаляти хворі зуби своїм пацієнтам. Навчання проходило ґрунтовно – і теоретично, і практично. Я вперше дізналася, що для кожного зуба є окремі щипці. Спочатку треба тоненьким гострим ланцетом відділити корінь від ясен, потім просунути щипці і міцно його обхопити. Якщо цього не зробити, то роздушиться лише коронка, яка в хворому зубі доволі крихка, а корінь залишиться у яснах, до того ж залишки коронки будуть ранити язик. "Вчитель" мене хвалив, а в кінці навчання подарував набір зубних щипців, які ще в зону прислала йому мама. Мені совісно було брати такий дорогий дарунок, ще й згадку про рідний дім, про матір. Та аргументи Михайла були незаперечні: не можна ж віддати казенний, а два йому не потрібні. Врешті-решт домовилися, що я беру їх у тимчасове користування і обов'язково поверну.

Першим моїм пацієнтом в Капкарі став дід Микита. Два зуби, які я йому хоробро видалила, він поклав до сірникової коробки, носив по селу і всім показував. Намірявся ще відвідати Тібішет, похвалитися, який він сміливий, не кричав, лише раз зойкнув, щоб Миколаївні було легше. Могла лише уявляти, що він там розповідав, бо чула його пояснення Варці:

– Миколаївна спочатку ріже до крові, а потім вже тягне.

Мама ж, тільки-но передбачалася така процедура, кликала Барса і йшла гуляти в тайгу. Перші місяці після мого переїзду пес бігав то до Бориса Васильовича, то до нас, але згодом остаточно залишився у нас. Коли ж я ходила до Тібішета або Довгого Мосту, то Барс залишався вдома охороняти маму. Однак нам з собакою було не дуже зручно – тих людей, які йому чомусь не подобалися, він не пускав на поріг. Тоді мені доводилося тримати пса, а мамі – проводити до амбулаторії переляканого і незадоволеного пацієнта.

Поки я освоювала стоматологію, будівництво клубу продовжувалось. В'язні працювали дружно, хотіли закінчити до Нового року. І таки в кінці грудня все було готове, навіть лави зі спинками і сцена з великим білим простирадлом-екраном. Почали

придумувати, як відзначити таку подію, та чуло моє серце, що рано ми раділи. Я порадила Ніні, щоб вона відрапортувала в райкомі комсомолу, що в Капкарі комсомольці збудували клуб.

- Так я ж одна тут комсомолка! - здивувалась вона.

- Нічого, викрутись. Скажи, що організувала робітників, що все робили під керівництвом партійного голови сільради.

Через три дні приїхав комендант, як завжди напідпитку. Зібралися всі заслані.

- Що, весело живеться? Клубу захотілось? - комендант оглянув нас злим поглядом і жадливо вилаявся. Ніна відрапортувала в райкомі про клуб саме так, як я радила, але комендант здогадався, кому належала ідея такого будівництва.

Заслані мовчали, тільки очі кожного світилися ненавистю. Та я не втрималася:

- У нас навіть в зоні були і клуб, і кіно... іноді, - збрехала несміливо, бо насправді ніякого клубу не існувало, лише один раз у приміщенні їдальні показали кіно і ще якимось приїздили зеки-артисти. Та я принципово на такі заходи не ходила.

- Значить, у зоні було краще? Знову туди захотіла?!

- Строк в зоні ми вже відбули! - кинула я, не маючи сил більше стримуватись. Вирішила прямо зараз виказати все, що накипіло. - Ми хочемо знати, який у нас строк заслання. Чому ви нам нічого не кажете?! У мене, наприклад, у вирокі написано: "П'ять років поразки в правах", так що, це означає п'ять років заслання? Чому? Раніше просто забороняли голосувати на виборах і жити в містах районного значення. Чому ж мене заслали аж сюди, до Сибіру?

Тут й інші заговорили:

- А ми, у кого закінчився строк? Ми вже мали повертатись додому. Чому ж нас знову заарештували і без слідства привезли сюди в заслання? Скільки нам ще тут бути? Як нам планувати своє життя, чого чекати?

- Ой, подивіться на них, - зареготав комендант, - додому захотіли! В Москву, Київ, Ленінград! Невже Капкара і Довгий Міст гірші? Ми ж тут живемо, от і ви живіть. Ну, якщо ви вже так бажаєте, привезу вам наступного разу наказ про строки заслання. Ось тоді порадієте, я вам обіцяю! - сказав комендант, потираючи руки, і ехидно розсміявся.

І все ж взимку почали привозити до нас кіно. Такі дні в Капкарі перетворювалися на свята. Дід Микита вже зранку починав розтоплювати в клубі грубу. Груба страшно диміла, старий лаявся, кляв майстра, що склав її, а потім згадував, що це він сам її складав, і замовкав. Дітвора весь день крутилася в клубі, заважала дідові наводити порядок; той сердився, бурчав, та малі бешкетували ще більше. Нарешті грубка розгоралася, переставала диміти, і все село, вдягнуте якнайтепліше, збиралося до клубу.

Кіношники, як їх тут називали, привозили на санях движок і кінострічки в залізних коробках. Движок ставили зовні, під дверима клубу. Коли міняли стрічки, його зупиняли і обкладали снігом, щоб охолов.

Більшість капкаринців ніколи не бачила кіно, і майже всі фільми їм було важко

зрозуміти. Під час перегляду вони голосно запитували, що не розуміли, кричали від здивування, багатьох слів не знали – ніколи не чули. Найчастіше кричали: "Де німці, а де наші?", хоч картини були зовсім не про війну. Через цей гамір не чутно було звуку, і тоді вже плуталось геть усе.

Ми з мамою вирішили, що перед фільмом коротко розповідатимемо зміст: де, коли і що відбувається. Поки ж мінятимуть стрічки та охолоджуватимуть движок, ми будемо пояснювати вже переглянуте детальніше.

Так і робили. Капкаринцям одразу все стало зрозуміло і цікаво. І вже потім без моїх пояснень кіно дивитись не починали. Якщо я була зайнята, могли чекати годинами.

- Не пускай, ось Миколаївна прийде, все розповість.

Коли ж я залишалась на ніч у Тібішеті або в Довгому Мосту, то все пояснювала моя мама.

Та одного разу трапився прокол. Вчителька радісно повідомила, що привезли цікавий фільм про школу.

- Тепер і я зможу пояснити, добре?

- Так, так, будь ласка, пояснюйте. Ви ж вчителька, краще за мене це зробите, – підбадьорила я її.

Але фільм виявився "Школа лихослів'я" Вільяма Теккерея. Довелося знову мені пояснювати. Як я не старалася, як не спрощувала, та не всі зрозуміли. Марія Іванівна дуже обурювалася, що фільм неправильно назвали, бо в ньому не було ні слова про школу. В чому ж тут суть назви, вона так і не збагнула.

Найбільше капкаринцям подобалися стрічки про війну, та їх було в ті роки ще мало. Після перегляду люди дивувалися, що ми з мамою бачили живих німців, і вони нас не вбили. Довелося коротко розповісти їм про окупацію.

Я сподівалась, що ці фільми їх хоч трохи розвинули. Інколи мені аж не вірилось, що вони жили у XX столітті!

-10-

Був сонячний зимовий день. Мороз десь градусів за тридцять. Сніг міріадами сніжинок виблискував, переливався на сонці, сліпив очі. В битих катанках ступати було зручно, здавалось, ноги самі несли мене. Мороз пощипував розпашілі щоки, кров струмувала, тіло було легке, пружне. Я любила мороз, любила справжню зиму.

Ось вже і дійшла до своєї "столиці" – Довгого Мосту, несла до лікарні річний звіт. Легко пройшла п'ятнадцять кілометрів, та ще залишалося найважче – вулиця до комендатури, де треба було відмітити свій прихід. Від цього настроїв враз зіпсувався. Йшла вже повільно, пленталася, намагаючись відтягнути зустріч з комендантом.

Раптом почула:

- Привіт, україночко! Чому невесела?

Озираючись – Микола, мій колега з Довгомостовської санепідстанції, і поряд з ним

високий стрункий молодий чоловік.

- Знайомся, Оксано, це Іванко. Ми з ним разом були в таборі, а тепер знову зустрілись.

Зняла рукавичку, і велика міцна рука ніжно стиснула мою, затримала на мить. Від цього дотику стало чомусь так солодко, щемно. Мої очі зустрілися з його уважним, проникливим поглядом, і наче струм пробіг між нами.

- Ти куди, чому сумна? - запитав Микола.

А я мовчала, не знаючи, що казати. Не хотіла вже більше нікуди йти, хотіла лише бути поряд з Іванком. Такого зі мною ще ніколи не траплялося.

- Іванко західняк, - пояснив Микола, - можеш наговоритися з ним досхочу. Ти ж завжди нарікаєш, що майже не чуєш української мови.

- Так, я з Калуша, знаєте таке місто? - підтвердив Іванко.

Який приємний голос і яка чиста українська мова! Я все ще остовпіло мовчала, не в силах відвести погляду від очей, які мене гіпнотизували.

- Ходімо до нас, - запросив Іванко, - вдома тато з мамою, ми тільки недавно усі з'їхалися.

Погодилась, аби лише бути біля нього. Завернули в невеличкий провулок. Микола кудись подівся, я навіть не помітила куди і коли.

В сінях Іванко струсив сніг з моїх катанок, не зводячи з мене ласкавого але чомусь дуже сумного погляду. Зняв рукавички, став зігрівати мої руки у своїх долонях, дмухав, тихенько доторкаючись губами моїх пальців. Зі мною коїлось щось дивне. Ніколи нікому я б не дозволила цього, а тут мені хотілося, щоб він не відпускав моїх рук.

З кімнати нам назустріч вийшла старенька мати. В квітчаній хустині, розшитому кептарику і з низкою намиста на шії - справжня українська Мати.

Я опям'яталася і голосно привіталася:

- Слава Йсусу!

- Навіки слава! - обличчя матері розквітло усмішкою, а в очах з'явилися тепло і ласка.

- Мамо, знайомтеся, це - Оксана.

- Йой, то пані наша, з України, - жінка поцілувала мене в щоку. Я ж нахилилася і поцілувала її натруджену, мозолисту руку.

З оберемком дров зайшов знадвору батько. Високий, худорлявий, з сивими вусами. Постановою Іванко вдався в батька, а от лагідними і такими сумними карими очима - у матір.

В хаті було затишно, тепло; потріскували дрова в грубці. Сиділи втрьох біля столу і розмовляли... Їхня мова була такою гарною, співучою, чистою, а в мене ж часто проскакували русизми.

- Нічого, нічого - заспокоював мене Іванків батько. - В нашій говірці багато чужих слів. Ви були під Росією, ми - під Австро-Угорщиною. Не маємо своєї держави. Винищують нас, українців, і мову нашу, і наші душі.

- Мали трьох синів, - розповідав далі. - Двоє старших загинули. Одного на фронті

вбили німці, бо воював за радянську владу, другого – совети, бо воював за Україну...

– Так, за Україну, – мати втерла краєчком хустини гірку сльозу.

– Найменшого, – продовжив батько, киваючи на Іванка, – який учителював у Калуші, засудили в табори на десять років... А взимку 1944-го, перед Різдвом, все село загнали в товарняки, як худобу, і вивезли до Сибіру. Менше половини дожили до тепла. Хворіли, замерзали, особливо старі та діти. Могили не викопаєш – земля мерзла, а сил нема. Так і лежали, сердешні, на морозі, чекали тепла... Ми більше двох років просилися, писали, доки нам дозволили з'єднатися, приїхати до Іванка. Були ж, слава Богу, недалеко – в Іркутській області.

Мати, не стримавшись, розплакалась.

– Мамо, тату, Оксана знає все це добре, з таборів же потрапила сюди.

– І справді, що ж це ми, старі... Простіть, діточки, і вам дісталося не менше.

– А ти була коли-небудь у нас у Західній Україні? – змінив тему Іванко.

– Ні, на жаль, не довелося. Але читала багато і наче наяву бачила ваші мальовничі Карпати, гірські річки, отари овець на полонинах, тривожний голос трембіти...

Потім я розповіла про красень Київ, його церкви, собори (більша частина яких знищена), про славетний Дніпро, голод тридцять третього, німецьку окупацію, про батька, що відбував у таборі свої десять років за український націоналізм.

Весь цей час Іванко не зводив з мене захопленого, але чомусь сумного-пресумного і ніби трохи винуватого погляду.

Нам всім було так добре. Виникло відчуття, ніби ми давно знайомі, а зараз просто зустрілися після довгої розлуки.

Я теж не зводила очей з Іванкового обличчя. Орлиний (з горбинкою) ніс, тонкі, різко окреслені губи, трохи важке підборіддя і очі, очі, від яких не могла відвести погляду. Мати це помітила, ласкаво всміхнулася.

Раптом Іванкове обличчя скам'яніло, погляд відірвався від мене, на чоло лягала тінь.

Оглянулася – на порозі, в дверях другої кімнати, стояла невисока молода жінка, а з-за її спідниці виглядала дівчинка років трьох.

Запала тривала, напружена мовчанка. Нарешті мати пояснила:

– Це ж наша невістка Аня та онука Оленка, – показала поспіхом, ніби виправдовуючись. – Аня працювала лікарем в тому ж таборі, де сидів Іванко. Вона його врятувала – цинга, запалення легень, вже помирав. Вилікувала, виходила. Вільна, а поїхала з ним у заслання, хоч сама руська мордовка.

Слухала, як уві сні, не могла зрозуміти. Ніхто не попередив. А я ж думала... Нічого-нічого, тільки б серце не калатало так голосно.

І в уяві постав високий худий доходяга з температурою на нарах в брудному й холодному бараці. А смерть – за плечима, а вранці – бирка на посинілій холодній нозі. Ой! Ой...

А вона ж врятувала. Так, врятувала від смерті, від небуття. Якби не Аня, якби не вона, не було б Іванка вже на світі; не пізнала б його, не побачила б його обличчя,

очей, що так збентежили мене.

Хвиля доброти, подяки наповнила мене. Підійнялася назустріч цій жінці. Її насторожений погляд потеплішав, на устах з'явилася несмілива посмішка. Познайомились.

- Вот присыпала Леночку и сама уснула. Затем слышу такой оживленный разговор и все на вашем языке. Не хотела вмешиваться, все слушала. Да вот пора обедать. Вы давно знакомы с Иваном?

- Та ось зайшла за книжкою й розговорилися, - зникла я.

Пильний погляд ковзнув по мені - вірити чи ні? Мабуть, жіноче серце щось відчуло.

Я почала розмову з Оленкою. Дівчинка відповідала російською.

- А українську мову знаєш? - спитала малу.

- Нет, здесь она не нужна нам, - пояснила за неї Аня. - Вот бабушка с дедушкой может научат. Давно приехали, а все больше молчат. Я удивилась, что с вами так разговорились.

Батько розкурив люльку. Мати з Іванком почали накривати на стіл до обіду. Я слухала, як Оленка декламувала російські віршики.

Раптом з другої кімнати долинув дитячий плач. Схопилась і разом з матір'ю зайшла. На подушках розкинув ручки рожевощокій, розпашілій від сну малюк.

- А это наш сынок Ванюша! - Аня дала мені його, а сама пішла за чистими пелюшками.

Притиснула до себе це малесеньке тепленьке тільце. Синочок! Його! Але не мій! Діти, двійко... Врятувала та й оженила на собі... Одружився, мабуть, з подяки, а не з любові. Не любить її, не любить! Мало не крикнула на весь голос. Перехопила подих, закусила губи й трохи опанувала себе. Відмовилась від запрошення на обід, похапцем попрощалася. Аня спостерігала за мною насторожено. Мати теж все зрозуміла - по щоці від співчуття скотилася сльоза.

- Де ж моя книжка? - дерев'яним голосом звернулася до Іванка.

Він, дякувати Богові, зрозумів відразу. Приклав руку до лоба, наче згадував.

- Та ж Микола вчора забігав, забрав. Ось зайдемо зараз до нього і візьмемо.

Ще раз щиро і з сумом попрощалася з батьками, кивнула Ані. Мати перехрестила мене:

- Ідіть з Богом.

Прожогом вискочила на вулицю. Ззаду стукнула хвіртка. Іванко міцно схопив мене за руку і ми побігли провулком. Вже недалеко було подвір'я друзів, де я завжди зупиняюся. Хотіла швидше втекти, побути наодинці з собою, отямитися. Та Іванко рвучко повернув мене до себе, і ми кинулись один одному в обійми.

Він цілував мої очі, з яких котилися сльози, губи, щоки, шию... Збилась на плечі шапка, розтріпалось волосся.

- Пробач, - шептав, - кохаю, хочу тебе за дружину.

- Мовчи, мовчи! Не можна. Вона хороша. Діти ж, двійко дітей...

Знову обійми й рвучкі, жагучі поцілунки; змішувались сльози, в унісон бились

серця.

Але треба було кінчати цю муку. Одірвалася, вирвалася.

- Прощай назавжди, прощай...

Швидко побігла до знайомої хвіртки - там порятунок. Назустріч кинувся хазяйчин пес, збив з ніг, став лизати обличчя. Обняла собаку, зарилася в його хутро, потроху заспокоїлася, прийшла до тями. Неймовірними зусиллями змусила замовчати серце.

Лежала на снігу, а наді мною розкинулося зоряне небо, повний місяць, простір, щось величне, безкрає - космос, Бог. Я ж була людиною в цьому безкрайому просторі, розумна людина, яка мусила розумно керувати своїми вчинками. Глибоко зітхнула і цілком свідомо дала собі слово більше ніколи не бачитися з Іванком і навіть не згадувати про нього.

Свого слова я дотримала. Що ж - не судилося. Se la vi.

-11-

Шуміла тайга - розгулявся колючий північний вітер. Поскрипували верхівками величезні ялини, сосни і могутні кедри. Шарудів, опадаючи з дерев, залежалий сніг, стелилася під ногами поземка... Далеко ще було до весни, ох як далеко.

А в Україні в цей час вже б пахло весною. Наприкінці лютого у Києві часто пригрівало сонечко, і у його промінні льодові бурульки весело блищали і капали прозорими сльозами. У цю пору так легко дихалося, так хороше було на душі, так хотілося чогось цікавого і небувалого.

Тут, в тайзі, весна наставала не раніше травня. Та якби ж мороз і сніг були єдиною моєю журбою... Більша біда займала мої думки - в Тібішеті виникла епідемія кору. І не такою страшною була ця підступна хвороба, як її ускладнення, особливо у малих дітей. Понад шістнадцять років тут не було кору, тому зараз могли захворіти всі: і малюки, і підлітки, й дорослі. Холодний клімат, відсутність вітамінів та повноцінного харчування ослабили імунітет людей. Я дуже турбувалася, хотіла уникнути ускладнень, хотіла, щоб не померла жодна дитина. Від кору ще не знайшли ліків, розробили тільки вакцину, та я не знала, чи була вона в лікарні Довгого Мосту. Намагалася дізнатися, але з Капкари не додзвонилася і побігла на "поле бою" - в Тібішет. До того ж і від ускладнень я ліків не мала. Чула, що десь далеко-далеко в іншому світі - в Москві і Києві, не у нас в тайзі, були антибіотики - пеніцилін, стрептоміцин. У мене ж був лише білий і червоний стрептоцид та аспірин - крутися, як можеш! Весь свій шлях до Тібішета думала, як розв'язати цю проблему. Серце краялось, коли уявляла у висипці маленького Бориса - він був настільки слабкий, що підхоплював кожну болячку, мабуть, і ускладнення якесь його не мине.

З Тібішета додзвонилась таки у Довгий Міст і дізналась радісну новину: вакцина проти кору там була! Ірина ВЧячеславівна Шубладзе спеціально за нею до Красноярська їздила.

Зателефонувала до Капкари і попросила Ніну допомогти – привезти з лікарні вакцину. Крім вакцини, мені ще передали три літри риб'ячого жиру і трохи ліків: стрептоциду, полівітамінів, гематогену, гірчичників. Раділа і цьому.

Тепер настала моя черга активно діяти. Тібішетці були приязні, поважали мене, довіряли, слухались. Під вечір зібрала всіх у конторі й розказала, як треба себе поводити і що робити під час карантину. Пояснила, що житиму всі ці дні у них в селі, ходитиму по хатах і робитиму щеплення. Наказала, щоб всюди було чисто і тепло.

– Ви ж мої помічники, якщо будемо разом трудитися, то переможемо хворобу, і у нас всі видужають, – обнадійливо закінчила промову.

Почалася робота. Більше двох тижнів я не виходила із села. Кожного поїла риб'ячим жиром, навіть здорових, казала, щоб заварювали чай з брусницею – у ягодах же вітаміни. Деяким хворим робила аутогемотерапію. Ніхто з Капкари не приходив до Тібішета, і з Тібішета до Капкари. Всі суворо дотримувалися карантину. З мамою і Ніною спілкувалася по телефону – вони консультувалися зі мною, коли щось траплялося у Капкарі.

Ночувала я в сім'ї москвичів, які жили тут на поселенні. Якова Наумовича, журналіста, заслали до Сибіру після десяти років таборів, а його дружина Тетяна до нього в заслання приїхала добровільно. Це були освічені люди, начитані, інтелігентні. Тетяна мала дуже високий ступінь короткозорості, все робила майже напам'ять, але спритно і ні на що не нарікаючи. Ні ліжка, ні столу у них не було – їли, сидячи на підлозі, а столом слугував покритий газетою ящик, спали вони теж на підлозі. Харчувалися картоплею усіх видів приготування, крім смаженої, бо не мали олії. Мені з цими людьми було дуже цікаво, розмовляли завжди до глибокої ночі. Яків Наумович і Тетяна підтримували мене морально, дивувалися моїй енергії і запалу.

Та ось нарешті двоє найважчих дітей одужали! Це були чотирирічний Борис і десятирічна Аня; у дівчинки і ще у двох менших діток розвинулась пневмонія, та завдяки нашим зусиллям їх вдалося врятувати.

Як ми раділи! Я хвалила всіх тібішетців за допомогу, за те, що витримали карантин і не занесли кір до Капкари чи Довгого Мосту.

В лікарні отримала від начальства подяку і пропозицію написати статтю до журналу "Фельдшер і акушерка". Однак згодом виявилось, що статей від засланих не друкують, довелося підписатися чужим прізвищем. Та я не засмутилася цьому – радість за врятованих діток зігрівала серце довше і сильніше, ніж якась там стаття.

Не була в Тібішеті вже більше тижня – дуже мело і мороз був великий. Дзвонила – ніби все гаразд. Та непокоїла мене одна вагітна – 47-річна Катря. Справа в тому, що у неї вже було четверо дітей, та всі помирали, ледве доживши до одного-двох років. Тепер вона була вагітна вп'яте. Я оглядала її часто і все більше хвилювалась. Худа, на

животі шкіра і м'язи дуже тонкі, розтягнуті, живіт якийсь в'ялий, наче здута кулька. Поки плід був малий, то лежав нормально, а збільшився – зайняв поперечне положення. Як не намагалася виправити, нічого не виходило – розтягнуті м'язи живота його не тримали. Хотіла відвезти жінку в лікарню (роди ж патологічні, мабуть, потрібна буде операція кесаревого розтину) та Катерина і слухати мене не хотіла.

– Миколаївна, не бійся! Чотирьох легко народила, народжу і цю.

Як не пояснювала, що саме тепер не так, чула одне:

– Не бійсь, сама народжу.

Прийшовши цей раз до Тібішета, передусім навідалася до неї. Плід уже був досить великий, роди мали розпочатися тижнів через два-три; та в її випадку точно не зорієнтуєшся.

Подивилася ще всіх, кого запланувала, можна було б і додому, та щось мене непокоїло, тривожило. Вирішила залишитися в селі на ніч, сподівалась вранці таки умовити Катрю поїхати в лікарню. Заночувала у Якова Наумовича і Тетяни. Ввечері, як завжди, довго пили чай, розмовляли і тільки-но приготувалися до сну, як мене покликали до Катрі.

Прибігла. Почалися перейми, правда, ще рідкі. Плід же – поперек!

– Негайно збирайтеся, поїдемо до лікарні, – скомандувала я.

Наказала Катриному чоловікові швидко готувати сани, та він вагався, м'явся. Катря була спокійна, вмовляла мене, що народить успішно сама, що це вже п'ятий раз!

Я ж знову і знову пояснювала їй, що зараз "успішно" вже не вийде. Та де там, і слухати не хотіла, все повторювала: "Не бійсь, не бійсь!".

Я хвилювалася, вмовляла, мало не плакала, та у відповідь одне:

– Народжу сама!

Як я вже не пояснювала – і на пальцях, і навіть малювала на папері. Чи не розуміла, чи така була вперта, що і розуміти не хотіла. Допомоги не було від кого чекати. Надворі стояла глуха ніч. Знову почала умовляти чоловіка, намагалася пробитися до його свідомості чи розуму. Він ніби і був готовий прийняти мою сторону, та на Катерину це не впливало.

Час спливав, перейми посилювалися.

У мене перед очима постало все, що станеться невдовзі: кров, бездихання Катерина, а дитина... дитина не народжена! Жах. Я мало не втратила свідомість. Що ж було робити? Кричати на них, плакати, влаштувати істерику?

Нарешті придумала. Наказавши чоловікові породіллі йти за мною, побігла через три хати до голови колгоспу. Почала бити кулаками й ногами у двері, стукати у вікна. Відчинив швидко, переляканий. Я пояснила ситуацію йому, та везти Катерину він теж відмовився.

– Значить, не повезете?! Добре. Тоді давайте розписку, що в смерті матері і дитини будете винні ви обоє!

Вирвала аркуш із зошита, почала писати, голосно і суворо промовляючи те, що писала:

- Ми, голова колгоспу Ледов Федір та чоловік породіллі Прилатов Іван, не забезпечили доставку породіллі в районну лікарню, чим і винні в її смерті та смерті її дитини... Ну, ставте підписи!

Доки дописувала, їх як вітром здуло - кинулися готувати сани. Тремтячими руками натягла на Катрю кожух і катанки, пов'язала голову хусткою. Серце калатало, мало не вискакувало.

Перед нами були десять кілометрів, та, слава Богу, дорога накатана, ніч світла, місячна. Кінь мчав швидко, легко. Та я дуже переживала, чи встигнемо.

Нарешті лікарня. На ходу зіскочила з саней і загупала в двері до Бориса Вахтанговича. На щастя, лікарі спали у піввуха. Поки вдягався, пояснила все. Він вже з перших слів зрозумів, наскільки серйозна ситуація.

- А пізніше привезти не могла?! - кинув сердито.

Завели движок, та напруга була малою, лампа ледве блимала. Запалили ще газові світильники. Хірург та Ірина В'ячеславівна, яка йому асистувала, вимили руки і стали готуватися до кесаревого розтину. Я ж тихенько молилася, щоб вони встигли, щоб врятували матір з дитиною.

Почали оперувати. Я і санітарка стояли в масках над столом, тримали кожна по дві лампи. Було незручно, терпли руки, смерділо гасом. Поступово з мене спадала тривога - довезла, встигла, тепер врятують, врятують...

Коли залунав плач дитини, я здригнулася, скло однієї з ламп впало на підлогу, а за ним і я. Отямилася від нашатирю. Санітарка підтримувала мою голову, Ірина В'ячеславівна міряла тиск, а Борис Вахтангович посміхався:

- Ну, чого розкисла? Вже все позаду, операція закінчилася. Он глянь, яка дівчинка народилась - гарна, мов лялечка.

Кілька годин потому, напоєні валеріанкою, гарячим чаєм і чаркою оковитої, я, чоловік породіллі та голова колгоспу вирушили додому. То бігли, щоб зігрітися, то падали в сани. Як їхали сюди, дуже поспішали, з саней не злазили, добряче замерзли. Тепер було веселіше, та й настрій кращим. Як добре все закінчилося!

Через три тижні Катря з дитиною повернулася додому. Жінка була весела, посміхалася.

- Миколаївна, ми назвали дочку твоїм іменем - Аксенія.

Мені не сподобалося - яка я в біса Аксенія?! - та що поробиш.

- Добре, добре, тепер будемо вдвох боротися, щоб росла здоровою. Буде вам на старості помічниця.

Кожного тижня навідувалася до малої, перевіряла, чи Катря виконує всі мої вимоги щодо годування, доглядання. Скоро дитинка вже тримала голівку, добре набирала вагу.

Якось Катря сказала мені:

- Правда ж марно мені живіт різали? Я б і сама народила!

От тобі й на! А я ж думала, що вона хоч після лікарні все зрозуміла.

Дитина розвивалася нормально, агукала, посміхалася, мене впізнавала. Та все ж я чомусь тривожилася.

У Катерини і так було обмаль молока, а коли вона пішла в колгосп працювати, то зовсім не стало. Довелося перейти на коров'яче, спочатку, звичайно, розведене. Добре, що мали власну корівку, яка хоч і мало молока давала, та для дитини вистачало.

За Аксенією дивилася баба Мотря, сувала їй пряники зі свого рота. Почалася диспепсія, дитина схудла. Я наказала давати вітамін "Д", більше бувати на повітрі. Ніби все нормалізувалося.

Потім я на два тижні їздила у відпустку до Хандальська, коли ж повернулась, одразу навідалася до Катерини. Дитина була бліда, якась в'яла, пахвинні лімфовузли у неї були трохи збільшені, дихання стало жорсткувате. Вирішила проконсультуватися з райпедіатром. Той пояснив такий стан дитини тим, що вона народилася взимку, до того ж у вже не молодій матері.

- А що спить багато, подивись, чи не додають до жуйки маку, - порекомендував наостанок.

Я ж перелякалася. Може і справді старій бабі важко весь день з дитиною, може і хоче, щоб та більше спала, була спокійнішою і додає трошки маку. Тут же поговорила з Катрею, прискіпливо розпитала бабку. Обидві клялися, що цього не робили.

А дитина в'яла, як зрізана квіточка. Я вирішила, що у вересні, щойно встановиться санна дорога, повезу її до педіатра, зробимо аналізи. Та не встигла. Наприкінці серпня дитини не стало - померла уві сні.

Я була в розпачі: не змогла врятувати! Який же я медик, як мені можна довіряти здоров'я, життя людей?! Яка ж хвороба була у дитини? Від чого ж вона померла? Мені це обов'язково треба було знати, щоб більше такого не повторилося.

І я наважилася. Нікого не вмовляла, не пояснювала (однаково не зрозуміли б), а просто заявила, що понесу дитину на розтин. І голова колгоспу і батьки не погоджувалися.

- Що вже вдієш? Не допоможеш, не воскресиш. Та й проїжджої дороги зараз немає, ще й роботи в колгоспі багато - якраз іде збір живиці.

- Та ви мені не потрібні, - не відступала я.

Спеленала трупик, завернула у велику Катрину хустку, поклала до кошика і з такою страшною ношею вирушила сама в Довгий Міст, пообіцявши після розтину повернути тільце для поховання. Всю дорогу журилась і подумки просила у дитини пробачення:

- Пробач Аксінька, що несу тебе на розтин, але так треба. Треба знати, від чого померла ти і твої старші брати й сестри.

Йдучи тайгою, згадала баладу Гете "Лісовий цар", про те, як батько з сином на руках скакав на коні через ліс. Син був хворий, марив, батько вмовляв, заспокоював, гнав коня. Та коли виїхав з лісу, на руках лежав уже мертвий малюк. Не встиг, бідолаха. А я ж була встигла, та це не допомогло.

На розтин зібралися всі лікарі - стояли серйозні, мовчазні навколо величезного холодного стола, на якому сиротливо лежало малюсіньке тільце. Я з острахом чекала свого вироку. Де я помилилася, в чому завинила?

Щойно розтин було зроблено, все стало зрозуміло – міліарний туберкульоз. Усі органи черевної порожнини у дитини були засіяні малесенькими бугорочками, наче хто вкинув туди жменьку проса. Я глибоко зітхнула і мов крізь вату почула:

– Оксаночко, бачиш, твоєї вини немає. Ця хвороба невиліковна, та й діагностувати її без лапаротомії неможливо, – підсумував педіатр.

Знову цей туберкульоз, це ж він косив сім'ю Піскових з Тібішета. Тут же стала гадати, хто ж міг заразити дитину – батьки, бабуся? Через два дні всі троє пройшли рентген, але легені виявилися чистими, туберкульозу в них не було. А корова? Дитину ж годували молочком від власної корівки. Може тварина хвора? Зв'язалися з районною ветеринарною службою, і у корови дійсно виявили туберкульоз.

Потім перевірили всю рогату худобу в районі. Якби ж раніше! Аксиньку вже не повернеш. А я так хотіла, щоб хоч ця, остання, дитинка Катрі жила!

-13-

Ми з мамою мріяли засадити своє подвір'я квітами, і коли настала весна, почали активну роботу. Насіння у нас було з самого Київського ботанічного саду. Перед від'їздом мама зайшла туди запитати, які квіти краще переносять суворий клімат і зможуть рости в Сибіру. Співробітники-науковці здивувались такому питанню, і мамі довелося розповісти, що вона їде до доньки у заслання, а там не садять квітів, лише у тайзі ростуть маленькі дикі квітки, які зовсім не пахнуть.

Вчені довго радилися, вибрали елітарне насіння, не пошкодували, а також дали розчин, в якому необхідно замочити насіння перед садінням, і ще багато настанов, порад, побажань. І дуже прохали повідомити їм результати. Тепер ми з мамою почували себе науковцями-практиками ботанічного саду, хоч дослідження пиши!

Взялися робити все за наукою. Між двома загостреними кілками натягнули бинт і розмітили рівні клумби. Капкаринці дивувалися, посміювалися:

– Бавляться, нічого у них не виросте!

Ми розповіли, що у нас в Україні у кожному селі біля кожної хати є квітники, що дівчину, у якої немає квітника, навіть ніхто не посватає. Прихильників нашого починання знайшлося всього троє: Ніна, Настька і Фрося. Ми дали їм частину насіння, і вони з охотою садили у себе і допомагали нам.

Уздовж стежки ми посіяли айстри і чорнобривці, під вікнами – матіолу, попід стінами – стрункі мальви, біля ґанку – в'юнки, на окремих круглих клумбах – портулаки, а з обох боків паркану – настурції та чорнобривці. По кутах огорожі пересадили з лісу молоденькі берізки, а з боків ґанку – кущі дикої черемшини. На городі за сільрадою, після того як посадили картоплю, посіяли соняшники і мак.

Ретельно доглядали, поливали, пололи бур'яни.

У середині липня вже все буяло і цвіло. Капкаринці щодня приходили посидіти на східцях нашого ґанку, помилуватися красою барв, подихати чарівним запахом квітів.

Особливо ефектно виглядали клумби з портулаків. Ми нагорнули землі, зробивши трохи вищими, і їх вкрили різнокольорові квіти так густо, що й листочків не було видно, просто великі яскраві півкулі по обидва боки стежки! А повні рожеві мальви так нагадали Україну... Соняшники вирости невисокі і, звичайно, дозріти не встигли. Сибіряків дуже вразило те, що ці жовтогарячі квіти повертали свої голівки за сонцем – капкаринці ходили і спеціально перевіряли.

У трьох наших послідовниць теж все виросло і зацвіло. Вони дуже раділи і пишалися цим.

В кінці серпня стало холоднішати, усі квіти, крім айстр, одцвітали, не встигаючи дозріти. Ми викопали по кілька кущів кожного виду і перенесли до хати, щоб вони доцвіли в теплі і можна було зібрати насіння.

Другого вересня вночі випав сніг, вкривши білими шапками квітучі айстри. Ми з Ніною кинулись їх рятувати. Викопали з корінням і пересадили у дерев'яні ящики, які вже давно були заготовлені у слюсарні. Прикрасили такими вазонами і сільраду, і школу, і колгоспну контору, ще і людям по хатах роздали.

Вся Капкара і Тібішет наступного року збиралася розбивати у себе квітники. А ми з мамою раділи, що тепер і в Сибіру люди будуть милуватися красою українських квітів.

-14-

Якось вночі мене покликали до породіллі. Шістнадцятирічна незаміжня Совихина донька Настька завагітніла, за чутками, від естонця, який жив аж в Покотеево і якось гостив у Новій Капкарі у свого знайомого по зоні. Чи знав він, що Настька від нього вагітна, невідомо. На всі запитання дівчина вперто мовчала. Совиха ж заявила, що буде рада онукам. Чоловік загинув на фронті, донька піростала, допомагала матері у зборі живиці. Настька була симпатична, білява, кирпата, в ластовинні. Вона перша згодилася засадити своє подвір'я квітами; посадила і берізку, і кущі черемшини біля ґанку.

Я вже не раз оглядала її. Вагітність проходила нормально. Ніщо не віщувало біди. І зараз перейми проходили без ускладнень. Настька поводила себе гарно, терпіла біль, не кричала. Вранці перейми почастішали, а ще через кілька годин народився хлопчик. Правда, йшов не голівкою, як треба, а сідничками. Я швидко оглянула дитину, ніби все гаразд, чудовий малюк, кричав голосно. Обрізала і обробила пуповину, приклала дитину Настці до грудей. У молодій матері очі світилися, а на вустах була щаслива усмішка. Раділи і ми з Совихою, та, очевидно, зарано. Мене непокоїло, що послід не виходив – вже пора б. Застосовувала всі описані в акушерстві методи – ніякого ефекту.

Поки послід не вийде, кровотеча не припиниться. Тоді, тоді... Ні! Навіть думати про це не хотіла. Пройшло ще хвилин двадцять, та нічого не змінилося. Необхідно було негайно робити ручне видалення посліду. Це дуже складна операція, у мене ж такої практики не було, хоч теоретично знала кожен рух. Як же ж бути?!

Наказала Совисі до породіллі не підходити, нічого не чіпати, а хлопців послати

рубати лід до старої глибочезної криниці за селом (там на самому дні лід тримався навіть влітку).

Сама ж, закусивши губи, щоб не тремтіли, кинулась у сільраду до телефону, стала дзвонити в Довгий Міст. Закричала в слухавку таким голосом, що Михайло Львович – акушер-гінеколог – прибіг переляканий до телефону за хвилину. Швидко пояснила в чому річ.

– Ти читала, як це робиться?

– Та читала, але ніколи не робила і не бачила!

– Зрозумів. Слухай уважно, повторю.

Розповів так, як я і уявляла. Та одне діло знати, а інше – зробити!

– Заспокойся, іди і роби, – наказав суворо. – Знаю, вірю, що ти зможеш. Від тебе залежить життя молодій матері. Не вагайся, все роби сміливо, лише дуже-дуже обережно. Іди і роби! Бог з тобою! Я чекатиму біля телефону.

Прибігла. Настька була бліда, кровила. Я ретельно обробила руку – вимила щіткою з милом, знезаразила спиртом. Почала. Обережно-обережно, не поспішаючи, вся в напрузі, мов стиснута пружина. Серце кудись закотилося, в роті пересохло, в вухах дзвеніло, в голові пульсувала кров, дихання затримувала, боячись зробити необережний рух. Лівою рукою легенько підтягувала за пуповину, просила Настьку тужитися... Нарешті – о, радість! – послід опинився у мене в руках. Напруга спала, і я мало не втратила свідомості. Та що ж це я?! Треба було швидше спиняти кровотечу – дівчина лежала біла, як сніг.

Обклала живіт набитими льодом грілками, вколола подвійну дозу кровоспинних препаратів. Наказала Совисі поїти доньку солодким чаєм, хоча насправді Настці треба було зробити вливання крові, але хіба для цього були умови?

Цукор принесла Ніна, подивилась на мене перестрашеними очима, витерла піт з мого обличчя. Я відмила кров з рук, сховала в бікс закривавлений халат і тут згадала про Михайла Львовича. Побігла до телефону.

– Все зроблено, всі живі, – доклала коротко.

У відповідь почула глибоке зітхання і радісне:

– Ти молодець!

А я подумала, що це не я, це Настька молодець – терпіла, слухалася кожного мого слова!

Три доби я не відходила від породіллі. Колола внутрішньовенно глюкозу й аскорбінову кислоту; сама годувала курячим бульйоном і майже сирою печінкою, поїла молоком і вином "Кагор", пляшку якого десь роздобув Ной Ізраїйович.

У Настьки молоко не з'явилося, треба було годувати малого розведеним козином. Тітка Мотря, як тільки про це дізналась, привела до Совихи свою єдину на все село козу і сказала:

– Хай живе у вас стільки, скільки скаже Миколаївна.

Хлопчика я запропонувала назвати Віктором. Пояснила, що Віктор – переможець і в цій важкій боротьбі він переміг. Всі погодилися.

Молодий здоровий організм і хороший догляд зробили своє. Через півтора місяці Настька цілком одужала. Ходила по селу героїнею, була дуже задоволена і сином-переможцем, і турботою та увагою, яку проявили до неї люди.

-15-

До арешту я ще ніде не працювала, тому не дуже знала про відпустки. За роки табору і заслання ніхто ніколи не говорив і навіть не згадував про них. В тих умовах не було навіть вихідних. Тому я дуже здивувалася, коли головний лікар сказав, що мені вже час іти у відпустку.

- Яка відпустка? Що ж я робитиму в цей час? Я ж нікуди не маю права виїхати, а житиму тут же в селі, і що, відмовлятиму людям в допомозі, бо я у відпустці? Ні, цього не зможу, це не для мене. От якби поїхати кудись до води, на річку чи хоч озеро, поплавати... - розмріялась я, аж очі заплющила, згадуючи Дніпро.

- Та це, мабуть, можна зробити, - подумавши сказав Борис Вахтангович.

Виявляється, в Довгомостовському районі було село Хандальск, і воно якраз розташовувалось на річці Бірюса. Головний лікар написав мені туди направлення на два тижні і, пам'ятаючи, що до коменданта мене посилати не можна, сам узгодив з ним усі формальності. Через кілька днів мені видали документ, згідно з яким я повинна була дістатися до Хандальська, не заходячи ні в які інші пункти, з'явитися там до коменданта, а потім відмічатися у нього щотижня.

Яка ж удача, яке щастя! Щиро дякувала за це Борису Вахтанговичу, а він посміхався:

- Це тобі за хорошу роботу, заслужила.

Домовилися, що мене візьме машина, яка повезе вантаж до Хандальська.

Мамуся теж була рада за мене, вона ж знала, як я люблю річку. Залишалася сама з Барсом і капкаринцями, які ставилися до неї так само доброзичливо, як і до мене. Отож за маму я була цілком спокійна.

Напередодні від'їзду переночувала у своїх друзів у Довгому Мості. Вони теж раділи за мене, а Георгій жалкував, що не може скласти мені компанію.

Рано вранці прибігла до лікарні. Там вже стояла вантажівка, аптекар передавав ящики з ліками, продукти вже завантажили. Шофер перевірів, чи добре був закріплений багаж у кузові, і підсадив мене до кабіни. Я, в новому пошитому Марією Адольфівною голубому платті з білим матроським коміром, в білих босоніжках з парусини, ледве стримувала свою радість.

Їхала, сама, без супроводу конвою і вівчарок, наче вільна, правда тільки наче...

Шофер Сашко щойно повернувся з армії, де возив самого генерала. Заявив, що слухатися його повинна у всьому, бо головний лікар сказав:

- У поїздці за лікаршу відповідаєш головою.

Дорога виявилася важкою - весь час тайгою, ще й трясло немилосердно. Сашко

гнав машину, хотів довести, що він справжній ас. Коли ж шлях пішов берегом річки, стало трохи краще, але тільки трохи. Берег був досить крутий, дорога звивалася по самому його краю, і здавалося, що машина от-от зірветься у воду. А тут ще й гроза почалася.

Неможливо описати, яка це була краса. Тайга потемніла, зірвався вітер, вода в річці пішла хвилями. Раптом темноту прорізала блискавка і вдарив грім. Полив дощ, наче з відра. Та негода тривала недовго. Знову блиснуло, але вже трохи далі, загриміло, але вже тихше, потім ще далі і ще тихіше, а за деякий час дощ зовсім вщух і перестав відлунювати грім. Нарешті виглянуло сонце, заблищала широка стрічка річки, оточена незайманою тайгою.

- А ти молодець, не злякалася, - похвалив мене Сашко.

Я любила грози. Вони чомусь викликали у мене ейфорію. Це ж такі могутні сили природи, така краса! Пригадала, як минулого літа гроза застала мене по дорозі до Тібішета. Блискало і гриміло набагато довше й сильніше ніж цього разу. Я роззулася, поклала босоніжки до рюкзаку і сховалась під величезним столітнім дубом. Обняла його і просила захисту. Знала, що під час грози не можна ставати під дерева, але в тайзі самі лише дерева. Дуб же був значно нижче велетенських сосен, які, здавалось, своїми верхівками торкалися неба.

За згадками незчулася, як перед нами з'явилися хати, сільська вуличка, і машина опинилася у дворі тутешнього ФАПУ. З дверей назустріч вийшов дідусь в білому халаті, мабуть, лікар. Я в нерішучості застигла на підніжжі машини - земля мокра після дощу, а я ж в білих босоніжках. Як бути? Може роззутися?

Не встигла я прийняти рішення, як до мене підбіг... Мишко?! Так, справді Мишко! Підняв мене на руки і переніс на сухісінький ганок. Виявляється, він тут був у відрядженні - і зуби лікував, і старенького лікаря підміняв - тому теж на цей час дали відпустку.

Старенький лікар, Федір Миколайович, виявився українцем родом з Білої Церкви. Та це ж зовсім поряд з Києвом, мій земляк! Заарештували його ще у 1938 році за український буржуазний націоналізм. До війни націоналізм чомусь кваліфікувався як буржуазний.

- А у вас який? Хіба не буржуазний? - дивувався Федір Миколайович. - Коли не буржуазний, то виходить пролетарський?

Я так раділа, що знайшлася людина, з якою можу розмовляти рідною мовою. Цілими вечорами ми говорили і не могли наговоритися. Згадували свою Україну, голод 1933 року; Федір Миколайович розпитував мене про війну, окупацію. Закінчилася така страшна війна, перемиг народ, не лише Росії, а всіх радянських республік, та нічогісінько не змінилося. Лише націоналізм став тепер не буржуазним, а статті і строки за нього навіть збільшилися.

Федір Миколайович з Мишком поселили мене у свої хазяйки на її половині, на другій жили самі.

Пропала відпустка у Федора Миколайовича. Як ми не умовляли, що вранці самі

будемо вести прийом, він не погоджувався.

- Мені цікавіше відпустки спілкування з тобою, своєю землячкою, - казав. - Я ж у Києві закінчив фельдшерсько-акушерську школу. Зустрівши тебе, ніби побував вдома, в Україні, а це набагато дорожче за відпустку в неволі.

Федір Миколайович відпускав Мишка на весь день, і ми разом з Ванею, шістнадцятирічним сином хазяйки, брали човен та вирушали у плавання. Спершу перевіряли розставлені ще звечора Іванові сіті, збирали улов, а потім направлялись до одного з численних островів Бірюси. Ці острови були невеличкі і так густо вкриті кущами квітучої черемшини, що здавалось, по річці пливли фантастичні сніжно-білі кораблі. Ми причалювали до одного з них, розкладали багаття, щоб відігнати комарів і мошку, пекли рибу, купалися.

Течія в Бірюсі була доволі сильною, а вода значно холоднішою, ніж у Дніпрі. Та все одно ми отримували надзвичайну насолоду від плавання та відносної свободи.

У перший день так захопилися, що геть забули про обережність. Запливли човном далеко-далеко проти течії, потім пірнули у воду, а порожній човен з одягом пустили вниз за течією. Пропливли добру відстань, порівнялися з островом, який манив нас своєю надзвичайною красою, не втрималися - вийшли помилуватися ним та трохи відпочити. Про човен ми не подумали, а він, порожній, поплив собі далі. Коли ж згадали, кинулись наздоганяти. Та як не поспішали, як не старалися, бачили попереду лише невеличку чорну цятку.

Наш човен впіймали рибалки неподалік села. Порожній, лише одяг на дні. Піднялася паніка... Ох, як нам з Мишком було соромно! Довелося вибачатися перед матір'ю Івана, а старого лікаря відпоювати валеріанкою і валідолом. Надалі, коли пускалися в плавання, то обов'язково хтось з нас залишався у човні.

Під вечір ми поверталися натомлені, покусані комарами і мошкою, з мозолями на руках від весел, зате неймовірно задоволені. Ми з Мишком наче прагнули наздогнати всі проведені в неволі роки. А якою смачною була риба, спечена на вогнищі! Здавалось, кращої страви я ніколи не їла. Згадували з Михайлом, якою гнилою і солоною рибою нас годували на етапах. Виявляється, у російських в'язницях було те саме - ті ж порядки, ті ж умови. Мишка заарештували через наклеп товариша-студента, який стверджував, ніби-то Мишко говорив, що німці більше берегли своїх солдат, і тому у війну їх загинуло набагато менше, ніж радянських.

У відпустку мені ще й з погодою пощастило - весь час було ясно та сонячно. Правда, одного дня накрапав дощик, та нам тоді якраз довелося приймати пологи. Покликали, як завжди, вночі. Пішли вдвох з Мишком, доктора не розбудили. Все пройшло нормально, а породілля була рада, що приймала я, жінка.

На жаль, швидко минули два тижні, за які я намагалася надолужити все те, що мені заборонялося статусом ворога народу.

Їхала назад сумна, гадала, чи буде цьому коли-небудь кінець, чи я назавжди позбавлена права, яке мають люди всіх країн світу, - права на повноцінне і вільне життя.

Поки я була у відпустці, в моїх "володіннях" нічого надзвичайного не трапилось, крім випадку із 12-річним Петриком. З самого ранку хлопчик скаржився на біль у животі, коли ж біль посилювався і з'явилася нудота, його батьки вирішили покликати мою маму.

Мама оглянула Петрика і тут же поставила діагноз – гострий апендицит. Два роки тому, ще у Києві, їй робили апендектомію, тому симптоми вона добре знала з власного досвіду. Звеліла не гаючись везти до хірурга у Довгий Міст. Але як дістатися до лікарні? Возом розтрясе, пішки хлопець не дійде... Батько сів на коня, перед себе посадив малого, довів обережно, об'їхавши лежнівку стежками.

- Ще б трохи затримались, і було б вже пізно, – сказав Борис Вахтангович, забираючи дитину в операційну.

При зустрічі хірург запитав мене, чи часом моя мама не лікар?

- Та ні, вона вчителька, – засміялась я, і розповіла мамину історію з апендицитом.

- Виходить, нам всім пощастило, особливо Петрику. Я вже дякував мамі по телефону. До речі, як ти провела відпустку? Там весь Хандальськ говорить про твоє плавання. В сибірських селах люди, тим паче жінки, не купаються. А ти що виробляла?

- А у нас в Києві всі купаються. Та й комендант, слава Богу, цього мені не забороняв.

До кінця серпня всі поспішали викопати картоплю. У нас знову був хороший врожай, і ми раділи, що зможемо допомагати новокапкаринцям взимку.

Попереду була коротка осінь, за нею довга-довга зима. Скільки ж ще таких зим мені тут бути? Роки йшли, а я ще хотіла вчитися. Єдина була у мене мрія – закінчити інститут. Спочатку інститут, а тоді вже сім'я. Це ж річ серйозна, і нема чого комусь морочити голови, коли в думках лише навчання.

А тут несподівано у мене з'явився залицяльник. Побував якось на прийомі і зачастив. Стас, поляк із Західної України. Та щось говірка у нього не польська і не західноукраїнська була, так вставляв іноді то польське, то українське слівце. Жив і працював у Новій Капкарі. Веселий, балакучий, моторний. В засланні, а мав мотоцикл, яким приїздив до нас, псуючи своїм оглушливим мотором одвічну тишу тайги. Роззнайомився з мамою, намагався залучити її на свій бік, тому ще з порога починав:

- Віра Йосипівна, скажіть, ну чим я не наречений?! Все вмію робити: готувати, прати, прибирати і, головне, гроші заробляти. Та я ж просто подарунок молодій хазяйці! Скажіть це Оксані, вона ж цього не розуміє!

Та мені цей Стас зовсім не подобався. Всерйоз його не сприймала, все перетворювала на жарт.

Якось в обідню пору поштарка принесла листа від... Георгія. Чому лист? Ми ж не листувалися – бачились кожного разу, коли я бувала в Довгому Мості.

Георгій дуже мені подобався – старший, розумний, начитаний. Десять років арешту провів у Московській шарашці, де разом з Борисом Васильовичем працював у сфері атомної енергетики. Разом з ним потрапив і в заслання. А тут була лише одна робота – лісоповал. Ось і написали вони прохання, щоб їх направили працювати за спеціальністю туди, де вони принесуть значно більше користі. Нарешті прийшла відповідь: через три дні їх забирали в Абакан. Тому Георгій написав мені листа, кликав, щоб прийшла і ми вирішили, як бути. Подивилася на дату – та це ж сьогодні минає третій день!

Виявляється, поштарка два дні не ходила в Довгий Міст, бо натерла ногу, а до мене не зверталася, і я не знала про це. Я негайно кинулась в Довгий Міст. Та як не поспішала, як не вкорочувала дорогу стежками, а подекуди навпростець, навмання тайгою, прибігла лише о шостій годині, вони ж поїхали о четвертій. Георгій затримував конвой, просив зачекати, думав – прийду. Єлизавета Володимирівна казала, що вони всі хвилювалися, а Георгій місця собі не знаходив. Та я ж не знала. І з Борисом Васильовичем не попрощалася...

Десь тижні через два прийшов лист вже з Абакану. Георгій кликав приїхати. Я розгубилася. Ми ж не поговорили відверто, не домовилися ні про що. А як же мама, робота, інститут? Я маю роботу, дах над головою, ні від кого не залежу, та й мамусі тут добре. А Георгій у листі ні слова не сказав про мою маму. Я ж тепер ніде і ніколи її не залишу. Може, це знак долі, що ми не встигли побачитися перед від'їздом?

Добре все зваживши, я зрозуміла, що не наважилась би вийти заміж за Георгія. Я все ще мріяла про героя-українця, який зі зброєю в руках виконував би клятву "здобути свою державу Україну, або загинути у боротьбі за неї". Мріяла про таких, як Богдан Хоткевич та Іванко. І хоча я заборонила собі про них навіть згадувати, серце не корилося моїй волі.

"Прощавай, Георгію, син російського народу. Щастя тобі й свободи у твоїй любій Батьківщині, яка так жорстоко вчинила з тобою. За ті знання і роботу у неволі, які десять років приносили їй велику користь, вона віддячила тобі довічним засланням", – написала я в прощальному листі.

Якось ніби раптово, бо так рано ніхто ще не очікував, у перших числах вересня випав сніг. Йшов безперестанку три доби – насилу відкопалися. Раніше завжди раділа снігові, та зараз чомусь все стало так байдуже...

А тут ще й Єлизаветі Володимирівні дали нарешті дозвіл переїхати в заслання до чоловіка (в Середню Азію). Коли прощалися, обидві плакали.

Я і раділа за неї, і журилася, що немає вже нашої компанії. Опустів для мене Довгий Міст. Залишилася одна старенька Марія Адольфівна. Мама запропонувала їй пожити взимку у нас, але та не захотіла покидати свою хатинку, збудовану руками її сина.

Залишилися, правда, колеги, з якими іноді зустрічалися в лікарні, здаючи квартальні, піврічні й річні звіти. Декому я навіть допомагала з написанням цих звітів.

При спілкуванні з Михайлом намагалась бути обережною, бо я знала, що він закоханий в мене, а я ж не хотіла даремно подавати йому надії, для мене він залишався лише другом. Микола, студент-медик із Запоріжжя, який познайомив мене з Іванком, чомусь зовсім мені не подобався. Українець, а ніколи не розмовляв рідною мовою.

- Забув, - казав.

- Так згадай! - наполягала я.

- А для чого?

От таким був цей Микола.

Аби вкрай не захандрити, треба було щось робити, а не сидіти склавши руки. Я задумала поїхати до Красноярська і дізнатися про навчання у медінституті. Сподівалася, мріяла, надіялась, що мені пощастить...

ЧАСТИНА ШОСТА

-1-

Твердо вирішивши шукати способи продовжити навчання, я відправила лист у медінститут Красноярська. Однак відповідь не прийшла. Очевидно, треба було самій потрапити до Красноярська і все там з'ясувати.

Порадилася з Борисом Вахтанговичем, і він підказав вихід: попроситися на консультацію до окуліста в Красноярськ. Негайно написала заяву до райвідділу МВС і, на диво, отримала дозвіл.

До Канська їхали автобусом. Два конвоїри супроводжували мене і ще одного спецпереселенця. Цей немолодий чоловік, сивий, у старій латаній тілогрійці, в стоптаних черевиках з обмотками, латаних штанях, з невеличким вузликом у руках мав такий жалюгідний вигляд, що мені зробилося якось незручно за своє зимове пальто з цигейковим комірцем, хутряної вушанки і білі катанки.

Хотілося з ним заговорити, підбадьорити.

- Ви куди їдете? - нічого розумнішого запитати я не придумала.

Чоловік глянув на мене злякано, вуст не розтулив, а в його очах з'явилися сльози.

- Це не твоя справа, куди його везуть і за що. Помовчи краще, - грубо обірвав конвоїр.

Їхали довго, нудно. Вікна в автобусі замерзли, пасажери мовчали, насторожено поглядали на нас. Мабуть, неприємно було їм їхати з в'язнями під конвоем.

Поки добралися до Канська, вже зовсім стемніло. Далі нам потрібно було пересісти

на поїзд до Красноярська. Коли зайшли в приміщення вокзалу, відпросилася до туалету, де з підкладки пальто вийняла 25 карбованців, повернула в носовичок і затисла в руці. Я ще в автобусі вирішила якось допомогти своєму попутчику. Він був таким пригніченим, нещасним. Дивилась на нього, і краялося серце – згадала батька, якому теж вже далеко за п'ятдесят, мабуть, і він там, в зоні, виглядав не краще...

Один з конвоїрів пішов шукати буфет, другий дивився розклад потягів, повернувшись до нас спиною. Я швиденько підійшла до старого, взяла його руку і вклала в неї носовичок з грошима.

– Це вам, це ваше, сховайте, – прошепотіла, стиснувши його кулак, і швидко відійшла.

Старший конвоїр об'явив, що наш поїзд буде лише о другій ночі. Весь цей час конвоїри по одному відлучалися то до буфету, то палити. Поверталися розчервонілі, веселі – очевидно, випивали. Я дала їм гроші і попросила купити в буфеті три бутерброди з ковбасою. Два простягнула старому. Побачивши, як жадібно він їх їв, облизував пальці, збирав крихти, не витримала:

– Будь ласка, відведіть і нас до буфету, – попросила конвоїрів.

– Та ж у старого, мабуть, і грошей немає.

– Я, я заплачу, – поспішно сказала я, щоб старий не розповів про ті 25 карбованців, бо могли забрати, вже добре знала про таке.

У буфеті собі взяла пельмені, а старому – дві порції картоплі з котлетою, теж пельмені, чаю і хліба. Коли він дякував, голос тремтів, а в очах стояли сльози. Намагався поцілувати руку, та я не дала.

– Що ви, що! Розкажіть краще про себе.

– Я історик, викладав у Петербурзькій военній академії. Відсидів у таборі вже дванадцять років, а в заслання, в Покотеево, пробув усього один тиждень, та от знову викликають до Москви.

– Може звільнять? – хотіла підбадьорити його.

– Та де там. Мабуть, вже вкотре вимагатимуть називати "спільників-шпигунів".

Тут підійшов наш конвоїр:

– Годуєш, дурна. Він що, родич тобі?

– Так, ми з однієї сім'ї – сім'ї арештантів, ворогів народу, – відповіла з викликом.

– Краще помовчи, чи знову в зону захотіла?

Поки в залі чекали поїзда, старший конвоїр підсів до мене, почав розпитувати (випивши, став говіркий), довелося відповідати. Розповів, що мого попутчика везуть до Красноярської в'язниці, а звідти до Москви на дослідство.

– Мабуть, мало дали, – засміявся.

Домовилися і про завтрашній день.

– Тобі куди, в лікарню?

– Так, – відповіла я і з жахом подумала, що якщо один з них піде зі мною, то я не потраплю до інституту. Мені ж до окуліста насправді не треба було. Так, я була короткозора, але скільки точно діоптрій мені знати було ні до чого, все одно окуляри в

тайзі не були потрібні.

- Добре, підеш сама. Думаю, не втечеш, бо в Капкарі у тебе залишилася мама. Покажу тобі, де комендатура, з'явишся туди не пізніше шостої. Зрозуміла?

Я кивнула і зітхнула з полегшенням – хоч в цьому повезло.

-2-

О другій ночі сіли в поїзд. У вагоні пасажирів не було, тому ми зайняли перше купе. Старого конвоїри загнали на верхню полицю.

- Дивись, не псуй нам повітря, нажерся ж у буфеті, – сказали і вилаялись.

- Навіщо ви так?! – не витримала я, – він же з вищою освітою, професор.

- Ох, подумаєш, вища освіта! Був би з нижчою, носив би погони і командував!

Так хотілося відповісти, та вирішила краще промовчати: ті, хто з вищою освітою, мучаться в зонах і заслані тому, що країною правлять ті, що з нижчою.

Конвоїри сіли за столик грати в карти. Пропонували і мені, та я відмовилася.

- Ну тоді йди до сусіднього купе, а то при тобі і не вилаєшся як слід. Карти ж – гра азартна.

Сиділа одна в сусідньому купе. Прилягла, сумку й шапку поклала під голову, пальтом вкрилася. Задрімала трохи. Коли почула:

- Можна до вас? Це місце вільне?

Сіла, кивнула головою:

- Будь ласка!

Роздивилась свого сусіда – молодий приємний хлопчина в шинелі й кашкеті залізничника.

- Трохи спізнився, поїзд вже рушив. Ледве встиг зачепитися за цей вагон. Та якщо заважаю, на першій же зупинці перейду до свого.

Я знизала плечима, ніби мені байдуже, а більше від холоду – з вікна добряче тягнуло.

- Ти змерзла! Одягни добре пальто, а я... – зняв шинель і накинув мені на плечі.

- Що ти, не треба! Сам же замерзнеш!

- Слухайся мене, я тут старший, бо залізничник, – наказав лагідно. – Заглянув до першого купе, а там якісь військові грають в карти. Пляшка на столі, стакани. Я цього страх як не люблю.

Та це ж мої охоронці, подумала я, але, чомусь, не сказала вголос. Так захотілося хоч раз, хоч перед тим, хто цього не знає, уявити, відчувати себе вільною.

Хлопець засвітив ще одну лампочку, сів за столик напроти і став розглядати мене.

- О, та ти зовсім молоденька, мабуть, ще вчишся? Я теж студент – закінчую залізничний технікум. Давай знайомитися – Володя.

Володі сподобалося моє таке незвичне для цих країв ім'я.

- Ой, я такого гарного імені ніколи не чув. Навіть в Казахстані, де був два роки.

Зараз я живу і вчуся в Канську, та от їду в Красноярськ до старшої сестри, – хлопець став розповідати про себе. – Мої батьки теж з України – за вербовкою ще в тридцять роки приїхали сюди. А я вже тут народився. Чоловік сестри – інженер залізничного транспорту. Це він влаштував мене до технікуму. Наступного року закінчу, поступлю до інституту, теж буду інженером. Ось приїдемо в Красноярськ, підемо до них в гості. Моя сестра – вчителька молодших класів, дуже любить дітей. Ти їй сподобаєшся.

– Невже я теж дитина, Володю?

– Ну що ти чіпляєшся до слів. Я ж хотів сказати, що раз ти так подобаєшся мені, то сподобаєшся і моїй сестрі. У нас з нею схожі смаки. Вже скоро приїдемо, а ти мені ще нічого про себе не розповіла.

А мені ж так не хотілося казати правду! Навіщо йому, такому чистому і наївному, все це: в'язниці, зони, заслання? І я викручувалася, як могла. Видумувала про інститут в Красноярську, де начебто живу в гуртожитку, і про батьків, які чомусь мешкають в Абакані.

Раптом в купе заглянув конвоїр. Я завмерла. А ну як звернеться до мене і відкриється весь мій обман?! Та пильно обвівши нас поглядом, він мовчки відійшов.

– Чому він на тебе так дивився? – здивувався Володя.

Я знизала плечима:

– Він же не тверезий.

– О, під'їжджаємо. Красноярськ! На виході з вагону буду тебе захищати, тримайся мене.

Конвоїри з професором зішли першими, стали оддалік, про щось жваво розмовляючи, мабуть, вирішували кому везти старого до в'язниці. До знайомої мені Катерининської в'язниці, де ми більше місяця чекали, коли нас купить, як товар, який-небудь ліспромгосп.

Володя першим скочив зі східців, потім переніс мене на перон.

– Ну, щасливо! – поспішила попрощатись я.

– Як? Куди ти?! Ми ж домовились поїхати до моєї сестри!

– Ні, Володю, не можу, не зараз.

На його обличчі відобразились подив і образа, наче у малої дитини. Конвоїри вже дивилися в наш бік. Боячись, що вони от-от покличуть мене голосно, грубо, я вирвала свою руку з руки Володі і розпачливо вимовила:

– Прощавай! Вибач, що не сказала тобі правди. А конвой, конвой – це за мною...

-3-

До красноярської комендатури йшли від вокзалу пішки. Роздивлялася навкруги з цікавістю: високі будинки, трамваї, авто... Стільки років не бачила міста! Мабуть, тому і здався мені Красноярськ великим, я навіть розгубилася трохи. І тут було значно холодніше, ніж у нас в Довгому Мосту. В тайзі сухо, а в місті якийсь туман висів і

повітря було вологе, мабуть, тому мороз пробирав до кісток, навіть дихалось важко.

Ось і комендатура.

- Запам'ятовуй адресу: вулиця Дзержинського, 18. Зараз друга, а ти повинна прийти сюди не пізніше шостої. Зрозуміла? - дав мені вказівки старший конвоїр і побіг до комендатури щось оформляти. Інший повіз професора до в'язниці трамваєм.

Мені треба було поспішати - скоро мало стемніти, та й працівники інституту могли розійтися по домівках. Але я ж не знала адреси! Почала запитувати у перехожих - більшість або не відповідали, або кидали на бігу: "Не знаю", навіть не дослухавши мене. Всі були якісь змерзлі, сердиті. Зовсім не такі у нас в Україні.

Побачила аптеку, зайшла і не помилилася - дали адресу. Глянула на годинник - початок третьої. Стемніло, засвітилися ліхтарі, вітрини, вікна в будинках. Туман погустішав - не розуміла, як може бути одночасно мороз і туман?

Я засмутилася - пізно вже шукати, а потім здогадалася взяти таксі, гроші ж у мене були. Їхали довго, хвилин двадцять.

Нарешті приїхали. Вискочила з таксі, підбігла, але виявилось, що машина зупинилася біля учбового корпусу. Та, слава Богу, головний виявився за рогом. Хвилювалася, поспішала, вже не відчувала холоду, навіть жарко стало. Зайшла до вестибулю. Місце вахтера виявилось порожнім - розкрита газета, на ній окуляри, значить, відійшов кудись недалеко. Та чекати мені було ніколи, і я пішла довгим порожнім коридором, читаючи написи: "Бухгалтерія", "Завідуючий госпчастиною". Далі, далі, нарешті "Учбова частина". Постукала - ніякої відповіді, ще раз, вже сильніше - теж саме, але чітко чувся звук друкарської машинки. Натиснула на ручку - двері відчинилися. Заглянула: біля вікна молода секретарка щось друкувала. По обидва боки від неї були двері, на одній табличка "Ректор", на другій - "Деканат". Друкарка голови не підійняла. Я голосно поздоровалась, запитала, чи можна до ректора на прийом. Нарешті жінка не мене глянула.

- Зачини двері з того боку, не бачиш - я зайнята!

- Та мені не до вас, а до ректора. Може він не зайнятий?

- Вийди, сказала!

Я підійшла до дверей, натиснула на ручку - справді зачинені.

- А ти ще перевіряти будеш?! Вийди негайно! - крикнула секретарка і знову почала друкувати.

Я впала у відчай. Невже піду, так нічого й не дізнавшись? Рішуче повернула до дверей з написом "Деканат". Не постукала - все одно не пустили б, а сперечатися не мала часу. За столом щось писала немолода з величезним кублом волосся і яскраво нафарбованими губами жінка. Не піднімаючи голови простягнула мені списаний листок:

- Клава, швидше друкуй і це...

Раптом зрозуміла, що я - не Клава.

- Чому без стуку? Що треба? Чому голову морочиш, не бачиш - мені ніколи, - промовила сердито.

- Хочу, щоб ви вислухали мене.

- А більше ти нічого не хочеш? - кинула з презирливим наголосом на "ти".

- Чому ви мені тикаєте? - не стрималась я.

- А ти хто така, щоб тобі викати? Комісія з перевіркою чи з самого міськуправління? Ти ж студентка задрипана!

Я розсердилася від такого приниження і мовила гордо:

- О ні, я колишня ув'язнена, а зараз вислана в цю вашу клятву Сибір. Хочу...

Обличчя деканші перекошилося від страху, в очах відобразилися жах і ненависть. Вона підняла руки, ніби хотіла відштовхнути мене. Схопила телефонну слухавку, потім кинула і почала верещати, наче її різали.

- Клава, Кла-ва-а!!! Швидше сюди!

Вбігла друкарка Клава, кинулась до мене.

- Я ж її не пускала, як вона тут опинилася? - та наштовхнувшись на мій погляд, зупинилася.

- Дзвони вахтеру. Яке мав право таку пускати?! - кричала деканша.

Старий вахтер прийшов доволі швидко.

- Що тут трапилося, чого кликали?

- Ні, ви тільки подумайте, - репетувала деканша, - вона ж ув'язнена, ще й заслана! Яке мала право сюди зайти?!

- Я думала, що це інститут, а це виявляється якийсь засекречений, військовий об'єкт. Чому ж мене не обшукали? Погано охороняєте.

Мої останні слова остаточно їх доконали. Деканша побіліла, схопилася за серце і впала на стілець. А Клава, як і належить вірній радянській людині, проявила пильність.

- А може вона шпигунка?!

- Я її не пропускав! Дзвоніть в міліцію, - наполягав вахтер.

Ну, поїхало. Думала, чим би їх ще позлити, налякати. Може загавкати? Про навчання тут і мови бути не могло. Вони ж від одного слова "заслана" мало не повмирали з жаху.

Раптом у дверях з'явився солідний, пристойного вигляду чоловік. Обличчя у нього було доброзичливе, очі світилися цікавістю.

- Що тут у вас трапилось, чому такий крик?

- Іване Сергійовичу, Іване Сергійовичу, ви послухайте тільки!

І почали говорити всі разом.

- Вона арештантка і заслана! - кричала деканша.

- Злодійка або шпигунка! - вторила їй секретарка.

- Напустила туману і пройшла, що я її не бачив! - виправдовувався вахтер.

- Тихіше, тихіше! - декан аж скривився від такого лементу. - Тепер ви скажіть, що тут робите, - звернувся до мене.

- Я прийшла дізнатися, чи мають право заслані вчитися. Я хочу закінчити інститут, провчилася всього три курси.

- Зрозумів. Ідіть зі мною. А ви, - мовив до своїх співробітників, - заспокойтеся і

продовжуйте свої справи. Через сорок хвилин партійні збори, а доповідь ваша, бачу, ще не готова.

- Як же буде готова, коли вештаються тут всілякі... - донеслося нам у слід.

Підійшли до кабінету з табличкою "Декан лікувального факультету Седих Іван Сергійович".

- Це ви? - запитала наївно.

- Так, я. Хіба не схожий? - засміявся.

- Я думала, що та жінка - декан.

- Ні, вона - викладач біохімії, а сидить в деканаті, бо готується до партійних зборів.

- Бідні студенти, - мовила я. - Викладач сердита, зла і дурна. А чваниться, щоб здаватися розумнішою.

Іван Сергійович знову засміявся.

- Ну і язичок у вас! За що сиділи?

- За це й сиділа.

Зрозумів, що не хочу розповідати.

- Так от кажу вам офіційно: жодний засланий у нас не вчився і не вчиться ні на якому курсі. Це заборонено. Ви ж, мабуть, знаєте, що ні вчитися, ні жити у великих містах, навіть в обласних центрах, вам не можна. Шкода, але думаю, що ви це розумієте.

- Та я і раніше розуміла, - сумно зітхнула, - але мені так хочеться вчитися. Я ж працюю фельдшером в глухій тайзі, трапляються різні випадки, мені треба знати більше.

- Якби міг, з радістю прийняв би вас на свій факультет. Ви мені чомусь відразу сподобалися, - посміхнувся декан.

- А ви - мені. Скажіть, ви до всіх студентів звертаєтесь на "ви"?

- Ні, тут не прийнято. Всі тикають. Але мої бабця з дідом звертались один до одного на "ви", мати з батьком теж, і я так звик з дитинства. Предки мої були справжні старовіри, а у них порядки суворі.

- Ой, котра година? - схопилась я. - Мені ж о шості треба бути в комендатурі, я ж приїхала сюди під конвоем.

- Зараз двадцять хвилин на шосту. Якщо вам далеко, візьміть таксі.

- Так і зроблю.

- Гроші є? - поліз до кишені.

- Є, є, у мене гроші. Дякую, дякую за все. Ви - чудова людина!

- А ви - маленька героїня. Як ви стояли серед них така горда, непримиренна і гарна! Можна я вас поцілую в щічку? Я ж старий дід, маю право. Прощайте, удачі вам. Яка ж ви молодець, що хочете вчитися. І незважаючи ні на що, бажаю вам закінчити інститут. Ви ж ще така молода, з вас був би хороший лікар.

Був би... Ось і весь результат моєї поїздки.

Встигла до комендатури вчасно, та моїх конвоїрів ще не було. Дарма так хвилювалася, поспішала, вийшла з таксі раніше, щоб, не дай Боже, не побачили, що роз'їжджаю в таксі. Сиділа в коридорі, чекала, згадувала ласкаву київську зиму, ковзани, Вітю, маму, батька, намагалася не думати, що з інститутом все закінчено.

Нарешті з'явилися мої охоронці.

- Давай, пішли!

- Куди? - стривожилася.

Виявляється - ночувати на Качу. Я думала, що зостанемось тут, у комендатурі. І що то за Кача? І де там ночувати? Та не хотіла розпитувати, і так буде по-їхньому. Я ж цілковито від них залежала.

Їхали трамваєм довго, замерзла. Зійшли під доволі високою горою, на яку вели дерев'яні східці з поручнями лише з одного боку, та й ті були старі й в багатьох місцях зламані. Коли почали підніматись, побачила, що конвоїри погано тримаються на ногах, бо вже десь хильнули. Через темінь й ожеледь збиратись на сходи навіть мені було важко, а п'яні конвоїри постійно спотикалися, падали в глибокий сніг, з'їжджали вниз, знову дряпалися нагору. За деякий час сніг був у них всюди: на голові, за коміром, в рукавицях, рукавах й катанках. Спочатку вони сміялися, потім почали лаятися, ще й розмовляти встигали.

- А як не пустить? - почула я.

- Хай тільки спробує - придушу гадину!

Я захвилювалася: куди ж ми йдемо?

Нарешті сходи закінчились і перед нами з'явилася вулиця - одноповерхові будиночки справа й зліва. Звернули до другої хати від краю. Один конвоїр став стукати в двері, потім ще й бити ногами. У вікнах не світилось, відчиняти ніхто не поспішав. Коли взялися вдвох ламати двері, з хати донісся плач дитини. Нарешті хтось відчинив двері зсередини. Конвоїри, як були всі в снігу, так і ввалилися до кімнати. Я ж знайшла в сінях віник і обтрусила сніг.

З кімнати доносились відбірні лайка і плач дитини. В дверях побачила молоду жінку з малям на руках - вона намагалась закрити обличчя, по якому вже текла кров з розбитого носа.

- Мало, стерво? Так ще додам!

- Що ви робите, гади... - не встигла договорити, як другий конвоїр закрив мені долонею рота і виштовхнув у коридор.

- Не вмішуйся, дурна! Чоловік вчить свою жінку (лайка), як зустрічати його і його гостей! Дивись, щоб під гарячу руку і тобі не перепало, інтелігентка (лайка)!

Через кілька хвилин тихенько підійшла до хазяйки з наміром забрати з її рук дитину, щоб вона хоч кров з носа спинила. Та жінка зі злістю відштовхнула мене:

- Не чіпай, не дам! І ти з ними - вночі, п'яна, хоч би совість мала, шлюха!

- Я? Я?! Ні! Я не з ними! Я не п'яна, не пила! Я заслана, а вони мене конвоюють, -

поспіхом почала виправдовуватися. – Я ж мушу слухатися їх наказів. Я не знала, куди ми йдемо, а піти від них не маю права.

Виходило плутано, непереконливо. Жінка недовірливо дивилась на мене.

– Ану, дихни!

Я дихнула.

– Справді, не п'яна і на шлюху наче не схожа. Так тебе вони не чіпали?

– Ні. Думаю, не мають права – вони ж за мене відповідають. Та й були ніби тверезі, це поки лізли на гору їх розібрало. Як ти можеш так жи... – Не встигла договорити, бо з сусідньої кімнати долинув злий окрик:

– Машка (лайка), ану швидше давай похмелитись і закусити!

Жінка віддала мені малого, а сама побігла виконувати їхні накази. Дитинча схлипувало і не могло ніяк заспокоїтись, хоч очка були сонні. Напоїла його молочком, яке стояло в стакані на тумбочці, пригорнула, заговорила тихо, ласкаво, і малий почав засинати.

Через деякий час вбігла Маша і сказала пошепки:

– Знаєш, я їх так напою, щоб позасинали або повмирали. Сашко як нап'ється – буянить, б'ється, зате потім міцно спить. А Степан ніби спокійніший.

І знову побігла до них. Довго ще лунали п'яні голоси, потім навіть розпочалася сварка, та, на щастя, до бійки не дійшло. Нарешті ніби затихло. З'явилася Маша.

– Тепер забарикадуймося, бо вони збирались іти сюди до нас ночувати. Казали: їх двоє і нас двоє, порівну, не посваримось.

– О, ні, я не дамся, краще помру! – скрикнула я.

– Тихіше, не кричи, ми їх сюди не пустимо, та й вони так напилися, що, мабуть, позасинають.

Зачинили двері на клямку, в ручку засунули ніжку стільця і підперли двері комодом.

Лягли на ліжку в одежі, між собою поклали дитину.

– От би ще гранату під подушку, були б в цілковитій безпеці, – невесело пожартувала я.

Сон довго не йшов. Маша стала розповідати, що Сашко до армії не пив так багато. Чекала його, а коли повернувся – одружилися. Жили в Канську у його батьків, а там всі п'ють: і свекор, і дівер, і навіть свекруха. Сашко як нап'ється, дуже буянить, а заступитися нікому. Була вагітна, та від побоїв дитину скинула. Коли ж завагітніла вдруге, втекла сюди, на Качу, до мами з сестрою. Спочатку жили втрьох, потім сестра вийшла заміж і поїхала з чоловіком до Воркути (він там вохривцем в зоні працював), а згодом і мама переїхала до них, бо сестра народила двійню.

Ще багато чого наслухалася я про Машине "щасливе" життя. Що Сашко тепер приїздить до неї, коли хоче, що майже завжди п'яний, б'є її. Що грошей не дає, а вона не може ніде працювати, бо дитина ще дуже мала. Добре, хоч сестра допомагає. Що Машин батько теж її матір бив, і вони з сестрою часто тікали босоніж по снігу в хату до хрещеної. Що батько й помер від білої гарячки. Довго Маша розповідала, та все про

одне – про горілку, зону, п'яниць... Іншого життя вона просто не знала.

-5-

Вранці конвоїри похмелялися. Сашко стусанами і лайкою вчив Машу, як треба догоджати чоловікові. Надривно кричала перелякана дитина. Я з докором і неприязню дивилася на все це, вмовляючи себе не втручатися. За стіл снідати не сіла, пішла до іншої кімнати. Степан, ніби вибачаючись, приніс мені три вчорашні картоплі в мундирах, шматок хліба і кружку кип'ятку.

Сердиті й мовчазні добралися до вокзалу. Було дуже волого і холодно – мороз 38 градусів. Неймовірно змерзла в трамваї. Конвоїри не могли залишити мене в більш-менш теплому приміщенні вокзалу, бо вагон, у який треба було їм вантажити товар, стояв десь далеко на запасних коліях. "Товаром" виявився зимовий одяг для вохри: білі вовняні кожухи, такі ж шапки, валянки-катанки та ватяні штани. У нас в зоні всі вохривці і майже всі вільнонаймані в цьому ходили, а зеки – в чорних тілогрійках, таких же бушлатах і ватяних штанах. І все це ношене-переношене, латане-перелатане, засмальцьоване, брудне, засмажене в незчисленних прожарках. Такий одяг зовсім не грів.

От би зекам такі кожухи й такі валянки, думала я, дивлячись на процес завантаження вагону і домерзаючи в своєму тоненькому київському пальтечку.

Як же мені зігрітися? Вони ж носять тюки, їм жарко, а я замерзаю. Вже і бігала вздовж вагону і скакала, та не допомагало.

Помітивши мої страждання, конвоїри розв'язали один тюк, вийняли кілька кожухів, один натягнули на мене поверх пальта, на другий посадили, третім завернули ноги, четвертим накрили з головою. Вийшов справжнісінький ведмежий барліг. Було б тепло, якби я до цього геть не змерзла, а так навіть під кожухами мене трясло, наче в лихоманці.

– Біжи, Сашко, за горючим, – скомандував Степан.

Сунули мені в руки пляшку горілки і наказали зробити три великих ковтки. Як не кашляла, як не захилялася, та все ж випила, бо розуміла, що це врятує. Тепло розлилося по всьому тілу, почала рухати пальцями рук, ніг, напружувати м'язи. Через деякий час нарешті зігрілася і задрімала...

Приснилося, що їду я до "В'ятлагу", везу на свій ОТП цей чудовий теплий одяг. Вибігають назустріч Аня, Єрмолай Наумович, Мирослав, Ігор. Радіють разом зі мною: це ж скільки людей врятуються від переохолодження і обмороження!

Раптом, де не візьмись, начальник Надеєв з гвинтівкою в руках і перекошеним від злості обличчям:

– Не завозьте в зону, не можна!

– Чому це "не можна"?! – намагаюся заперечити я.

– Не дозволено! Це для вохри, а зекам воно зовсім ні до чого.

- Як це ні до чого?! - захлинаюся від несправедливості і... прокидаюся.

Ох, чорт! Навіть уві сні побачити зеків в кожухах не вдалося.

В Канську тюки з вагону перенесли до величезної критої вантажівки. Хлопці розташувались у кабіні, я - в кузові в такому ж теплому "ведмежому барлогу". Так хотілося доїхати вже без пригод до Довгого Мосту! Всю дорогу чомусь перед очима стояв батько - старий, з бородою, в драній тілогрійці і з провиною на обличчі. Ні, тату, ні, ти не винен, що я тут. Це я винна, що не можу тобі допомогти. Я на тебе схожа, всі говорили: "Викопаний татуньо", а я все думала, як же мене викопали з тебе? А як виросла, влада зробила з нас двох організацію українських націоналістів і чомусь ворогів народу. Так тримали б разом, в одній зоні, я б тобі могла хоч трохи допомогти, віддавала б свою пайку хліба. Так і цього не дозволили, можна тільки аж два листа на рік. Цікаво, якби брат Вітя не загинув на війні, то теж би його зарахували до нашої організації?

Раптом машина зупинилася.

- Слухай, Оксано, ми зайдемо зараз до моїх родичів, - сказав Степан. - У них сьогодні свято - син повернувся з армії, багато гостей. Підеш з нами, посидимо там недовго, години дві-три.

- Ні, ні, я краще тут залишуся, в машині ж тепло.

- Сказав: підеш!

- Приведете під конвоем - всіх гостей розлякаєте.

- А хто знатиме про конвой? Скажемо, що ти просто наша знайома з Довгого Мосту, попросилася підвезти. Ти їх не знаєш, вони - тебе. Спокійно сиди за столом, пий та їж, ти ж ці дні майже нічого не їла. До того ж ти така, що не розбалакаєшся.

Зайшли до хати. Стіл на всю кімнату, замість стільців лави. Людей багато - і старих, і молодих. Головна страва - картопля з м'ясом. З випивки, звичайно, самогон. Та дякувати Богові, ні пити, ні їсти мене ніхто не примушував.

Дивно, що перебуваючи серед вільних, я себе почувала більш ніж незручно. Тоскно якось було і дуже важко. Ніколи раніше у мене такого відчуття не виникало. Здивувалася: невже так подіяли на мене останні роки? Я ж себе і в зоні, і в засланні відчувала морально вільною. А тут раптом таке... Навіть їсти не могла, хоча і була голодна.

Двома-трьома годинами застілля не обійшлося. До того ж рано стемніло, та й хлопці і шофер випили добряче. Довелося заночувати: хлопці десь в хаті, а я в машині - в своєму барлогу.

Наступного вечора повернулись вже в Довгий Міст.

Побувала на волі під конвоем, як собака з ошийником і на повідку. До цієї поїздки мала хоч якусь надію, але тепер вже не могло мені допомогти моє "contra spem spero".

Грудень 1952 року. Середина зими. Сніжно й холодно було не тільки на дворі, а й на душі. Моя подорож до Красноярська ще раз підтвердила нашу безправність, безпросвітність і жорстокість життя.

Мамуся намагалася розрадити мене, та у неї це погано виходило. Я журилась тим, в яких умовах проходять мої найкращі роки, моя молодість... Не знала, що чекало попереду. Держава хотіла мене і таких ворогів народу, як я, знищити, а ми відчайдушно боролися за життя.

З самого початку радянська влада діяла відкрито і рішуче:

Всіх панів до одної ями,

Буржуїв за буржуями

Будем, будем бить! Будем бить!

За минулі роки вже знищено і буржуїв, і панів, і куркулів, і буржуазних націоналістів. Залишився лише малюсінський прошарок збіднілої української інтелігенції. Та щоб швидше і її винищити, з 54-ої статті вилучили формулювання "буржуазний націоналіст", залишивши лише український. Це і був той прошарок українського інтелігента, патріота своєї батьківщини й свого народу. А комуністи пояснювали людям, що коли знищать і цих ворогів, буде жити веселіше, настане комунізм.

З такими думками наближалися до зустрічі 1953 року і не знали, що принесе він нам, чого чекати?

В цей час, десь в середині грудня, приїхав комендант. Як завжди напідпитку, веселий – посміхався і потирав руки. Ми насторожилися – чому так радіє? Стислося серце, занило у передчутті нової біди.

Зібрав нас, ехидно посміхнувся і зловісно мовив:

– Ви дуже хотіли дізнатися строк свого заслання. Так слухайте. Всім політичним, засудженим по російській статті 58-1а та українській 54-1а, після відбуття табірною строку присуджується заслання... довічне, до-віч-не! Чули? Довічне. Тепер радійте.

Всі завмерли, обличчя закам'яніли. Що ми в цей час відчували, передати неможливо... Кінець всім мріям, всім надіям на майбутнє. Майбутнє щезло, життя зупинилося. Так думав кожен з нас, намагаючись не показати свого відчаю цьому нелюду.

Що ж, тепер хоч не треба буде рахувати роки до звільнення. Живи собі на одному місці, як дерево в тайзі, поки не помреш від хвороби чи старості.

Серед засланих запанувала глибока депресія. Почались самогубства – найчастіше вішалися, дехто стрілявся з мисливських рушниць, "позичених" у місцевих. А наші, капкаринські, заслані запили... Дмитро Іванович п'яний впав у відчинений льюх, зламав руку і два ребра. Коли приходила до нього, оглядала, перевіряла чи правильно виконує мої поради, просив, щоб дала отрути. Трохи молодший Ігор одружився з місцевою дівчиною – Дунею.

– Чекати свободи нема вже часу, роки ідуть. Що ж, роститиму рабів, – пояснив.

Мамуся теж дуже цим журилася. Одного вечора поклікала всіх до нас на чай. Ной Ізраїлович приніс горілку, та ніхто вже і пити не хотів. Почали викладати один одному свої біди. Мама ж намагалася нас розрадити, підбадьорити. Я слухала і ні в що вже не вірила, лише подумки повторювала вислів, яким тепер втішалася в тяжкі години:

Не оплакуй ні мрій, ні згадок,
Припини своїм прикростям лік.
Щастя треба на всякий випадок,
Сили треба на цілий вік!

Раптом почула краєм вуха мамині слова:

- Подумайте, він же не вічний!

А й справді, не буває ж нічого вічного в житті. Ми чомусь ніколи не думали про Сталіна, як про звичайну людину, тому і здавався він вічним. Усвідомивши це, гірко посміхнулася. Виходить, що залишається одне: чекати, хто раніше помре – ми чи він. Та навіть як і помре Сталін, то вся існуюча система залишиться, а ця система не може існувати без ворогів. Отже виходу не було... Чи все ж таки жевріла хоч іскорка надії?

Щоб не залишатися довгими зимовими вечорами наодинці зі своїми гіркими думами, ми з мамою вирішили зробити у себе щось подібне до хати-читальні. Крім всіх наших, засланих, стали запрошувати Ніну з Федьком, Настьку і трьох четверокласників. Запалювали велику газову лампу, розкладали на столі ножиці, клей, нитки, папір, шматочки матерії та дроту і робили іграшки на ялинку. Мама добре вміла і знала як, бо коли була ще малою, люди самі їх майстрували. Дорослі із захопленням вирізали, малювали, клеїли, допомагали дітям. У Дмитра Івановича виходили чудові літаки і птахи, у Настьки – сніжинки. Потім ми вечеряли печеною картоплею, чаєм без цукру але з медівниками, які завжди були такі черстві, що ледве зуби не ламались.

Якось вдень зайшов Стас з доволі великим мішком в руках. Протягнув мені.

- Що це? – здивувалась я.

- Подарунок до Нового Року!

- Я не хочу від вас ніяких подарунків!

- А цей захочеш, – посміхнувся парубок. – Він не тільки тобі, а й мамі. Тепер ви не будете цілими вечорами очі псувати, читаючи вже давно перечитані книжки.

З цими словами він виклав на стіл... приймач і два великі акумулятори до нього. Дістав з кишені моток дроту, повозився трохи, попросив ножиці, щось підрізав і раптом кімнатою розлилася чудова мелодія! Ми з мамою надзвичайно зраділи, ми так давно не чули музики!

Звістка про приймач – ящик, який грає і говорить – швидко рознеслася по селу. Поприходили капкаринці, довго роздивлялися, хитали головами, перепитували – не вірили, що це з самої Москви передають останні вісті.

Тепер у нас двері не зачинялися, люди йшли і йшли, навіть з Тібішета і Нової Капкари. Так минув тиждень, почався другий, і нам з мамою набридли і постійні гості, і розповіді по радіо про щасливе й радісне життя, в якому нам не було і не могло бути

місця. Тому ми вирішили віднести приймач до колгоспної контори – там якраз була порожня кімната.

У тій же кімнаті ми поставили й новорічну ялинку. Прибрали саморобними іграшками, зробили великого Діда Мороза з білою довгою бородою і мішком за плечима, а червоний жупан і шапку йому пошили з марлі, пофарбованої червоним стрептоцидом. Прикрасили кімнату паперовими ланцюжками, які переплели з невеличкими шматочками нанизаної на нитку вати – імітація снігу, а один з ланцюжків мені вдалося зробити з жовтого і блакитного паперу, та що означали ці кольори, знали лише я і мама.

Такими клопотами, ми, заслані, намагалися зайняти себе, щоб не думати про дійсність, щоб хоч трохи покращити свій настрій. Та обманювати себе не вдавалося, з голови не йшло слово "довічно".

-7-

Якось після чергового приїзду коменданта ввечері прийшла засмучена Ніна. Розповіла, що він дуже вичитував її та голову сільради:

– Розпустили своїх ворогів народу, – кричав, – панькаєтесь з ними, а треба пильніше слідкувати, щоб своїми розмовами вони не настроювали вас проти радянської влади.

Переказував, що секретар райкому комсомолу невдоволений Ніниною дружбою зі мною:

– Вона тобі не подруга чи знайома, вона – ворог народу, а ти – комсомолка. Хочеш, щоб з комсомолу вигнали?!

Ми з мамою сумно зітхнули:

– То не ходи до нас, ми розуміємо і не образимося.

– Та я тепер без вас не можу... – почервоніла Ніна. – От тільки ходитиму через задні двері, щоб мене не бачили.

В сінях з протилежного боку у ФАПі був ще один вихід, який вів до молодого ліску, що виріс на місці зруйнованої церкви.

– Та й неправда це все, не виженуть, – зітхнула Ніна. – Знаєте, як нас лякали, коли перші заслані мали прибути в Капкару? Ось слухайте, зараз розкажу.

Десь у січні 1944 року начальник КДБ зібрав всіх жителів села і повідомив, що днями прибуде етап ворогів народу, які всіляко шкодили радянській владі і заважали простим людям будувати щасливе майбутнє. Сказав, що заслані підступні, підлі, брехливі, що їм не можна ні вірити, ні співчувати, що вони відбули строк в зоні та ще не перевиховалися, тому і прислані сюди спокутувати свою вину.

Ми всі перелякалися до смерті. І за що нам таке горе?! Що ж тепер буде з нами? У нас майже не було чоловіків – загинули на фронті або ще воювали. Хто ж нас захистив би?

Через кілька днів пригнали в село близько тридцяти чоловік – ворогів народу.

Конвоїри пішли до голови сільради грітися і випивати, а зеки залишились стояти надворі у своїй блаженському одязі. Щоб було тепліше, збились в купку, тупали ногами, терли приморожені носи і вуха, постукували один одного по спині.

А село наче вимерло, навкруги – ні душі, навіть собаки не гавкали. Поховалися всі по хатах, поприпадали до щілин в ставнях і з острахом спостерігали за новоприбулими.

Моя бабуса тоді ще жива була. Дивилася вона, дивилася та й каже:

– Вони ж, бідолахи, зовсім замерзнуть, вдягнуті ж он як погано. Та й голодні, мабуть. Чим же їх в дорозі могли годувати? Так шкода їх! Хоч і погані вони, хоч і вороги, та все ж люди. Не з'їдять вони нас, спробую вийти. Ану, дайте там трохи хлібця та мундирки.

Вона обережно відчинила двері і, тримаючи у фартуху запечену картоплю та кілька шматків хліба, боязно направилася до чоловіків. Ті побачили, підійшли, поздоровались. Бабця мовчки протягнула свої дари. Передні розібрали, щиро дякували. А один, що стояв найближче, нахилився і поцілував старій руку.

Тут бабця не витримала і заголосила на все село:

– Ой, синочки мої нещасні, болящі...

І тоді з усіх хат повиходили люди, понесли картоплю, хліб – хто що мав.

Згодом з'явилось п'яне начальство – ледве на ногах трималося.

– Ну, баби, так і бути – розбирайте всіх, поки ми добрі! – сказали конвоїри так, наче можна було де-небудь ще розмістити цих засланих.

Розібрали жінки ворогів по хатах, і з'явилися у вдовиних дворах хазяї: стукали сокирами, заготовляючи дрова; лагодили продірявлені дахи, сараї, печі; склили вікна, розчищали сніг – в умілих чоловічих руках кипіла робота. Відразу ожило завмерле під час війни село. І зрозуміли люди, що вороги народу, якими так лякало їх начальство, зовсім не вороги, а навпаки, люди, які разом зі своїм народом ділять всі тяготи життя, намагаються вижити, ще й допомогти ближньому.

І лісгосп, куди заслані пішли працювати, вперше за всі роки свого існування виконав річний план.

-8-

У середині лютого прийшов важливий документ, у якому повідомлялося, що колгосп не виконав плану заготівок живиці, тому голову колгоспу необхідно негайно переобрати. Головою ж був "чужак" – молодий недавно демобілізований старший сержант Єгор Шилов. У війну його двічі поранило і контузило, що досі давалося взнаки. Шилов був маленьким, тихим, непримітним, зате грамотним і партійним. Мав дружину і маленького сина.

На збори зібралася не тільки вся Капкара, а й сам секретар райкому партії приїхав. Я теж вирішила піти послуhati.

І колгоспники, і секретар райкому партії виступали так, що ледве можна було щось зрозуміти. Ніхто не міг до ладу скласти жодного речення – якщо в ньому був підмет, то

не було присудка, а всі інші члени речення замінялись словом "зничиться", або лайкою, яка була всім знайома і нею володіли так віртуозно, що все ставало зрозумілим, через деякий час навіть і мені.

Бідний голова спочатку намагався відбиватися від звинувачень:

- Аргументирую (лайка) значиться так (лайка): хреновий він (лайка) рік. Аргументирую: скуда зарплата (лайка)? Кака живиця (лайка)? Засланих (лайка) мало. Мужики - вони на бочках. З баб, значиться, (лайка) кака робота? Аргументирую, значиться!

Тут вчителька не витримала, вирішила виправити - грамотна ж.

- Та що ти все аргументируєш! Правильно - агітирую, от!

Тут проявив "пильність" секретар райкому партії:

- Агітація, яка ще в біса агітація? За неї можуть (лайка) ще й статтю дати (лайка), то значиться строк!

І далі все в такому ж дусі. Я зрозуміла, що живицю без засланих збирати нікому, бо вони тепер працюють вже в іншому колгоспі, а капкаринці роблять в нашій же столярній майстерні бочки під живицю. Що копійки, які одержали для зарплати, пропили. Що здохли троє волів і двоє коней, бо не заготували достатньо кормів на таку довгу зиму - худоба була така худа і безсила, що коли дах конюшні завалився від снігу, лише один кінь зміг вибратися з цього завалу, а решта до ранку замерзла. Що за загиблими тваринами три дні справляли поминки, на яких і пропили останні колгоспні гроші.

Доказувалися. А винним у всьому вийшов один голова, який, до речі, майже не випивав, бо страждав на епілепсію.

Мені набридло слухати ці беззмістовні виступи і лайку. Я пішла додому, так і не дізнавшись, який "вирок" винесуть нещасному Єгору. А шкода - мабуть вступилась би, роз'яснила, хоча... навряд чи мені б це вдалося - я ж заслана і у мене права голосу не було.

Виявилося, що цей народний суд за жорстокістю не поступався військовому трибуналу - колгоспники постановили притягнути свого голову до суду, а секретар райкому партії вимагав, як і належить свідомому партійцю, крім десяти років строку, ще й довічного заслання. Аргументував залізно:

- Щоб у нас все як у людей було, по-сталінськи боротися з усіма гадами, шкідниками радянського народу!

Саме так було записано в протоколі, який вела на зборах вчителька. Ніна теж була на зборах, потім дала мені прочитати.

- Як же жоден з вас не подумав, що Єгор воював, - докоряла я їй, - що крім чотирьох медалей одержав ще два поранення і контузію, наслідком якої стала епілепсія; що має малу дитину; що за погану роботу в колгоспі винні всі, а не він один?! Чому в жодного з вас не виникло почуття справедливості чи хоча б жалю?!

Цього вечора я засинала з невтішними думками про нещасного голову колгоспу.

Раптом крізь сон почула відчайдушний крик. До хати вбігла простоволоса й роздягнута дружина Єгора – Валя, схопила мене за руки, стала тягнути до дверей і кричати:

– Швидше, швидше, біда!

Я не розпитувала, в чому справа. Влізла у валянки, схопила бікс, мама подала халат, пальто вдягати вже не було часу – побігла так.

Бігла і думала: мабуть щось з дитиною, їй же всього три місяці. З розгону влетіла у темні сіни, зачепилась за щось велике, мало не впала, але балансуючи, таки втрималась. В цей час хтось заніс лампу і я побачила, що поперек сіней лежав Єгор, поряд – перевернутий табурет, а з балки звисала, погойдуючись, мотузка з петлею...

Кинулась до чоловіка – чи живий? Швидко оглянула: слідів зашморгу на шиї не було, скреготав зубами, з рота йшла рожевувата піна, язик був прикушений, а тіло зводило судоми – класичний приступ епілепсії. Як же вчасно він трапився, перешкодивши Єгорові здійснити задумане!

Я ще довго потім дивувалася, як важка хвороба врятувала його від смерті.

-9-

Настав березень, перший місяць весни. Хоча насправді до весни ще було далеко – морози за тридцять, заметілі, які особливо лютували в кінці зими і на початку весни. Тут їх звали просто – "дуйки". Такі "дуйки" замітали снігом всі стежки й дороги, і поки знайдеш, куди йти, довго поборсаєшся по пояс в заметах. Сніг міг падати, не перестаючи, кілька днів поспіль, тоді й так ледь жевріюче взимку життя завмирало.

Я вже другий день у Тібішеті приймала пологи. У Проніних народилася дівчинка, вони дуже раділи, бо мали двох хлопчиків. Моя пропозиція назвати її Надією всім сподобалась. І породілля, і дитина були в порядку, тому я почала збиратись додому. Та надворі ще з ночі розігралася хуртовина – замело геть усі дороги і стежки. Їхати стало неможливо – худа, маленька, напівжива колгоспна конячина просто не виборсалася б з цього снігу. Тібішетці радили залишатися на ніч, та не хотілося – була лише перша година дня, що ж тут робити цілісінський день? Так прагнула додому, як ніколи, ніби якась сила тягнула – іди, іди! Всього ж п'ять кілометрів, а вдома мама, книжки... Та й у капкаринського Петрика вушко боліло – треба було оглянути. Вирішила йти – якщо поспішатиму, до темноти встигну.

В Тібішеті стежки були трохи протоптані, а як вийшла з села – жодного сліду. Сосни і ялини стояли глибоко в заметах. Хуртовина свистіла, кидала в обличчя мілкими колючими сніжинками, засипала очі. Я борсалася в снігу, боячись загубити правильний напрямок. Від цієї боротьби і страху заблукати стало жарко. Зірвала шапку, шарф, та одразу зрозуміла свою помилку – хуртовина жбурнула снігом за комір, засліпила очі, набилась у волосся і вуха. Почала знову вдягатися: шапку мало не вирвало з рук, шарф затиснула зубами – ледве вдалося прикрити голову і підв'язати комір. Та тепер сніг під одягом розтавав і стікав цівками на шию та спину. Від цього

стало холодно. Треба було швидше рухатися, щоб зігрітися.

До кінця дороги було ще далеко, а вже темніло. Де ж та Капкара? Чи в тому напрямку я йшла? Я почала нервувати, хвилюватись, та потім опанувала себе, подумавши, що дорогу можна знайти по телефонних стовпах, які йшли в село. Оглянулася, шукаючи їх очима, кинулась спочатку в один бік, потім в інший. За деякий час зовсім стемніло. Ці стовпи, мабуть, і вдень важко розгледіти серед незчисленних дерев. Годинника у мене не було, тому визначити, скільки часу я вже блукала, не могла ніяк. Почали мерзнути руки, ноги. Добре, що всі мої речі (медикаменти, бікс, халат, стерилізатор зі шприцами) лежали в рюкзаку за спиною і руки були вільні, можна було ними рухати, грітися.

Втомилася. Нестерпно хотілось посидіти, витрусити сніг з катанок і хоч трішечки відпочити. Опустилась на сніг – так м'яко, приємно. Ні-ні, не можна було цього робити! Так і замерзнути недовго, задрімала б і – кінець. Зірвалась, знов кудись пішла. Я вже не те, що дорогу, я навіть напрямок втратила. І як це я з Піщанки до Довгого Мосту 110 кілометрів ходила і не блукала, а тут на такій знайомій, ходженій-переходженій дорозі загубилась? А може я вже була зовсім близько від Капکاری, та через цю хуртовину просто не бачила села? Йшла вперед, ледве витягаючи ноги зі снігу. Сил все меншало і меншало. Заліплені снігом очі вже навіть не протирали – все одно нічого не бачила. Просто рухалась вперед. "Ану веселіш!" – подумки підбадьорювала себе. Так не хотілося в Тібішеті залишатися, а пішла ж, дурна! Ні, я не шкодувала, вірила, що все одно дійду. Ось трохи відпочила б, відпочила б і дій...

Раптом крізь завивання завірюхи долинув якийсь звук. Ніби крик. Прислухалась – лише свист вітру. Мабуть, почулося. Який дурень в таку заметіль та ще вночі піде в тайгу? Та крик пролунав знову. Не може бути! Я подумала, що це вже в мене галюцинації почалися, насправді ж просто вітер так завивав.

Ось знову долетіло крізь хуртовину:

– На-а-а-а-а!

Я обізвалася радісно:

– Агов! Ау, ау-у-у!

Поспішила в той бік, звідки долинув звук, і почула вже виразніше:

– Акса-на-а! Ак-са-на!

Виразне "а" замість "о". І хоч я не любила, коли моє ім'я так вимовляли, у ту мить мені було дуже приємно чути це акання.

Через декілька хвилин із заметілі мені назустріч виринули три постаті, кинулись до мене, перекинули в сніг, обіймали, раділи і кричали:

– Ура! Знайшлася! Знайшлася! Він помер, помер!

Впізнала своїх рятівників – Нінин брат Федько, Дмитро Іванович, Ігор Петрович – але не могла зрозуміти, що вони кричали.

– Помер! Помер!

– Хто? – спитала, не розуміючи, хто помер. Наче ж не було тяжких хворих, коли йшла з Капکاری до Тібішета.

Нарешті всі трохи заспокоїлися. І тут Дмитро Іванович сказав:

- Сталін помер.

Я не повірила - подумала, що хлопці мене розігрують. Та й хуртовина ревіла, мабуть, не дочула. Вирішила не вестися:

- Добре, добре, пішли швидше, бо я вже геть домерзаю. Чи далеко ще додому, чи правильно я йду?

- Зовсім близько, кілометрів зо три, не більше, - підбадьорили.

Виявляється я біля лежнівки не звернула ліворуч і пройшла зайвих два кілометри. Та як же я могла побачити лежнівку - вона була глибоко під снігом. До того ж в таку погоду стемніло набагато раніше. Якби в тому ж напрямку рухалась, вийшла б до села з протилежного боку. І чи вийшла б? Може б і не дійшла - дуже втомилася і, мабуть, сіла б відпочити...

Але тепер все було гаразд. Чоловіки забрали мій рюкзак наплічник (а він таки тяжкенький, та ще й з горою снігу за плечима), відігріли руки, вдягнувши на них Федьчині хутрянні рукавиці. Йшли попереду, прокладаючи мені дорогу. Першим пробирався Дмитро Іванович з рюкзаком, за ним Ігор Петрович, потім я, а позаду Федько. Хлопець весь час намагався мені розповісти, що трапилося в Капкарі, та я погано його чула, і зрозуміла лише, що в селі всі чомусь пересварилися і що моїй мамі, аби вона не хвилювалася, сказали, що я заночувала в Тібішеті.

Ми поспішали, ніде не спинялись і нарешті таки добрели до села. Незважаючи на пізній час, в наших вікнах горіло світло. Я занепокоїлась: чому не спить мамуся і що тут трапилося? Всі четверо ввалилися в сіни, в хаті приємно пахло печеною картоплею і дерунами - мама з Ніною якраз поралися біля грубки. Ніна одразу побігла в сільраду повідомити, що я знайшлася. Повернулася з Ноем Ізраїїловичем, пляшкою горілки і оселедцями. Хліба не було - в таку заметіль не скоро ще підвезуть. Накрили стіл. Я сиділа, обійнявши грубу і опустивши ноги у відро з гарячою водою. Мені першій дали випити - зробила два великих ковтки і заїла двома таблетками аспірину. Наче зігрілася. В хаті стояв гамір неймовірний, говорили всі разом і про все одразу. Я напружено прислухалась, намагаючись розібратися, що ж все-таки сталося.

Виявилося, що вдень в колгоспній конторі сидів Сила - невеличкий, худорлявий, з кількома волосинами на лисій голові колгоспний рахівник Силантій, влучно прозваний Силою. Сидів тихо, щось там рахував. Двері до відгородженої кімнати, де стояв увімкнений приймач, були трохи причинені. І Сила нібито почув кінець фрази "...помер товариш Сталін". Сила кинувся до приймача, але вже звучала музика, і як не крутив приймач - лунала одна й та ж мелодія.

Побіг в сільраду, розповів, та йому не повірили.

- Ти часом не п'яний? Ану дихни!

- Ні, це ще вчорашнім трохи відгонить і... ковток сьогодні за сніданком.

Побігли за засланими, та десть їх не було, а я якраз у Тібішеті положи приймала.

Вчителька ж відреагувала по-партійному:

- Навіщо брешеш, Сила?! Не міг товариш Сталін померти! Не міг! Навіщо ти тут

агітацію розводиш? Давно оперуповноважений був? Забув, де тепер Єгор, колишній голова колгоспу?!

Всі кинулись до Сили, стали трясти його за грудки, а він все твердив своє:

- Чув, що товариш Сталін помер.

Дмитро Іванович став телефонувати в Тібішет, хотів першим мені повідомити таку новину. Та з подивом дізнався, що я в таку хуртовину наважилась піти додому. Вирішив зачекати – може через годину-другу прийду.

За якийсь час у конторі біля приймача зібралося багато народу. Всі прибігли дізнатись, чи справді помер Сталін. А з приймача линула лише сумна музика. Слухали, перемикали станції, крутили ручки, відштовхували одне одного, сварилися. Крутили-крутили і докрутилися: вчителька спересердя так повернула, що всередині щось тріснуло і приймач замовк. Що вже йому не робили – і перевертали, і на бік клали, і стукали, і гладили, і лаяли, та приймач мовчав – зламали! Знову почалася сварка і пошуки винного.

Стемніло. Заметіль не вщухала, а я все не приходила. Ніна і Дмитро Іванович порадилися з головою сільради і вирішили випроводити когось мені назустріч. Про всяк випадок спочатку стали дзвонити в Тібішет – може я до них повернулася, заодно, нарешті, додумалися подзвонити в Довгий Міст, щоб дізнатися, чи справді помер товариш Сталін. Та вже і телефон не працював – від сильної хуртовини, мабуть, обірвався провід, взимку таке часто траплялося.

Розходитися по домівках ніхто не хотів – всі були дуже стривожені звісткою про смерть дорогого товариша Сталіна. Гадали, що ж тепер буде, як житимуть без нього? Сподівалися, що може це неправда, що нетверезому Силі це лише почулося. А тут ще й я десь в тайзі пропала. Страх, що коїлось!

На мої пошуки вирушили Федько, Ігор Петрович і Дмитро Іванович, який дуже хотів першим принести мені звістку про смерть Сталіна. Охочих йти мене шукати знайшлося немало, та більше нікого не взяли – треба, щоб і в селі залишалися чоловіки. Ось і рушили вони втрьох. Була восьма година вечора і шоста, як я вийшла з Тібішета й блукала по тайзі.

-10-

Чотири доби ми лишалися відрізнаними від світу. Телефон мовчав, приймач теж. Це були якісь неспокійні, метушливі дні. Нічого не могли робити, все валилося з рук, з голови не йшло питання: "Чи справді помер Сталін?". Прикро, що у нас же був приймач і ми могли б дізнатись точно, так його ж зламали! Та й обірваний телефонний дріт чомусь ніхто не поспішав лагодити.

Йти дізнаватися правду в Довгий Міст мені не хотілося, незважаючи на те, що після свого блукання тайгою я не захворіла, як всі пророчили, і навіть не кашлянула. Лише трохи боліли приморожені пальці рук і ніг.

А тут ще й Сила сам став сумніватися, чи справді чув. Хто його зна, скільки він випив у той день – "трохи" це може бути і стакан, і півлітрова банка. А то й вигадав, щоб звернути на себе увагу. Він же тепер був наче герой – всі до нього зверталися, розпитували. Хоча якщо виявилось би, що Сталін живий, Силі перепало б не тільки від людей, а й від начальства – партійні дуже сполошилися, особливо вчителька. Вона така, могла і під суд віддати – ту історію з головою колгоспу всі добре пам'ятали.

Ще через день до нас дісталися троє засланих з Нової Капкарі – прийшли з саночками за картоплею. Вони такої новини не чули, але ж у них в селі ні телефону, ні приймача не було. Новокапкаринці вирішили наступного ранку піти в Довгий Міст "за правдою". До них приєдналися Ніна та поштарка Клава.

А село вирувало, кипіло. Люди розділилися на тих, хто вірив Силі, і тих, хто ні. Сварилися між собою, лаялися, іноді навіть до бійок доходило. Тоді просили нас з мамою розсудити. Ми казали:

– Якщо грала траурна музика, значить помер.

Але хіба ті, хто чув ту музику, могли зрозуміти, яка вона? Поки не з'явився у Капкарі приймач, місцеві раніше ніколи не чули жодних мелодій.

Вчителька стояла на своєму: живий, бо Сталін не може померти! Я висміяла її доказ через брак логіки. Від злості, що не розумію її пояснень, жінка розревілася, а за нею і всі інші. Плакали гіркими сльозами і приказували дурними голосами:

– Ой, що ж нам тепер робити? Як далі жити? Що ж тепер з нами буде, рідного батька Сталіна не стало?!

Мені і смішно, і набридло вже, тому я голосно й цілком серйозно відповіла:

– А знаєте що буде? Тепер нас відпустять додому, а вас посадять!

Всі перелякано замовчали. Вчителька захлинулася на високій ноті плачу, очі полізли на лоба, а рот... я затулила вуха, щоб не чути її реакції. І в цю мить на порозі з'явилася делегація з Довгого Мосту.

З виразів на їхніх обличчях – у Ніни з Клавою зажурених і почервонілих від сліз, а у трьох засланих радісних і з усмішкою до вух – мені одразу все стало зрозуміло. Капкаринці затихли, напружено чекаючи відповіді. І тут Ніна тремтячим замогильним голосом промовила:

– Це правда, наш дорогий вождь, товариш Сталін, поме-е-ер! – заревіла.

Капкаринці теж завили, наче змагаючись хто жалісливіше і голосніше. Хлопці-заслані, які, очевидно, на радощах випили кілька стопочок ще у Довгому Мосту, кинулися нас з мамою цілувати.

Тут раптом опам'ятався Сила і став вимагати, щоб всі негайно вибачилися перед ним, особливо ті, хто його бив. Кричав:

– Бачиш – помер, на щастя, помер! А ви, гади, мені, Силі, не вірили, – і розтирав по брудному обличчю п'яні сльози.

Знову назривала сварка. Та мені це вже остогидло.

– Миріться всі! В час, коли ховають вождя, негоже сваритися, треба ще тісніше згуртуватися навколо партії! – виголосила я.

Тут вчителька, шмаркаючись у кінчик хустки, підійшла до мене і міцно потисла руку:

- Миколаївна, ти все зрозуміла і перевиховалась!

"О, це перша моя реабілітація!" - подумала я, ледве стримуючи усмішку.

- Правильно! - зрадів голова сільради. - У роті пересохло, пішли пити мирову, заодно й батька рідного, дорогого нашого товариша Сталіна, пом'янемо.

Пили капкаринці старанно і довго, гіркими сльозами оплакуючи смерть свого милого вождя, при якому жилося їм так щасливо і весело.

-11-

Ще не минув березень, а тяжкі сердечні рани, які нанесла капкаринцям смерть вождя, загоїлися. Таке швидке "одужання" стурбувало запеклих послідовників партії. Якось до мене зайшла Марія Іванівна.

- Миколаївна, підкажи, як зробити так, щоб мої школярі запам'ятали Сталіна назавжди, а то вони його вже забули - бігають, сміються.

Я пояснила, що так завжди буває, час змушує і не таке забути.

- Не кажи. Ось ці двоє, як їх там звали... Карло і ще один, так коли жили, а їх досі пам'ятають... Ну ці, бородаті...

- Карл Маркс та Фрідріх Енгельс, - підказала я.

- Так, так! Ось бачиш, навіть ти пам'ятаєш, хоч заслана і ворожо налаштована. А Сталіна у нас так скоро забули!

Оце "вороже налаштована" чомусь мене зачепило. Вирішила таке придумати, щоб учителька пожалкувала, що прийшла за порадою:

- По-перше, в школі, сільраді і колгоспній конторі потрібно повісити по великому портрету Сталіна, в хатах можна портрети поменше, але обов'язково в траурному обрамленні. По-друге, необхідно вивчити з дітьми пісню про Сталіна і щодня до і після уроків співати. Проспівавши пісню, кожен школяр повинен підійти до портрету, відсалютувати, а потім голосно і чітко промовити: "Сталін помер, але його справа живе!" По-третє, треба всім учням зробити великі п'ятикутні червоні зірки з портретом Сталіна всередині, як у жовтенят, але більші, й носити їх зліва, на самому серці.

У вчительки від радості дух перехопило:

- Ой, Миколаївна, як гарно ти придумала! Ти ж у душі справжня комуністка! Чому ж ти на суді це не сказала?!

Я тільки хмикнула.

- Знаєш, - продовжила вона, трішки подумавши, - а давай на сороковий день влаштуємо у конторі зібрання, зачитаємо промову, а потім нехай діти заспівають. Дев'ятий день ми вже пропустили.

Цю ініціативу я схвалила.

- А ще, - захопилась вчителька, - давай дитину, яка народиться в нас у Капкарі

назвемо Сталіною!

Подивившись на Марію Іванівну, я тільки ствердно кивнула, бо знала, що вона знову вагітна.

Мама чула нашу розмову і потім вичитувала мене:

- Оксано, не можна так з людьми...

- Мамочко, я ж не винна, що вона партійна. Це її робота, хай виконує.

Вчительці виявилось нелегко виконати всі задумки. І за портретами, і за доповіддю, і за піснею треба було йти до райцентру, та не дуже находишся з чотирма дітьми і п'ятим на підході, а чоловік-інвалід зі своєю "кінською стопою" в Довгий Міст не дійде. От і стала просити у мене допомоги.

- Що ви, Маріє Іванівно, я ж не маю права, я ж заслана.

- А ми нікому не скажемо!

- Так я ж перевиховуюся, мені не можна говорити неправди. Ви ж мені самі недавно казали, що я почала змінюватися. Краще Ніну попросимо, хай в райкомі комсомолу все візьме; може там і ноти до пісні будуть, ось ваш Максим і розучить на баяні з дітьми цю пісню.

- Що, і до школи йому тоді на перший урок іти, і після занять приходити грати? - перелякалася вчителька.

- Ну, враховуючи те, що він у вас хазяйнує в домі й доглядає дітей, коли ви на уроках, то можна в школі співати і без акомпанементу.

- Без чого-чого? - не зрозуміла Марія Іванівна.

На збори на сороковий день по смерті товариша Сталіна я вирішила не приходити, натомість відправилася до Тібішета оглядати хворих. Про те, як усе відбувалося, мені розповів Дмитро Іванович.

Спершу вчителька зачитала доклад - статтю з газети "Правда". При читанні ставила неправильні наголоси, а "важкі" слова перекручувала. Потім вийшли співати діти. Замість зірочок у них на шиях були зав'язані червоні банти, зроблені зі старої сорочки. Чоловік Марії Іванівни грав на гармошці щось своє, а діти лише викрикували слово Сталін, інші слова позабували. Потім дітей відпустили і сіли за стіл поминати вождя.

Сама Марія Іванівна залишилась задоволена заходом, тільки засмутилася, що ніхто вже чомусь не плакав.

- Мабуть це тому, що біль втрати глибоко зайшов у наші серця, - втішала себе вчителька.

О Боже, скільки ж це у мене з'явиться пацієнтів з болем в серці, подумала я! Та не сказала, натомість застерегла жінку як лікар:

- Марія Іванівна, вам не можна так довго і глибоко переживати, ви ж вагітна, подумайте про дитину.

- Не переживати не можу, - відповіла вона, - просто "мілкіше" буду.

Я заспокоїлась - дасть Бог, нормально народить свою Сталіну.

Наприкінці квітня всі зайнялися городами, смерть Сталіна та викликане нею безмірне горе відійшли на другий план, а там і забулися.

Але не забули цього ми, заслани. З надією чекали якихось змін. Однак час ішов, а все залишалося по-старому. Засадити картоплею всі 15 соток, щоб взимку допомагати тим, кому буде потрібно. Розсаду квітів почали вирощувати ще з березня, а в травні засіяли двір навіть більше, ніж торік. Переживали, щоб не приморозило розсаду, та все обійшлося. Квіти росли, цвіли і хоч трохи звеселяли нас.

В цей час з'явився у мене новий пацієнт – Архип, лісничий з Тайшета. На будівництві він обухом сокири розтросив собі пальці лівої руки. До лікаря звернувся запізно, бо жив далеко – Тайшет знаходився на 30 кілометрів північніше Капکاری. Побачивши рану, насилу вмовила піти в Довгий Міст до хірурга. Борис Вахтангович прооперував, врятував три пальці, але два довелося ампутувати. Домовилися, що перев'язки робитиму я в Капкарі. Головний лікар пояснив, що і як робити, дав два бікси стерильного матеріалу. Архипу довелося залишитися на деякий час у Капкарі.

Наш пес якийсь дуже привітно поставився до лісничого – з першого дня дозволив йому гладити себе, хоча нікому з чужих цього ніколи не дозволяв. Архип, поки лікувався, дуже полюбив Барса, і став просити, щоб ми віддали собаку йому, щоб він міг брати пса із собою на полювання. Та Барс для нас був не просто собакою – майже членом сім'ї, до того ж це була пам'ять про Бориса Васильовича, Єлизавету Володимирівну і Георгія. Думали, думали ми з мамою і вирішили зробити так, як сам пес захоче. Відпустили його з Архипом в Тайшет. Ще місяців зо два Барс прибігав до нас на два-три дні, потім повертався в Тайшет, через деякий час знову приходив, але з кожним разом все рідше і рідше.

Архип нас інколи провідував, розповідав, що на охоту вибирається не часто, бо звірів стало зовсім мало. Дуже людно: і лісопонас, і збір живиці, і зони з тисячами зеків та засланих.

– От до війни було повно звірів, – згадував лісничий, – ми дуже потерпали від вовків, особливо взимку. Та й ведмеді були... А минулої зими вбив лише одного вовка – зайців та білочок шкода стріляти. Козуль раніше навесні можна було руками ловити: біжать по насту, ратички його пробивають, гострі краї льоду ранять ніжки, і бігти тваринки вже не можуть.

Казав, що живе зараз один – жінка два роки як померла, а дітей у них не було.

– Тепер же вдвох з Барсом. Усе робимо разом, я весь час розмовляю з ним, а він все розуміє. Дуже розумний пес. Вранці ми з вами вітаємося, а ввечері бажаємо доброї ночі. Я називаю ваші імена, а він б'є хвостом і скавчить – бажає всього хорошого.

Якось в кінці літа Ніна з Федьком вирішили піти за малиною, покликали й мене.

Вони знали місце в тайзі, де цих диких ягід були цілі хащі. Зібралися, я навіть накомарник вдягнула – дуже мені вже захотілося ягід, особливо коли згадала українські садки, в яких і яблука, і груші, і сливи, і малина, і порічка, і шовковиця...

Пройшовши кілометрів зо два, ми потрапили на полянку геть вкриту кущами малини. Червоні ягоди привабливо рясніли серед зеленого листя. На голові накомарник, до пояса прив'язані туєзки (легенькі і дуже зручні корзинки з кори), обидві руки вільні – стали збирати. Хотілось покуштувати, почнеш тягнути до рота, а там сітка! Ми з Ніною збирали недалеко одна від одної, розмовляли, а Федя відійшов трохи далі. Згодом почувся тріск кущів, та, захоплені розмовою, ми на це уваги не звернули. Знову пролунав тріск, вже сильніший, наче хтось ламав малину.

– Федько, негіднику, припини псувати кущі, тобі що, мало?! – сердито крикнула Ніна.

Та Федя не припинив, кущі затріщали ще сильніше. Ніна не витримала, взяла в руки гілляку і з криком: "Перестань, кому я сказала!" розсунула кущ. А там... кудлата величезна лапа, і за нею морда ведмедя!

– Ой!

– Ох!

Скрикнули одночасно і кинулись бігти. Але в тайзі без стежки не дуже побіжиш: наштовхуєшся на дерева, спотикаєшся об величезне коріння, гілки б'ють по обличчю, дряпають руки, серце мало не вискакує.

– Не відставай! – кричала Ніна.

Добігли до беріз, від яких вже йшла стежка до села. Так хотілося оглянутися, подивитися, чи женеться ведмідь за нами. Нарешті вилетіли на стежку, зраділи – бігти стало легше. Коли почули – біжить звір, гупає, і так близько, що вже не втечеш. Ой! В голові блискавкою майнула згадка: треба лягти на землю і вдати з себе мертву – не рухатися і майже не дихати. Крикнула Ніні:

– Лягай! – і сама кинулась на землю, вдарившись головою об пеньок. За мить ведмідь перечепився через мене і впав на Ніну. Ми мало не втратили свідомості спочатку від страху, а потім від радості – це виявився не ведмідь, а Федько! Це він нас наздоганяв. Як же ми його кинули, як не покликали?!

Піднялися, прислухалися і давай знову бігти. Бігли, то переганяючи, то відстаючи один від одного, поки не дісталися рідного тину, що "захищав" село від звірів. Попадали на траву. Ніна почала плакати, а ми з Федьком сміятися. Насилу заспокоїлися. Стали роздивлятися одне одного – волосся розтріпане, обличчя подряпані, туєзки без ягід, самі без накомарників, покусані мошкою, зате живі.

А де ж ведмідь? Може він і не біг за нами? Але як було знати, що він робитиме – побіжить, чи ні? Він – хазяїн тайги. Це ми прийшли у його володіння, та, на щастя, ягоди здалися йому смачнішими за нас.

Швидко проминули короткі сибірські літо і осінь. Знову випав сніг і настала довга зима.

У вчительки почалися пологи. Це вже другі, які я у неї приймала. Народжувала вона напрочуд легко і швидко, дуже цим пишалася, любила говорити: "Мені, що народити, що в туалет сходити". Зараз дуже хотіла дівчинку – прагнула вшанувати пам'ять вождя, назвавши дитину Сталіною.

Пологи дійсно виявилися легкими. Не пройшло і години, як я вже тримала на руках немовля, але не дівчинку – хлопчика. Вчителька впала у відчай:

- А може дівка? Дивись добре, Миколаївна!

Треба було якось втішити жінку – таке ж розчарування, ще не злюбить дитину. А малюк був такий гарненький, крутолюбий і так голосно кричав... Що ж придумати?

- Назвіть його Йосипом, як товариша Сталіна, – запропонувала.

Вчителька мало не розцілувала мене від радості:

- Миколаївна, ти завжди мене рятуєш! Була б ти вільна, жила б завжди з нами!

Хотіла змовчати, та не втрималася:

- Оце вже ні, в перший же день виїхала б додому, в Україну! А живу з вами, бо мушу, бо заслана!

Поки Марія Іванівна перші тижні була вдома з новонародженим, я оглянула усіх школярів. Зі здоров'ям у них все було добре, за літо-осінь діти зміцніли, бо я слідувала, щоб їли ягоди, частіше бували на сонці, пили сосновий настій. Попідстригала хлопцям волосся, позаплітала дівчаткам кіски, перевірила зубки – регулярно чистять. Отже привчити їх до акуратності вдалося. Та чи буде так завжди?

Потім взялася за їхнє виховання. Вголос вчили таблицю множення, заучували напам'ять вірші з читанки за четвертий клас. Коли діти втомлювались, розповідала їм казки, а потім знову бралася за їхнє навчання. Стала приносити годинник, щоб знати коли закінчувати уроки. Показала дітям, як дізнатись, котра година. Навчила вітатися – тепер скільки раз на день бачили, стільки і вітались.

Ще мені дуже не подобалось, що тут всі – і дорослі, і діти – звали своїх мам так грубо: "матка". Намагалася перевчити, та не вийшло. І ще не змогла навчити звертатися до чужих дорослих на "ви".

Вже кінець лютого, а нам ще жодного разу не привозили кіно. Зламався движок, а полагодити його могли тільки у Канську, та туди ще довго ніхто не збирався їхати.

Якось з'явився Стас, той що подарував мені радіо. Я зраділа, думала полагодить. Він подивився і сказав, що насправді нічого не зламалось, просто сіли батареї, треба було замінити на нові, але де ж їх узяти?

Сумно було в ту зиму – ні кіно, ні радіо, всі книжки вже прочитала по два-три рази. Листувалась зі своїми знайомими дуже рідко, лише раз чи два на рік надсилала якесь вітання. А так не знала, про що писати і навіщо нагадувати про себе? У них своє життя,

їм не до мене. Батькові ж дозволяли отримувати всього два листи на рік, і він писав до своєї сестри, яка жила в Коломні (ближче, ніж ми), мала чоловіка та двох синів і могла йому хоч трохи чим-небудь допомогти.

Добре, що у мене робота була така, що люди йшли і йшли, зверталися зі своєю бідю, зі своїми болячками, відволікали від сумних думок. Ніколи мені було хандрити, треба було весь час щось робити, допомагати, розраджувати.

Якось пережили зиму. Вже майже станув сніг, і я наважилася піти в Тібішет не дорогою, а стежкою. Спустилася з пагорба, внизу якого протікав невеличкий струмок, балансуючи перебігла по стовбуру-містку на інший бік. В струмочку, на жаль, не було ні жабок, ні рибок, а через кілька метрів він зовсім губився у траві. Трохи далі ліворуч стежки лежало величезне дерево з вивернутим корінням. Я колись відпочивала на ньому, розглядала коріння і дивувалася, яка ж це сила змогла звалити такого велетня.

А зараз глянула – хтось сидів, обпершись спиною до стовбура з іншого боку. Мені було видно лише сіру вушанку на голові і тілогрійку на плечах – одяг зеків. Стривожилася. Думала піти собі далі, зробивши вигляд, що не побачила. А якщо цей чоловік почує кроки і накинеться ззаду? Ні, мабуть, краще таки підійти.

Швидко підбігла і схопила його за плече, щоб обернути до себе, заговорити. І раптом під рукою нічого не відчула – тіло впало, розсипавшись на порохню. Піднявся такий пил, наче щось витрусили. Я остовпіла. Де ж людина, що тут сиділа?! Пил осів, і я побачила на землі клаптики одягу, а серед них білі кістки...

Охоплена жахом, кинулась бігти, але одразу зупинилася. Чому злякалася? Мені ж нічого не загрожувало, я ні в чому не була винна. Я ж завжди виконувала звичай сибіряків – на ґанку на кілочку вивішувала торбинку з сухарями, сіллю, сірниками і шматочком добре просолоного сала. Ці харчі призначались для зеків, які тікали на волю і, ризикуючи життям, переховувалися в тайзі. І цей чоловік, мабуть, сів під дерево відпочити і замерз або помер від втоми та голоду, а мороз, вітер, згодом дощі, мурахи й мошка довершили справу.

Згадалась мені пісня, яку часто співали зеки:

И никто не узнает, где могилка моя,
и никто не узнает, никто не придет,
только ранней весною соловей запоем...

А в тайзі навіть солов'їв не було... Пом'янула його лише я, одна з таких же, як він, вигнанців зі "щасливого" життя.

Ми, заслані, останнім часом часто збиралися, все думали-гадали, що ж буде далі. Невже нічого не зміниться, невже все залишиться по-старому: ті ж владні органи, ті ж слідчі, ті ж в'язниці й табори, ті ж вороги народу?

Разом з мамою вже готувалися до "посівної", коли раптом надійшла листівка з Москви від Ігоря: "Ти скоро будеш вільна, чекаю!". Та ми таки вирішили садити картоплю – якщо й поїдемо, людям залишиться. Засіяли й квітники. За роботою менше думалось, як то воно буде. На той час у мене була головна мета – повернутись додому і закінчити інститут. А дому ж немає! Ні квартири, ні грошей, ні родичів... До Ігоря в чужу Москву їхати я не хотіла. Мріяла лише про Київ, лише про Україну.

Минув травень, вже майже закінчився червень. І ось одного прекрасного дня прибігла збуджена і радісна Ніна. Виявляється, мене викликали до МВС району, і з'явитись треба було завтра, а при собі мати три фотокартки для документів.

Насилу дочекалася ранку. Летіла в Довгий Міст, мов на крилах. Сфотографувалася. Бадьоро зайшла до комендатури. Секретарка, вказуючи на двері, кивнула і посміхнулася. Я постукала і, не дочекавшись дозволу, зайшла. За великим столом під портретами Леніна й Сталіна сидів хтось у формі. Придивилась – Ботєв! Так, той самий Ботєв. Я мало не впала від здивування. Чула ж, що його кудись перевели, а він був тут, ще й посміхався:

– Сідай, сідай!

Я заніміла. Ну, цей мене нізащо не відпустить. Все залишиться, як було. А я, дурна, повірила...

– Бачу, від радості, що вільна, навіть не вітаєшся, – сказав єхидно.

Значить упізнав. Мабуть, добре запам'ятав ту ніч, коли втекла від нього.

– На, читай уважно, – протягнув мені який аркуш паперу, а сам закурив.

Я взяла невеличкий світло-зелений листочок, і почала з хвилюванням вдивлятись у слова:

МВД СССР

Управление МВД

по Красноярскому краю

31 мая 1954 г.

№ 22094

г. Красноярск

Справка

выдана Хращевской Оксане Николаевне, 1925 года рождения, гр-ке СССР, по национальности украинке, осужденной по ст. 20-54-1а, 54-11 УК УССР к лишению свободы на пять лет и находившейся в ссылке в Красноярском крае в том, что она, на основании указаний МВС и Прокуратуры Союза ССР от 24 апреля 1954 года из ссылки, освобождена 2 июля 1954 года со снятием судимости в соответствии Указа Президиума Верховного Совета СССР от 27 марта 1953 года.

Следует к месту жительства в г. Киев.

Моє фото, печатки, підписи начальника відділу і начальника відділення.

- Поздоровляю. Тепер куди?

- У Київ! Додому! - відповіла, не роздумуючи ні миті.

- Так твій батько ж ще сидить, квартира конфіскована... Хто тебе там чекає?

Тут до кабінету зайшов начальник відділу Савельєв, взяв мою довідку і теж поставив свій підпис.

- Ти наша перша ластівка на звільнення. Збираєшся від нас відлітати чи залишишся тут?

- Та куди їй їхати? Хто її там чекає? - хмикнув Ботєв. - І мама вже тут, і робота хороша, і за роботу хвалять, навіть статтю якусь хотіли надрукувати, та я заборонив, а тепер дозволю. Залишайся!

- Ні, я хочу закінчити інститут!

- Навіщо? Ти і без інституту так лікуєш, що всі задоволені. Думаєш, ми кінчали інститути?

- Ні, поїду до Києва, хочу вчитися! - твердила я своє.

- Тоді доведеться паспорт чекати, поки видадуть, час пройде, може ще передумаєш.

- Не передумаю. Мені треба до вересня встигнути, прошу не затримувати.

Вийшла, залишивши фотографії у секретаря. З радістю зачинила, мабуть, востаннє такі ненависні двері. Дістала довідку, знову перечитала. Ось вона, довгоочікувана свобода! Можна жити в Києві, а значить і вчитися, закінчити інститут!

Побігла в Капкару порадувати мамусю. Всі капкаринські заслані зібралися у нас і з нетерпінням чекали мого повернення. Довідку мало не вирвали з рук - хотіли прочитати своїми очима, роздивитися печатки, підписи. Поздоровляли, раділи, але у кожного в очах був сум і невимовне питання: "А я? Чи звільнять мене?". Від цього я себе почувала незручно, наче винна була в тому, що мені дали свободу, а їм - ні.

З Києва почали надходити листи цілими пачками. Кликали приїздити Ксеня, татові друзі - Федір Миколайович, з яким він вчився ще у Варшавському університеті, його дружина Валентина Миколаївна; написали і Ліля, і Оксана Федорівна. Володя з Оленою Іванівною радили швидше повертатися, щоб встигнути до учебного року. Ігор з Москви писав: "Приїзди, не можу дочекатися, інститут забезпечений". Він вже закінчив навчання, працював, збирався писати дисертацію. Повідомив, що тепер у медінституті навчання триває шість років, а не п'ять. Це ж мені доведеться ще чотири роки вчитися, а мені ж уже двадцять дев'ять! Нічого, тільки б прийняли.

Прийшов лист і від батька. У нього змін не було ніяких, так само погано себе чув, але за мене радів, радив якнайшвидше їхати до Києва. "Бідний татуню, невже доведеться тобі всі десять років провести в зоні?! - сумувала я. - Кріпись, рідний, кріпись, я вже скоро зможу і тебе утримувати, ти тільки дочекайся, доживи".

Друзі-кияни зібрали і надіслали нам аж сімсот карбованців на дорогу. Коли отримувала паспорт, місцеві знову почали умовляти залишитися. Особливо боляче було

чути: "Кому ти там потрібна?". А й справді, це кияни мені потрібні, а не я їм, та ще й з мамою. Та жодних вагань у мене не було – довчитися, обов'язково довчитися!

Треба було поспішати – серпень уже закінчувався. Та, крім паспорту, мені був необхідний документ про стаж роботи, бо трудової книжки ми, заслані, не мали.

Пішла до завідувача райздравом. Зайшла, постукавши: за столом сидів молодик, а поряд стояла – симпатична жінка з дитиною, очевидно дружина. Вона якраз збиралась виходити.

Я розповіла в чому справа, та замість того, щоб видати мені який-небудь документ, завідуючий став умовляти мене залишитися. Я відразу категорично відмовилась.

– Тоді отримаєш документи, лише коли знайдеш собі заміну, – сказав, а сам в цей час під столом намагався погладити моє коліно.

Я розлютилася! Ну й гад! Поряд же така гарна дружина, а він до мене чіпляється. Ледве стрималася, щоб не дати ляпаса – ще встигну, хай спочатку одержу хоч якийсь документ.

– Ви грамотний чи ні? Читайте! – підсунула йому під ніс видану мені в комендатурі довідку. – Де у вас тут телефон? Зараз подзвоню коменданту і скажу, що ви наказ Москви вирішили відмінити!

Завідуючий вирвав із зошита нерівний листок і почав писати: "Службова характеристика... з 18 травня 1951 р. по 25 серпня 1954 р., дисциплінована, за хорошу роботу оголошувалися подяки...".

– Звідки ви знаєте дати і про подяки? – здивувалась я. – Ви ж мене вперше бачите!

– Шубладзе давав характеристики, – виправдався завідуючий.

Взяла листок, перечитала... Тут була вказана дата, з якого по який рік я працювала, а більше мені нічого й не треба було.

– Негідник ви! – кинула виходячи, і якомога сильніше грюкнула дверима.

Йшла сердита й обурена, поринувши у свої думки, і мало не налетіла на Миколу.

– А я зранку подався до вас у Капкару. Як же ми не зустрілися? – здивувався він.

– Ти ж, мабуть, йшов дорогою, а я – стежками.

– Оксано, я домовився з твоєю мамою, що поїду з вами аж до Канська, проведу, допоможу з речами.

– Добре, дякую.

Перш ніж повертатися в Капкару, я зайшла попрощатися з хазяйкою, у якої жила спочатку. Завітала і до Марії Адольфівни. Вона пошила мені до від'їзду "парадний" одяг: чорну штапельну спідничку з широким поясом і білу блузочку з мереживом. Прощаючись ми розплакалися. Жаль мені було цю маленьку стареньку жінку, яка залишалась одна серед величезної суворої тайги.

Трохи сумно було прощатися з Довгим Мостом, де я зустріла багато друзів і просто хороших людей, але серце зігрівала думка, що нарешті повертаюся додому, до Києва.

Повернулась в Капкару, а у нас гість. Михайло прийшов попрощатися і допомогти, якщо потрібно. Запитав, чи не зможемо в Москві, де ми мали зробити пересадку, завітати до його батьків. Вони будуть раді поговорити з людьми, які недавно бачили їхнього сина. Мама пообіцяла заїхати до його родичів, вона дуже симпатизувала Михайлові. Я ж почувала себе незручно від того, що не могла відповісти взаємністю на його почуття, тому не дуже обіцяла. Виправдовувалася тим, що мені треба встигнути зайти ще й до Ігоря, з яким я працювала в зоні. Повернула Михайлові, як домовлялись, набір зубних інструментів, подякувала за науку, запевнила, що з часом і його відпустять, що він теж скоро стане вільним.

Прийшли попрощатися заслані новокапкаринці. Ми залишали їм 15 соток висадженої картоплі. Всі квіти і книжки я передала в розпорядження Ніни. Медичні книжки і свої конспекти залишила в амбулаторії – може згодяться тому, хто працюватиме після мене.

Дві пари гарних цілих катанок (мої й мамині) передали в Тібішет Жуковим, бо в них було аж восьмеро дітей і одні катанки на всіх. Кухонний посуд, теплий одяг і 80 карбованців залишили санітарці Варварі.

Капкаринці й тібішетці з нами сердечно прощалися, шкодували, що ми від'їжджаємо. Приводили і приносили всіх малюків, яких я приймала. Обіцяли не забувати мої поради, старанно їх виконувати, гарно доглядати дітей. Совихина Настька весь день не відходила від мене, а прощаючись, розплакалася.

Приходив і Архип з Барсом. Барс таки щось відчував, не радів, не скакав, а лизав наші руки і обличчя, тулився до ніг і дивився сумними очима. Архип мало не плакав, обіцяв ніколи не ображати Барса і про нас згадувати.

Всі від щирого серця дякували і мені, і мамі за наше хороше ставлення і любов до них. І нам було тяжко з усіма розлучатися, звикли вже одні до одних.

Вранці 6 липня наш невеличкий баул завантажили на того ж вола, який привозив сюди і мене, і маму. За село ми виїхали в супроводі половини його мешканців, а капкаринські діти бігли ззаду і чомусь кричали: "Пливет, Николаевна, пливет!". Було тепло, сонячно, радісно і водночас сумно. Раділа, бо вже була вільна і їхала додому, щоб вчитися, а сумувала за тими, хто ще залишався у засланні.

По дорозі кількість проводжатих меншала, нарешті розпрощалися і з Дмитром Івановичем, Ігорем і Ноєм Ізраїловичем. Вони пообіцяли, що лише сьогодні тільки разочок вип'ють за нас, а більше до рота не братимуть. Як би ж то, інакше почнеться знову депресія цього разу вже через мій від'їзд.

Михайло і Ніна провели нас аж до Довгого Мосту. Прощаючись, обіцяла Ніні писати. Коли проїздили повз провулок, де жив Іванко, тихесенько прошепотіла: "Прощавай!". Біля пошти нас чекали Микола і подружжя Шубладзе. Борис Вахтангович та Ірина Вячеславівна тепло прощалися зі мною, бажали закінчити інститут, казали, що я здібна і маю велику практику, тому стану хорошим лікарем.

Микола домовився про машину, оскільки автобус до Канська ходив лише тричі на

тиждень. Маму посадили до кабіни, а самі залізли до кузова. Згадала, що мені завжди чомусь доводилося їздити кудись взимку, в мороз і холод. А зараз було тепло, і я подумала, що сама природа сприяє нам у поверненні додому.

Прощавай, Довгий Міст, прощавай, тайга!

Нарешті Канськ. Вокзал. Вже і наш поїзд підійшов. Тільки-но розмістилися в купе, як проводжаючих попросили звільнити вагони. Микола якось розгублено попрощався з нами, поцілував мамину руку, я підставила щоку для поцілунку. Вискочив з вагона, коли потяг вже почав поволі рушати. Йшов ще за ним по перону – такий самотній, худий, нещасний, в коротенькій поношеній напіввійськовій курточці... Йшов і махав рукою, а на очах блищали сльози.

Чому ж звільнена тільки я одна? Чому всі мої друзі, всі заслані ще залишилися в Сибіру? Як же мені їх було жаль, аж серце стискалося. Почувала себе винною, винною у тому, що вільна...

Познайомилися зі своїми сусідами по купе – подружжя похилого віку, на вигляд приємні, інтелігентні люди. Їхати разом далеко, їм теж у Москву. Ліна Павлівна викладала англійську мову у вузі, а Микола Платонович – математику. Та зараз обидва вже були на пенсії. Приїздили до Тайшету – в заслання до сина. Коли дізналися, що мене звільнили, дуже зраділи – значить, і у них була надія. З такими сусідами приємно було подорожувати, було про що поговорити. І дні дороги промайнули швидко.

Ще з Канська я надіслала Ігорю телеграму, що буду в Москві проїздом, тому він мав нас зустрічати. Коли вже наближались до столиці, дістала свій парадний наряд, та він виявився зім'ятим. Я засмутилася, але математик знайшов вихід – побризкали водою і на його широкій спині ми розклали одяг руками, наче випрасували на дошці. Туфлі на високих підборах (перша моя покупка в Довгому Мосту), які в тайзі не довелося ні разу вдягнути, немилосердно стискували ноги, бо були не розношені й трохи тіснуваті.

Микола Платонович всіляко намагався підняти мій підупалий настрій.

– Терпи, Оксано, краса потребує жертв. Ти і не таке терпіла, витримаєш і це. В якому б ти не була одязі, ти чудова...

І я зрозуміла, що вигляд у мене досить нереспектабельний. А Ліна Павлівна сказала, що не в одязі справа.

– Ти прекрасна своєю молодістю, чистотою, енергією, приязню до людей. Ти всім сподобаєшся.

І я усміхнулася, гордо підняла голову. Це ж ще тільки Москва, я від неї нічого не хочу. А Київ... Київ ще попереду. Треба було кріпитись – хто знав, які випробування на мене ще чекали!

Нарешті Москва.

Поїзд ще не зупинився, а я вже побачила на пероні Ігоря. Такий елегантний, витончений, у вишуканому костюмі, білій сорочці, краватці і з величезним букетом рожевих троянд.

На пероні Ігор познайомився з мамою, поцілував їй руку. Через величезний букет, який я тримала, не зміг дотягнутись до мого обличчя, вколовся, засміявся.

- Це всі речі? - запитав, взявши валізу.

- Так.

Перед будівлею вокзалу стояла блискуча чорна "Волга". Ігор запросив сідати.

- Поїхали, нас чекають вдома.

Мама, вибачившись, пояснила Ігорю, що обіцяла завітати до родичів Михайла.

- Добре, але Оксану я не віддам.

Ми відвезли маму до Кабакових, Михайлових батьків. Вони попросили залишити у них маму хоча б на один-два дні, щоб усе докладно розпитати про свого сина, який ще невідомо як надовго залишався у засланні.

Від цього шику, від цієї машини, яку вів сам Ігор, мені чомусь стало незручно. Мимоволі порівняла його з Миколою, який таким нещасним стояв на пероні, проводжаючи нас з мамою, і мене огорнув сум.

Під'їхали до триповерхового старовинного будинку у провулку з промовистою назвою - Комуністичний.

Сходи у під'їзді були широкі, мармурові, не вистачало лише килимової доріжки. У дверях нас зустріла його мама, Софія Михайлівна, - невеличка, сива жінка з гарною зачіскою і прямою поставою.

- А, Оксаночко! Заходь, заходь. Стільки чула від сина про тебе!

Поцілувала мене, і я дуже зніяковіла.

- Ігор, покажи Оксані ванну і все, що там треба, - сказала Софія Михайлівна сину. - А де ж її речі?

Та нещасна валіза залишилась у мами. А у мене в руках навіть сумочки ніякої не було, лише загорнуті в хустинку і сховані за пазухою 60 карбованців. Ігор же розумів, які у мене можуть бути речі.

- В камері схову залишились, потім привезу, - викрутився він.

Я звикла митися на ніч - як же це вдень ходити з мокрою головою, з розпущеним довгим волоссям?! Вимила б зараз руки, обличчя, а помилась би вже перед сном. А ще я образилась - ач, боїться, що я брудна, із заслання!

Помилась. Та перевдягнутись не було у що.

Сіли снідати утрюх. Ігорів старший брат Микола, дипломат, перебував якраз у відрядженні.

На столі стояло стільки всіляких страв, що я перелякалась: сири, ковбаси, чорна і червона ікра, маслини, м'ясо, салати... А фрукти навіть такі, яких я ще ніколи не бачила. Я не наважувалась їсти. Може щось не так зроблю, не так і не те візьму?

- Ігорьок, дивись за Оксаною, бачиш, яка вона худенька? - протяжно, жалісливо, ніби я ось-ось помру проказала мати.

Їсти то я хотіла дуже, та боялася, що делікатеси застрягнуть поперек горла. Перед очима постало капкаринське застілля - печена картопля з дерунами.

Ігор відкрив шампанське, і Софія Михайлівна підняла бокал:

- За вас, діти! Щоб у вас налагодилося життя, щоб Оксаночка закінчила інститут.

Після сніданку Софія Михайлівна вибачилась і пішла - їй треба було на роботу. Ігор запропонував роздивитись квартиру. Аж чотири кімнати, розкішні меблі, картини у дорогих рамах, рояль, велика бібліотека - все, від чого я за ці довгі роки зовсім відвикла.

Та найсильніше у цій московській квартирі мене вразив холодильник, який бачила вперше у житті. А їхній собака, бульдог, зовсім мені не сподобався - дуже негарний, весь час гарчав, сердито дивився і пускав слину.

Попросила Ігоря показати мені Москву. Вирішили піти пішки, щоб усе краще розглянути. Велика кількість машин і людей мене приголомшила. Метро теж вразило - швидко і дуже зручно.

Пройшлися по Червоній площі, та до мавзолею заходити я не захотіла. Сподобався вид на Кремль з набережної Москви-ріки. Гуляли ми недовго, я швидко втомилася від людей і шуму - щойно ж з тайгової тиші.

Зайшли до ЦУМу, хотіла купити собі нижню білизну - не буду ж у них прати, а заміна залишилась у мами у валізі. Але я все не могла придумати, як виймати гроші зі своєї сховки? Ледве наважилась сказати Ігорю:

- Мені треба...

- До туалету? - здогадався він.

Там вийняла свій скарб і, не підходячи до Ігоря, який щось розглядав на прилавку, прошмигнула до відділу білизни і швиденько купила все, що треба. Ігор вже тривожно оглядався, шукав мене.

- А давай купимо тобі плаття і... туфлі! - запропонував.

- Та у мене, мабуть, грошей не вистачить. Та й взуття моє нове.

- Нове, то нове, але тісне. Я ж бачу, як ти ходиш!

Вибрали світло-блакитне літнє плаття модного фасону. Коли одягнула, Ігор з продавцем в один голос скрикнули:

- Не знімай! Краса!

Потім підібрали дуже гарні світло-сірі туфельки вже не на таких високих підборах. Як стало вільно ногам!

- Це тобі подарунок від мене. А вдома чекає інший.

Вдома подав гарну коробочку, а в ній – каблучка.

– Ні, Ігорю, ні! Я ще не хочу, не можу! Я спочатку вступлю до інституту, хочу вчитись!

– Так вважай, що ти вже в інституті. Ректор – близький знайомий мами...

– Ні, ні, я хочу сама! Мені треба в Київ, там всі мої документи про те, що я вчилась. І я ж тобі не давала ніякого слова. Ми ж в зоні просто товаришували, були хорошими друзями. Я хочу відчувати себе вільною і ні від кого незалежною. Мені треба звикнути до вільного життя. Я ще боюсь машин, натовпу, міліціонерів. От поїду до Києва, зберу всі документи, провідаю друзів – тоді побачимо.

Повернулася Софія Миколаївна. Знову сіли за стіл – вже обідати. За розмовами обід перейшов у вечерю. Ігорева мати намагалась мене відгодувати, і це мене чомусь ображало, та й не могла я так багато їсти – відвикла.

Я розповіла про двох кремлівських лікарів, що були в засланні у Довгому Мості. Софія Михайлівна, виявляється, їх знала, але я помітила, що ця тема їй неприємна. Жінка розпитувала про мою роботу, дивувалась, що я так хоробро приймала пологи.

А Ігор розказав про інститут. По приїзду його зарахували відразу на четвертий курс, тому вчитись йому довелось лише три роки. Ось що значить знайомства!

Спати мене поклали у кімнаті, де стояв рояль. На постелі лежала нічна сорочка з тонкого мережива. Подумала – як повернусь, може ще й порветься, і лягла в тій, що купила собі в ЦУМі. Лежала і думала: не треба мені всієї цієї краси, цього багатства... воно все не моє, ні мною, ні моїми батьками не зароблене. Та й Ігор не мій – хороший у всьому, але за духом – зовсім не мій. А головне – не українець.

Вранці Ігор поскаржився мамі, що я навіть його нареченою не хочу стати. Я намагалася пояснити, та Софія Михайлівна зрозуміла мене краще, ніж Ігор. Уважно подивилась не мене і сказала:

– Оксаночко, ви дуже розумна дитина.

Поїзд до Києва відходив о четвертій. Ми поїхали за моєю мамою до Кабакових. Там було дуже мило. Мати, батько і молодша сестра були такі приязні, так щиро раділи, що ми з теплом і любов'ю розповідали про їхнього Мишка. Особливо сподобалось, коли я розповіла, як він вчив мене видаляти зуби і як ми купались в Бірюсі. Його мама плакала від радості, а батько з сестрою сміялись від душі. Подумала, що тут мене б не відправили просто з порога митись у ванну.

Ігор не втримався і запитав:

– Ти що, Михайла будеш чекати?

– Ні, я буду вчитись! – твердила я своє.

Потім Ігор відвіз нас на вокзал. По дорозі поскаржився ще й моїй мамі, що я не хочу залишитись у них, не хочу за нього заміж.

– Це вже її справа, – відповіла моя матуся. – Час усе покаже.

В поїзді до Києва вночі не могла не тільки спати, навіть просто лежати. Дивилась у темне вікно, чекала, коли розвидниться, коли вже нарешті побачу рідну землю. Чула, що і мамі не спалося – вона зітхала.

Як то воно буде далі? Намагалася прогнати чорні думки, адже моя мрія здійснилася – я повернулася в Україну.

Вранці проїхали Конотоп, Бахмач, Ніжин... Нарешті Київ! Так хвилювалася, що перехоплювало дихання, тремтіли руки, голосно стукало серце. Наче крізь пелену побачила на пероні Володю з букетом квітів і Олену Іванівну. Вийшла з вагона і одразу потрапила в обійми цієї добросердної жінки. Коли цілувалися, відчула на губах її сльози. Володя! Яке рідне, яке знайоме обличчя! Та за ці роки він змужнів, став солідним чоловіком, закінчив інститут, одружився.

– Здоров, сестричко! Ти така ж гарна, як і була, ні ще краща, правда ж, мамо?!

А обидві мами, обнявшись, плакали.

Прийшли на вул. Володарського. Та ж вулиця, той же дерев'яний двоповерховий будиночок у дворі, та ж тісна однокімнатна квартирка... Все таке до болю рідне, все викликає стільки спогадів про війну і окупацію...

Ввечері прийшли друзі – Томасевичі, Беднаровські, Назаревичі. Розпитували. Я стала центром уваги, але розповідати чомусь нічого не хотілося.

– Тепер за справи! – взяла слово активна і дійова Валентина Миколаївна. – Оксаночко, ми з Федором Миколайовичем вирішили, що поки не закінчиш інститут, будеш жити у нас. Робимо це заради твого батька, який був нам добрим товаришем. Віра Йосипівна знову житиме у моєї дочки, доглядатиме дітей – 4-річного Альошу і новонароджену Наталочку. Ось ніби і владнали всі проблеми. Дивись, Оксано, тільки вчись!

Я розгубилася... Як жити на повному утриманні у батькових друзів? Як і чим їм віддячити? У мене ж не було ні копійки за душею. Через два місяці мені мало виповнитися аж 29 років, і в цьому віці я не могла утримувати ні себе, ні маму, та й батькові допомогти не мала змоги... Хотіла відмовитися від пропозиції цих людей, але ж я стільки років мріяла про інститут, тільки цією мрією і жила... Як не скористатися такою можливістю?!

Я перебувала в розпачі, не могла вирішити, як бути. А Валентина Миколаївна вже домовилася про мою прописку в їхній квартирі. Якщо відмовилася б, такого шансу більше не мала б. А мені так хотілося вчитися. Перше вересня було вже на носі, і я погодилася, бо іншого виходу не бачила.

Щоб хоч на деякий час відволікатись від невеселих думок, ходила гуляти Києвом, віталася з рідними, пам'ятними ще з дитинства місцями. Першим відвідала пам'ятник Шевченка. Стояв Тарас, як і раніше, в глибокій задумі. Пригадалися слова з його "Заповіту": "Поховайте та вставайте, кайдани порвіте..." Та все навкруги ніби спало: спокійно ходили люди, молоді матері возили в колясках немовлят, кілька чоловік

вигулювали собак, пенсіонери грали в доміно і шахи, зграйки студентів виходили з університету й розчинялися в сірій масі байдужого до всіх і до всього натовпу. І нікому не було діла до тисяч тих, хто мучився по в'язницях, таборах й у засланні. А це ж, здебільш, були ті, які боролися за краще життя свого народу і за власну державу, ті, які не були байдужі, ті, чия совість не спала, як у інших.

Ось і пам'ятник святому Володимиру, величний Дніпро, розлогі лівобережні далі. Цей краєвид найчастіше згадувався мені в одиночці, але зараз нагадав війну, розбомблені баржі з біженцями і підірваний міст з нашими відступаючими військами...

Перейшла на лівий берег, щоб помилуватися на київські кручі та церкви на них, побувала в Андріївській церкві, Володимирському і Софійському соборах. Дуже сподобався відбудований Хрещатик з прилеглими вулицями – я ж його востаннє бачила в руїнах.

Ходила київськими вулицями аж до темна. Зайшла в ботанічний сад, де ми студентами готувалися до екзаменів і де я вперше поцілувалася з Юрком. Погуляла по Подолу, де пройшло моє дитинство. Привіталася зі своєю школою, в якій тепер розташували ендокринологічну клініку. Школу після війни так і не відкрили – українська, та ще в ній працювали звинувачені в українському націоналізмі директор, вчителі історії, української та російської мов та навіть я, учениця дев'ятого класу. І всі, хто раніше вчилися в цій школі, а тепер вже і їх діти, тепер стали ходити до сусідньої – російської. Тому й не дивно, що я ніде не чула рідної мови, хоча в Сибіру мені здавалося, що у Києві всі говорять українською.

Вранці взяла документи і пішла в деканат медінституту. Спочатку, коли запитувала, до кого звернутися в справі відновлення навчання, вислуховували уважно, та як тільки дізнавалися про кількість пропущених років і причину, то у співробітників одразу очі ставали здивованими, доброзичливий вираз сходив з облич, а з рота злітало:

– Це не до мене! Вище!

Так дійшла аж до ректора, але його вже, очевидно, встигли попередити по телефону. Тільки ступила на поріг, як секретарка перелякано вигукнула:

– Немає ректора і не скоро буде!

Лише на третій день вдалося потрапити на прийом, та сказав він те ж саме:

– Я не можу взяти на себе таку відповідальність. Та й ви, мабуть, за всі ці роки вже все забули, і для студентки вам уже забагато років, досить з вас фельдшерського диплому...

– Скажіть правду, що боїтеся, – випалила я і вийшла з кабінету.

Вирішила звернутись до міністра охорони здоров'я. А тут виявилося, що у Томасевичів є знайомий лікар, який вчився разом з міністром і готовий сходити зі мною до нього на прийом. Наступного ж дня і пішли. Міністром на той час був Братусь.

Євген Борисович представив мене:

– Це ж дочка Миколи Михайловича. Пам'ятаєш, Він викладав у нас латинь?

– Так, так, пам'ятаю. Дуже приємний, всі студенти його любили. І як схожа на

батька!

У мене після цих слів серце заспівало: "Ура! Вчитимусь!".

Міністр взяв мою довідку, став читати. Євген Борисович мені підморгнув, посміхнувся – мов, все в порядку, там же "зі знанням судимості" і "місце проживання Київ", ще й прописка була.

Коли раптом почула такий противний, ніби винуватий голос:

- Розумієте, я не можу дозволити. Стаття ж така – 54-1а! – виправдовувався міністр.
- От якби було всього одне слово "реабілітована", тоді – будь ласка, а так – не можна.
- Що ж, дуже дякую і від себе, і від свого батька! – кинула голосно і вискочила з кабінету, щоб не сказати того, що насправді думала. Боягуз, злякався втратити своє міністерське крісло!

Квартира Валентини Миколаївни, де я жила, знаходилась у будинку номер 59 по вул. Артема, а напроти, під номером 59-а, був розташований військовий трибунал. Сюди, після візиту до міністра, я навідалась з проханням переглянути мою справу. Написала заяву, зазначивши свою теперішню адресу. Сказали, що через місяць-два надішлють відповідь. Тепер подальша моя доля залежала від одного лише слова – "реабілітація".

Я трохи заспокоїлася, навіть повеселішала – чомусь була впевнена, що все вийде. А поки пішла працювати. Влаштуватись допоміг той же Євген Борисович. Він був завідувачем гастроентерологічним відділенням у лікарні Водників, тому домовився, щоб мене взяли медсестрою в терапевтичне відділення цього ж лікувального закладу.

Євген Борисович попередив мене, що повинен був розповісти головному лікарю і парторгу, хто я і звідки повернулася. З першого ж дня відчула, що за кожним моїм кроком, кожним рухом, кожним словом пильно слідкували. Це було дуже важко, почувала себе скованою – перш ніж щось зробити, згадувала про постійний нагляд, тому не було тої швидкості й вправності, які вже набула за попередні роки. З цієї ж причини насолоди від роботи зовсім не відчувала. До того ж старша сестра не хотіла пояснити про їхні порядки й вимоги – про все я повинна була здогадуватися сама.

Якось у коридорі до мене підійшла парторг лікарні – немолода огрядна жінка з вигадливою зачіскою та яскраво нафарбованими губами. Відкликала до вікна, оглянувшись, чи ніхто не бачить, і з неприхованою цікавістю запитала:

- За що ти сиділа?

Над усе хотілося сказати: "За вбивство!", піти і нікого з них більше не бачити. Та я подумала, що підведу Євгена Борисовича – він і так дуже сварив мене за прощання з міністром.

- Оперуповноважений наказав повідомляти про тих, хто буде мене розпитувати, за що я сиділа, – збрехала я. Такого вже, хвалити Бога, насправді не було.

- Я... я у тебе нічого не питала! Не розпитувала, чуєш! – миттєво змінившись в обличчі вигукнула жінка і, цокаючи високими підборами, швидко побігла геть довгим коридором.

А я засмутилася. Настільки пильного нагляду за мною не було ні в зоні, ні в засланні – так слідкував за мною лише вартовий в одиночній камері. Як же мені працювати далі з цими людьми?

Добу працювала, дві була вдома, тому вільного часу залишалось багато. Вирішила отримати хоч фельдшерський диплом. Прийшла до медтехнікуму, що знаходився на вул. Мельникова. Зібралась і тут воювати, але на диво мене без зволікань зарахували на перший курс. Походила тиждень на заняття і зрозуміла – нема мені що тут робити, бо викладають, як в школі, загальноосвітні предмети. Попросила перевести мене на другий курс, але й там було майже те саме. Попросилась на третій, та виявилось, що його ще не було, лише через рік. Що ж робити? Мені так хотілося вчитися, уявляти собі, що я ніби в інституті. Вирішила не кидати технікум, поки не розглянуть мою справу в трибуналі. Ходила на другий курс, пропускала дні, коли випадало чергування в лікарні, але мені дозволяли – я ж у них була найкращою ученицею. А мені смішно було, і часу жаль.

-3-

Усю свою першу зарплату – 75 карбованців – віддала Валентині Миколаївні, думала, хоч менше буде гризти совість, що сиджу у неї на шиї. Але вона так байдуже взяла ці гроші, трохи подумала, і раптом сказала:

– У тебе скоро день народження, от і подарую тобі ці гроші, – але побачивши мій розгублений погляд, додала: – або мою білу шовкову блузочку. Бери, що хочеш!

Я розуміла, що ці копійки дуже мало для неї значать, але мала намір щомісяця віддавати їй свою зарплатню, щоб хоч трохи сміливіше з'їдати в обід зайвий шматочок хліба. Сидячи з ними за столом, часто згадувала зеківську пайку, якою ділився зі мною Наумович, і хліб, який так рідко завозили до Капкари. Та кияни цього не розуміли, просто не могли зрозуміти.

Валентина Миколаївна викладала географію в середній школі, а її чоловік, Федір Миколайович, вже вийшов на пенсію, але не сидів склавши руки – писав підручник з мови, який починав ще вдвох з моїм батьком. Валентина Миколаївна була дуже діяльною, енергійною, екзальтованою людиною з добрим серцем. Вона завжди знаходила когось, кому треба допомогти, і з радістю це робила. Так, у неї жив племінник років на п'ять старший за мене, оскільки власної квартири не мав, а лише збирав на неї кошти. І мені ця жінка дала притулок, і посилки моєму батькові вона іноді висилала.

Майже щонеділі у неї збиралися гості. Я в цей час завжди намагалася кудись піти з дому, щоб не заважати. Та виявилось, що насправді більшість гостей приходила побачити мене – людину, яка побувала "там". Всі дивилися на мене, як на якесь диво, бо у той час я була однією з перших, хто повернувся із заслання. Мені задавали різні питання, часто наївні, нетактовні, а то й взагалі дурні, та розповідати тоді мені нікому нічого не хотілося – ще було рано, ще дуже боліло.

Одного такого вечора, коли всі гості розійшлися і ми з Валентиною Миколаївною мили на кухні посуд, вона раптом мовила:

- Ну, Оксаночко, тепер вже немає нікого з чужих, розкажи ж мені всю правду.

У мене чашка мало не випала з рук. Я остовпіла: для чого ж тоді розповідала, травмувала себе згадками, якщо ніхто цьому не вірив?! Невже вони не знали: варто було слідчому почути, що Федір Миколайович був близьким другом нашої сім'ї, і чекала б на нього така ж доля. Ні батько, ні я жодним словом не обмовилися ні про кого. А вони цього не розуміли, чи лише робили вигляд, що не розуміли?

Як же мені з ними було далі жити?

Вирішила провідати кого-небудь з молодіжної компанії, що склалася у нас під час окупації. Ми ж так товаришували, так допомагали один одному виживати у складні роки війни. Коли ховали мою бабусю, хлопці самі і труну змайстрували, і на ручному возику відвезли на кладовище, і яму викопали... Часто згадувала їх там, але нікому не писала, щоб, не дай Боже, не зашкодити.

У неділю о шостій вечора пішла до Інни Скорик. Вона жила в тому ж будинку на Хоривій, що і десять років тому.

- Чому ж я нічого не знала? - здивувалася, почувши, звідки я повернулася.

Я пояснила, з якої причини не хотіла листуватися.

- Так, це розумно, - зраділа вона і почала розповідати про себе: - Закінчила театральну студію, але ще не працюю - в Києві влаштуватися важко. Ось кличуть до Одеси, мабуть, поїду. Вийшла заміж, але невдовзі з чоловіком розійшлася.

Я розпитала про інших, та Інна сказала, що нічого ні про кого не знає. Мене ж ні про що не розпитувала - ні де живу, ні де працюю. Відчувала, що розмова напружена, до того ж Інна досить виразно поглядала на годинник. Вирішила допомогти:

- Що, поспішаєш?

- Так, так, на... репетицію! - сказала радісно.

Я промовчала, але так хотілося запитати: "Куди? В Одесу?"

- Ну, я піду у мене теж немає часу, - піднялася я і побачила, як полегшено зітхнула колишня подруга. Вже в дверях на порозі вона сказала, наче вибачаючись:

- Заходь же коли-небудь...

- Ні, до таких, як ти, більше не зайду, - відрізала я і зачинила двері.

Те ж саме, навіть кумедніше, вийшло з Яковом Прилипко. Вдома застала лише його матір; залишила адресу, щоб, якщо захоче, зайшов. Через два дні з'явився. Я щойно повернулася з чергування. Вийшли на вулицю, погода осіння, чудова, але Яків поводив себе якось дивно. Відразу став розповідати, що дуже закоханий, причому закохався так, що більше нічого не знає і не хоче знати. Почав декламувати якісь вірші про любов, ввійшов у раж, розмахував руками, обіймав дерева.

- Ти часом не театральний закінчив? Ну чистий комедіант! - зневажливо спитала його. - Не хвилюйся, не викручуйся. Не збиралася я нагадувати тобі, як залицявся до мене, як ревнував до Юрка. І в знайомі до тебе не нав'язуюся. Ти боїшся, і от придумав

таку дурнувату причину, щоб не бачити мене. Боїшся, бо тобі було чого хвилюватися – твій батько розстріляний священник. За це я тебе й поважала, і як би мене не примушували, ніколи б не виказала. Тепер у мене поваги до тебе не залишилося. Прощай! І перестань так боятися, ти ж чоловік, та ще й закоханий. А жінки боягузів не люблять.

Вирішила вже більше ні до кого не заходити, але згадала про Таню Оксіюк – дівчину, яка подобалася моєму брату. Та вийшло ще гірше. У Тані був чоловік і маленька донечка. Вона пояснила чоловікові, хто я і звідки взялася, і він, ще не почувши від мене й слова, почав мене і мою зовнішність вихвалити, називати мене героїнею, казати, що бачить таку вперше, що з мене треба малювати картину і тому подібну нісенітницю – грубу і нахабну.

Тані було дуже незручно, а мені – противно і образливо. Я швидко попрощалася, але її чоловік зібрався мене проводити. Грубо відмовилася, вискочила з квартири, та він став наздоганяти мене. Вдалося відчепитися, лише коли навмисне сіла в трамвай, який уже почав рухатися. А цей казанова, на щастя, не встиг. Біг за трамваем, стукав у шибку, та кондуктор не звернув уваги.

Я перенервувала, мені так шкода було Тетяни. Як же їй жилося з таким типом? І ще я зрозуміла, що мені не можна мати одружених подруг.

У всіх було своє життя, свої проблеми, нікому я не була потрібна, а найсумнішим виявилось те, що всі продовжували боятися. Мені стало соромно за людей, у яких, крім страху, в душі не залишилося нічого.

Чотири мої студентські подруги – Белла, Валя, Женя і Галя – після закінчення інституту роз'їхалися хто куди, в Києві не було жодної. Юрка вирішила не шукати, щоб не розчаруватися – хотіла, аби ще залишилося в пам'яті щось світле.

-4-

Сибіряки мене не забували, писали часто. Ніна раділа, що повернувся з армії її чоловік, і разом з усіма журилася, що мене немає. Вони ж так звикли у будь-яку мить звертатися до мене зі своїми питаннями чи проблемами і отримувати відповідь та допомогу. "Не буде вже у нас більше такої, як Миколаївна!" писали майже в кожному листі.

Із засланих нікого більше не звільнили, і вони занепали духом.

Микола ж не лише писав, а й дзвонив. Майже через день мені приходив виклик, і треба було йти на переговорний пункт, що знаходився аж на вул. Леніна (Валентина Миколаївна телефону не мала). І завжди пізно ввечері. Я просила його не дзвонити так часто, а він відповідав:

– Хоч голосочок твій почую, і то легше. Не позбавляй мене цієї радості.

Заздрили мені ті, кого не звільнили, а мені тут було нелегко, морально навіть важче, ніж у засланні. Згадувала про всіх часто, почувала себе ніби зрадницею. Батько

теж довго не писав, і я хвилювалася: що з ним, як він? Йому в зоні залишалося бути ще більше року, чи витримає? На днях ми з мамою вислали посилку з продуктами, сподіваючись, що у них не будуть ділити все так, як ділили нарядчик з цензором у "В'ятлазі". Якби ж я знала, як ще йому допомогти!

Ігор кликав до Москви, та я не змогла б жити в розкоші, коли батько і всі інші ще залишались у скруті. Як би я роз'їжджала в авто і їла балики, коли у них навіть хліб рідко бував на столі? Ні, це була б справжнісінька зрада.

Військовий трибунал зволікав з відповіддю, тому я пішла до них сама. Запитала, чи переглянули мою справу. Переглянули, навіть відповідь відіслали вже більше тижня тому.

- Як надіслали? А я не отримала!

Виявляється, відповідь відправили на адресу: Красноярський край, Довго-Мостовський р-н, с. Капкара.

- Та я ж у заяві написала київську адресу, за якою і прописана. Чому ж так вийшло? - здивувалась я. - Ну, а відповідь яка?

- Відмовити!

У мене потемніло в очах...

Опам'яталася від нашатирю, на мене побризкали водою, дали валідол.

- Чого ж так переживати? Живеш у Києві, прописана - радій!

Значить, надіям кінець, все залишилося, як і раніше. Влада звільнила-помилувала лише тих, у кого строк був не більше п'яти років, а майже у всіх політичних він був десять і більше.

Ось тобі і амністія, куца, як заячий хвіст. Залишайтеся всі заслані у Сибіру навічно!

Вже грудень 1954 року. Снігу було мало - в місті вулиці розчищали, а я так нудьгувала за сибірською зимою - там вона справжня, хоч і трохи задовга.

Навіщо мені було жити у Валентини Миколаївни, якщо я не вчилася в інституті, не мала змоги платити ні за квартиру, ні за столування? Сидіти на шийі у літніх людей просто не мала морального права. Жити у них ще два чи три роки, щоб отримати диплом медсестри? А навіщо мені цей диплом? Навчання в технікумі знань мені не додало б - в засланні ж я працювала без диплома, і як працювала, скільки допомагала людям! Там, в Сибіру, залишились всі мої друзі, всі такі, як і я. А я їх покинула і приїхала сюди, де не маю ні притулку, ні права на навчання в інституті.

Одного разу почула, як сусідка по квартирі запитала Валентину Миколаївну:

- Як ви не боїтеся тримати її у себе?!

Що відповіла Валентина Миколаївна, я не знаю - не стала підслуховувати, відійшла від дверей. Може після того, як мені відмовили в реабілітації, і вона почала боятися, от тільки не наважувалася сказати. Подумати лише: і у в'язниці, і в зоні, і в засланні була, це ж не жарт, це ж не просто так. Мабуть тому і перепитувала мене, намагаючись дізнатись "правду".

Треба було щось робити. Повертатися в Довгий Міст я не хотіла – Ботев і всі, хто мене вмовляв не їхати в Київ, тільки зловтішатимуться. Добре пам'ятала їхнє: "Хто тебе там чекає? Кому ти там потрібна?".

І справді, тут я нікому не потрібна, ніхто мене в моїй рідній Україні не чекав. Навіть мови рідної не чула. Правда, Валентина Миколаївна, Федір Миколайович та їхня хатня робітниця Фрося говорили, як і раніше, українською. Тут, як і в Сибіру, коли хтось розмовляв українською, я прислухалася, раділа.

Ось Фрося прийшла з базару, і Валентина Миколаївна з нею почала розраховуватись:

– Скільки за бурячок дала?

– Десять копійок, – сказала Фрося.

– Не може бути! Він же такий маленький, кажи правду, кажи!

– Ну, шість.

– От бачиш – збрехала. А за капустину?

Я від подиву завмерла. Валентина Миколаївна так економила гроші, рахувала кожну копійчину, а я... я жила на її утриманні?! Досить було саму себе дурити – поїду до Сибіру, там знову ні від кого не залежатиму. Ось через два дні складу останній іспит, і все. Мабуть, я вже давно готова була їхати, але в технікумі якраз почалася сесія, і мені так захотілося її скласти, уявити наче це я в інституті...

Вирішила остаточно – поїду! Та краще не в Довгий Міст. Як шкода, що Єрмолай Наумович уже помер, я б відправилась прямісінько до нього в заслання. Може б і там згодилася моя робота. Дивилась на фото – на його одинокую постать з другом-собакою. 200 карбованців і єдиний лист з цією фотокарткою, а невдовзі його товариш по заслання надіслав повідомлення про смерть.

Куди ж мені було їхати?

Поговорила по телефону з Миколою, сказала, якщо йому дозволять переїхати в якесь інше місце заслання, то я приїду. Досить швидко він повідомив, що перевівся в місто Єнісейськ, влаштувався працювати і отримав двокімнатну квартиру в двоповерховому будинку, де жили німецькі переселенці. Казав, що в місті є лікарня, яка обслуговує ще й район, тому мені буде де працювати.

Мама мене зрозуміла і підтримала. Домовилися, що я обживуся, а навесні і її заберу. Всі знайомі нас відмовляли. Олена Іванівна сама пошила мені нове зимове пальто із синього драпу з сірим смушковим коміром, такою ж шапочкою і муфтою. Ксеніна мама зв'язала сірий вовняний шарф і рукавиці. Микола по телефону сказав, що купив мені білі катанки, і приїде з ними прямо до поїзда. Валентина Миколаївна на прощання подарувала "Кобзар" Шевченка з кольоровими ілюстраціями.

Прощавай, рідний Києве, не ти винен, що моє життя тут не склалося. Прощайте, друзі, прощайте, знайомі. Я не хотіла нікому бути тягарем, та й бачила, що мене боялись навіть найближчі люди: мене ж не реабілітували, в інститут не прийняли, невідомо, що маю робити. Та я ні на кого не ображалася, нікого не звинувачувала.

Розуміла: винна була система, яка не змінилася.

Прощавай, Україно, прощавай, Києве! Прощавайте всі.

12 січня 1955 року я виїхала у Єнісейськ.

-5-

Якби мені хто-небудь сказав хай навіть рік тому, що я добровільно повернуся з України назад до Сибіру, нізащо б не повірила. А он як склалося життя. Та й Миколу в ролі свого чоловіка я ніколи не уявляла, але ж вийшла за нього заміж. Він хоча б був українцем, родом із Запоріжжя – колиски козацтва. Рідною мовою не розмовляв, але я сподівалася, що зі мною згадає. А почуття... У нього ж до мене були, і я гадала, цього досить.

Влаштувалась працювати до клінічної лабораторії Єнісейська, яка обслуговувала лікарню на 300 ліжок і всі районні поліклініки. Роботи було дуже багато, а персоналу мало. Колектив виявився хорошим. Я здружилася із завідуючою Анею – молодою і приємною жінкою з місцевих, а також із санітаркою Ельзою, німкенею, депортованою разом зі співвітчизниками сюди ще під час війни.

Жили ми з Миколою досить далеко від лікарні, щодня доводилося долати кілька кілометрів пішки – автобус ніби був, але робив лише три рейси на день. Наша квартира знаходилась на другому поверсі бараку, у якому, крім нас, мешкали депортовані німці зі своїми сім'ями. Вони встановили за правило щодня по черзі мити величезну неопалювану дерев'яну веранду і зовнішні сходи. Мені випадав кожен четвертий день. Я не розуміла, навіщо її мити у 30-градусний мороз, але гріла воду і мила гарячою, та легше не ставало й нестерпно мерзли руки. Однак нарікати не можна було – у німців порядок мав бути у всьому.

Ще було важко з водою: криницю і все навколо неї вкривав товстий шар льоду, в якому треба було прорубувати східці. Тому по воду ми ходили не лише з відром, а й з сокирою.

Любила дивитися на Єнісей. Річка спочатку здалася мені безкінечною білосніжною рівниною – протилежний берег майже не було видно. Мені захотілось перейти цього велета ногами, тому я з радістю погодилася піти з Миколою на той бік у гості до його знайомого по зоні. Та йти виявилось дуже важко – не було рівного місця, щоб поставити ногу. Лід замерз глибами, подекуди такими високими, що доводилось перекочуватись або з'їжджати, деякі все ж вдавалось обійти, але тоді ми дуже петляли. Ці глиби були результатом боротьби двох стихій – течії і морозу. Як не намагалася вода вирватись з льодового полону, мороз у 40 градусів її таки долав. Спочатку йти було цікаво, весело, потім ми добре втомились й опам'ятались. Але визначити, куди ближче – повернути назад чи йти уперед, вже було важко. І все ж ми перейшли на той бік, підкорили Єнісей. Дивувались потім, як дійшли цілими, нічого собі не зламавши. Мабуть, завдяки катанкам – зручному, легкому, теплому і неслизькому взуттю.

Влітку Єнісей видався мені суворим – темна, стала вода до самого обрію. І все ж я

вирішила у ньому скупатися, хоча потім про це пожалкувала. Те, що вода виявилася дуже холодною, мені було байдуже – я холоду не боялася. Але моє мокре тіло обліпили хмари комарів і мошки. Довелось поспіхом одягатись, розмазуючи по шкірі мошкару разом з кров'ю. Комахи набилися в ніс, очі, вуха і навіть до рота. Ледве врятувалась, і більше вже купатися не наважувалась.

У квітні приїхала матуся, а від батька не було ніяких вістей. У нього в липні вже закінчувався строк ув'язнення, і мама ще з Києва, а я з Єнісейська надіслали запити, але відповіді не отримали. Ми не знали, чи відпустять його, чи відправлять у заслання, де будемо жити і що робити далі.

У червні я залишилась в лабораторії одна – завідувачка попросилась у відпустку, бо не була вже два роки – не мали ким замінити. Одній працювати було важко. Найбільше часу займала процедура взяття шлункового соку, яку мала виконувати я сама, а не медсестри. Зробивши всі аналізи (крові, мокроти, сечі, шлункового соку та інші), треба було записати результати і на бланки, і в лабораторний журнал. Просила санітарку допомогти хоч у журнал записати, та Ельза запевняла, що російською писати не вміє.

Я дуже втомлювалась, тому якось не стрималась і грубо відмовила одному пацієнту. Він прийшов, коли прийом закінчився, приніс мокротиння на аналіз у шкарлупці від яйця.

– Пізно вже, приходьте завтра! – крикнула сердито і зачинила перед ним двері.

Та через кілька хвилин одумалась: він же був таким худим, виснаженим, з торбинкою за плечима... Це ж, мабуть, засланий, звідкись з району. Навіть посуду для мокроти не мав... А я не прийняла. Що ж це я!

Вискочила за двері, та він, на щастя, ще не пішов – сидів, заплющивши очі, на підвіконні у коридорі. У нього було таке гарне, але таке сумне обличчя. Покликала, вибачилась, запросила сісти у кабінеті й зачекати. Поки робила аналіз, стала розпитувати, хто він і звідки.

Роман, із Західної України, засланий після десяти років зони, зараз працював у лісгоспі, в 30-ти км від Єнісейська. Вийшов ще вночі, та через слабкість і задишку ледве дійшов. А я ще насварила і не прийняла.

Попросила Ельзу зігріти чаю, пригостила Романа власним бутербродом. Він так жадібно його їв, що санітарка, розчулившись, віддала і свій.

Роздивилася його добре: хворобливий рум'янець на запалих щоках, блискучі очі, запалені уста... мабуть, туберкульоз. Глянула у мікроскоп – в мазку було повно бацил Коха (туберкульозних паличок). Пішла до завідувача фтизіатричним відділенням:

– Госпіталізуйте, – попросила, – бо не дійде назад до свого лісгоспу, помре у дорозі.

Коли відводила Романа до стаціонару, побачила у його торбині скрипку.

– Як вас звуть? – запитав парубок. – Хочу, щоб у мене тут був хоч хтось знайомий.

– Добре, буду твоєю знайомою, – запевнила його, – буду щодня тебе провідувати.

– І будемо українською розмовляти? – зрадів.

– Авжеж!

Розповіла про нього вдома, і відтоді мама стала давати мені з собою обід ще й для

Романа. Але він вже майже нічого не їв. Лежав навіть вдень, ні з ким не розмовляв, іноді грав на скрипці жалісні мелодії. Якось почав грати веселу, до танцю, та рвучко припинив, і по його щоках покотилися сльози. Оживав лише з моїм приходом. Я намагалася провідувати його і до роботи, і після. Незважаючи на те, що він приймав таблетки "Паску" і запивав їх молоком, яке я приносила, хвороба не відступала. Стан Романа погіршувався, вже кілька разів у нього була легенева кровотеча.

Якось серед дня прибігли до мене в лабораторію медсестри:

- Швидше, швидше! Роман...

Знову кровотеча. Ледве міг говорити. Попросив написати матері і сестрам, які були у заслання в Казахстані. Я сиділа поруч з ним на ліжку, тримаючи його за руку. Він зробив знак, щоб нахилилась, і прошепотів – ледве розібрала:

- Як народиш... хлопчика, назви... Романом...

Пообіцяла. Він міцно стис мою руку, глибоко зітхнув і затих... Перестав дихати. З жалем дивилася на посіріле обличчя, на темні згустки крові на його запалених устах... Хотіла вивільнити свою руку і не змогла – так міцно стис її... Трималась із останніх сил, щоб не розревітись вголос, але з очей безупинно текли сльози. Як важко помирати на чужині одному і такому молодому...

-6-

Настала осінь, почались морози, випав сніг. Першого вересня снилося, що збираюсь на лекції – склала в сумку зошити, одягнула халат, радісна вискочила на вулицю, а там... сніг! "Та це ж Сибір!" – подумала уві сні і прокинулась. І до ранку кусала губи, щоб не заплакати.

Поволі тягнулися дні. Було сумно, нудно. Думала про дитину, яка у мене мала скоро народитися в заслання, рабою. Що ж я наробила?! Навіщо поїхала з України? Від кого і від чого тікала? Від безвихідного становища; від байдужих людей; від російськомовних українців; які нічого не знали або не хотіли знати про тисячі таких, як я. Тікала від міліціонерів, побачивши яких руки рефлекторно хотілося завести за спину; від нездійсненої мрії вчитись; від цілковитої залежності від інших; від друзів, які боялися, щоб знайомство зі мною їм не зашкодило...

Але й тут виявилось не набагато легше. Чоловік не став опорою чи другом, не виникло, як сподівалась, і почуттів до нього особливих, та й він сімейним життям не дуже дорожив. Так влучно сказала про це Ліна Костенко:

І війнами нас били, і голодом морили,

Жінки не тих кохали і не від тих родили...

Та зносити фізичні, моральні і матеріальні незгоди я звикла ще з дитинства. Не балувало мене життя, не всміхалася доля.

І наче на підтвердження цього 6 листопада отримали телеграму з повідомленням про смерть батька. Телеграма надійшла з Коломни від батькової сестри Олени. Треба

було б поїхати, але як? Від Єнісейську до Коломни, що під Москвою, кілька днів поїздом, а я ж на дев'ятому місяці вагітності! Я могла лише плакати і подумки прощатись з батьком: "Таточку, любий, так ми і не зустрілись, не побачились більше. Я нічим не змогла тобі допомогти, навіть не змогла приїхати попрощатись. Пробач, я завжди тебе любила і завжди тебе пам'ятатиму..."

Через деякий час прийшов лист, у якому Олена все розповіла. Другого листопада вона отримала телеграму, що її брат перебуває в Москві, у медчастині Київського вокзалу. Виїхала з чоловіком негайно. Там на ношах, поставлених на цементну підлогу, лежав той, хто відмучився десять років у таборах і звільнився з зони живим мерцем. Батько вже не міг говорити, не впізнав своєї сестри, лише ніяково усміхався, ніби просив пробачення за завданий клопіт. Батька забрали до Коломни, обмили, обробили пролежні, нагодували, але через три дні він помер, так і не прийшовши до тями. Нам надіслали фото, де він лежав у труні. Ні тяжкий фізичний стан, ні сиве волосся, ні довга борода, ні зеківський одяг не змогли стерти благородного виразу з його обличчя...

Чому ж батько опинився у Москві? Його табірний строк мав закінчитися ще у червні. Очевидно, начальство поспішило вивезти з табору вже ледь живого доходягу, щоб не виникло потім питань, чому вже вільна людина померла у зоні. А якби за ним ніхто не приїхав? Хто б його поховав, де і як? Ось вам і ціна життя, от і ставлення до людини при радянській владі. Спочатку звільнили з посади доцента, дозволили викладати лише у сільській школі, але й цього виявилось замало – засадили в табір, а потім вже вмираючого викинули, як собаку, за ворота...

На порозі була Хрущовська відлига, чекала амністія і реабілітація тих, хто не продав своєї честі і не став донощиком, хто любив свою вітчизну, боровся за неї, хотів жити у вільній Україні. Але ті, хто із задоволенням відправляв сотні й тисячі людей на тяжкі муки, не були покарані. Всі слідчі й оперуповноважені навіть після смерті Сталіна продовжували користуватися привілеями і благами, яких не мав ніхто серед простого радянського люду...

20 листопада 1955 року без жодних ускладнень, незважаючи на свої тридцять років, я народила здорову гарненьку донечку. Через чотири дні повернулася з лікарні додому. Настрій – гіршого не було. Весь час журилася, думала, чи мала право народжувати дитину, в яких умовах її роститиму, де потім вчитиму в цьому забутому Богом Єнісейську...

Годувала дитину, сидячи на стільчику й нервуючи від того, що молока ще було мало. Раптом хтось постукав у двері. На порозі з'явився незнайомий чоловік. Глянула – та він же з органів! Я вже відчувала таких навіть на відстані!

– Що вам треба? – крикнула зі злістю в голосі. – Дайте мені спокій! Бачити вашу братію більше не хочу! Я вже вільна і маю дозвіл жити навіть у Києві, не те що у вашому Єнісейську! Прописуватись тут не буду, і все!

– Та ні, ні... Я з хорошими вістями, – виправдовувався той, спантеличений таким

прийомом. – Я приніс вам реабілітацію!

Що-що? Що я чула? Невже це не сон?! Серце зупинилось, вся кров вдарила у голову, мало не випустила дитину з рук.

Чому ж лише тепер? Чому так пізно?!

Схопилась, притиснула дитину до грудей і зайшлася в гіркому плачу... Не дочекалась! А тепер мені та реабілітація була вже ні до чого...

Через два місяці реабілітацію дали і Миколі. Вперше в житті я отримала паспорт. При одруженні залишила своє дівоче прізвище – брат Віктор пропав без вісти під час війни (пізніше ми дізналися, що він потрапив у полон і загинув у 1942 році у німецькому концтаборі Цайтхайн), тому я вирішила носити до смерті батькове прізвище як пам'ять і повагу до найрідніших мені людей.

Тепер з реабілітацією і паспортами ми стали повноправними радянськими громадянами. Тепер ми могли вчитись – Миколу теж, як і мене, забрали з третього курсу медінституту. Але у нас була мала дитина на руках. А ще – тяжкий тягар усього пережитого в зоні й заслання...

Незважаючи ні на що, ми таки повернулися в Україну й у 1960 році закінчили Дніпропетровський медичний інститут. Я виконала свою обіцянку – все життя працювала фтизіатром, лікуючи хворих на туберкульоз, і вийшла на пенсію аж у 73 роки. Виростила доньку, яка теж стала лікарем. Дочекалась розвалу Радянського союзу і становлення незалежності України...

Українці, єднайтеся, українці, тримайтеся разом, любіть свою Батьківщину і поважайте одне одного, будуйте, розвивайте свою країну, щоб вам, вашим дітям, онукам і правнукам жилося в ній добре. Нехай теперішні і майбутні українці пишаються своєю державою, але й не забувають тих, хто допомагав їй здобувати!